

ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΜΑΡΑΘΩΝΙ

Α' ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Τὴν ἐν ἔτει 1934 πολύμηνον ἐν Μαραθῶνι, ἀπὸ Φεβρουαρίου μέχρι τῆς 16 Αὐγούστου, ἐργασίαν μου ἠδυνήθην νὰ συνεχίσω κατὰ Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ λήξαντος ἔτους 1935¹. Περὶ τῶν κατ' αὐτὸ πεπραγμέ-

¹ Ἡ μακρὰ μου κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ λήξαντος ἔτους 1935 ἀσθένεια καὶ ἡ τεσσαρακονθήμερος κατὰ τοὺς θερινοὺς νοσηλεία ἐν τῷ Εὐαγγελισμῷ δέν μοι επέτρεψε νὰ δώσω Ἐκθεσιν περὶ τῆς ἐν ἔτει 1934 συντελεσθείσης ἐν Μαραθῶνι ἐργασίας πληρεστέραν τῆς εἰς τὰ Πρακτικά τοῦ ἔτους ἐν σελίδι 28-43 δημοσιευθείσης ἐν ἀποσπάσμασι μόνον ἀτυχῶς. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τοῦ ἐξ ἀνάγκης πολὺ συντομευθέντος κειμένου ἐστάθη τότε δυνατόν νὰ θεωρήσω, ἔμειναν ἐν αὐτῷ καὶ ἀβλεψία τυπογραφικαὶ συγχίζουσαι τὰ πράγματα, ὧν τινὰς διορθῶν ἐνταῦθα. Οὕτω ἐν σελίδι 30 στίχῳ 6 γραπτέον: εἰς τὸν ἔνατον ἀντὶ εἰς τὸν ἕκτον ἐν τῷ τελευταίῳ τῆς αὐτῆς σελίδος στίχῳ προσθετέα ἡ λέξις: ἰδρύθη· ἐν σελίδι 31 στίχῳ 25 προσθετέον τὸ: «ἄλλαχού» καὶ τὸ: «ὑπὸ τοῦ κ. Καρο», μὴ ὑπολογιζομένης ἐνταῦθα τῆς ἐκ τοῦ χειρογράφου μου ἐκπεσοῦσης διπλῆς σελίδος διασαφητικῆς ἱκανῶν ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ὡς ἐκ τούτου παρελείφθησαν ἐν ἐκείνοις τοῖς Πρακτικοῖς· ἐν σελίδι 34 στίχῳ 16 διορθωτέον τὸ ἀδιανόητον: τὴν θέσιν τὴν ποτε εὔρον, εἰς: τὴν θέσιν των εὔρον· ἐν σελίδι 35 Εἰκῶν 8 διορθωτέον τὸ σκύφος εἰς σκύφος· ἐν σελίδι 38 στίχῳ 4 προσθετέα μετὰ τὴν λέξιν: ὄγδοον αἱ παραλείφθησαι: ἢ καὶ προγενέστερόν τινα αἰῶνα· ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι στίχῳ 5 κάτωθεν διορθωτέον τὸ ἔνεκα παραλείψεως καὶ ἐνταῦθα πολλῶν ἄλλων μετὰ σπουδῆς ὡς τέλος ἀπλῶς τοῦ κολοβωθέντος ἄρθρου ἄνευ ἀνάγκης ὑπὸ τοῦ διορθωτοῦ προσθεθέν: Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα εἶνε τὰ ὁποῖα, τοὐλάχιστον εἰς τὸ κάπως ὑποφερτόν: Ταῦτα καὶ τοιαῦτα εἶνε ὅσα κτλ. Πλὴν ὁμως τούτων σημειωτέα εἶνε καὶ τὰ ἐξῆς πρὸς τινὰ συμπλήρωσιν ὀπωσδήποτε τῶν εἰς τὰ Πρακτικά ἐκεῖνα ἐκ τῶν χειρογράφων μου τὴν τελευταίαν στιγμὴν περιληφθέντων: Ἐκ τῶν τελευταίων πληροφοριῶν περὶ τῆς ἐν Μαραθῶνι ἐργασίας στηριζόμενος ὁ Διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Καρο καὶ ἐκ τινων ὠσαύτως σημειώσεών μου κατὰ φιλικὴν παράκλησιν ὀρμώμενος — γνῶσιν ὁμως τῆς ἐν τῷ Ἡρακλείῳ ἀρχικῆς μου ἐρεῦνης, ὠσαύτως δὲ καὶ τῆς ἱκανῶς τότε ἤδη προκεχωρημένης ἐν τῷ Μυκηναϊκῷ θολωτῷ τάφῳ ἀνασκαφῆς ἔλαβεν ὁ κ. Καρο μετὰ τῶν ἐταίρων τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ ἐξ αὐτοψίας, ἐπισκεφθεὶς τὸν Μαραθῶνα ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου 1934 — εἶχε τὴν εὐγενῆ καλοσύνην νὰ περιλάβῃ ἱκανὰ εἰς τὸ ἐν *Archäologischer Anzeiger* Juli 1933 bis Juli 1934 γενικώτερον, λίαν δὲ ὑποχρεωτικὸν δι' ἐμὲ δημοσίευσμά του. Ἀλλ' εὐτυχῶς καὶ ἐγὼ χρόνον τινὰ ἀργότερα εἶχα σπέυσῃ ἐγκαίρως νὰ διαλάβω ἐν ἐκτάσει περὶ τῶν μετὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1934 ἀποκαλυφθέντων νέων πραγμάτων ἐν τε τῷ Μυκηναϊκῷ θολωτῷ τάφῳ καὶ ἐν τῇ Νεκροπόλει τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος, τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ κ. Καρο ἀκόμη δὲν εἶχα ἀποκαλύψῃ, πραγματευθεὶς τὰ δέοντα περὶ αὐτῶν πολὺν χρόνον πρὸ τῆς τῶν Πρακτικῶν ἐκτυπώσεως ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ Περιοδικῷ Νέα Ἑστία ἐν τεύχεσιν αὐτοῦ ὑπ' ἀρ. 191 καὶ 194 τοῦ 1934 καὶ ἐν τεύχει 197 τοῦ ἔτους 1935. Εἰς τὰ τεύχη ταῦτα τοῦ γνωστοτάτου καὶ εὐπροσίτου εἰς πάντα Περιοδικοῦ Νέα Ἑστία ἄς μοι

νων, τὰ ὁποῖα συνεχίζουσι μὲν ἀμέσως τὴν προηγηθεῖσάν μου ἀνασκαφὴν (πρβ. τὰ Πρακτικὰ τῶν ἐτῶν 1932, 1933 καὶ 1934), ἀναλαμβάνουσι δὲ καὶ παλαιότερας μου ἐρεῦνας, χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 1926, καθ' ὅλην τὴν περίχωρον τῆς Ἀττικῆς Τετραπόλεως τὴν τε πεδινήν καὶ τὴν ὄρεινὴν, ὅπου ὀλιγώτερον ἄλλοτε ἐνησχολήθη, ἔχω ν' ἀνακοινώσω τὰ ἀκόλουθα ἐνταῦθα.

ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψω ῥητῶς ἐνταῦθα, ἐν παραβολῇ, δι' ὄντινα εἶνε εὐκολος ἡ χρῆσις, καὶ τοῦ Archäologischer Anzeiger πρὸς τὸ ἐν αὐτῷ ἄρθρον τοῦ κ. Kago ἐπίσης ἐν Arch. Anz. Juli 1934 bis Juli 1935 πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν πραγμάτων ἐνταῦθα ὡς πρὸς πάσας τὰς λίαν ἀναγκαίας λεπτομερείας τῆς τε ἀνακαλύψεως καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου, ὁμοίως δὲ καὶ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ περιγραφῆς τῆς Νεκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος. Τὴν ἐργασίαν μου εἰς τὴν Νεκρόπολιν ταύτην παρηκολούθησεν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας καὶ ὁ Ἐταῖρος τοῦ Γερμανικοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Dr Peter Kahane, καὶ συνεπελάβετο μάλιστα αὐτῆς μέχρι τινὸς κατὰ τὴν ἐμὴν παράκλησιν καὶ τὴν ἰδικήν του ἐπιθυμίαν. Εἰς τὴν ἀνακάλυψιν δὲ τῆς πυρᾶς ἐντὸς τῆς κυψέλης τοῦ Μυκην. θολωτοῦ τάφου, τοῦ ἐν μέσῃ πεδιάδι κειμένου, καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πυρᾶς παρέστη καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἰένης (Jena) κ. Schachermeyer ἐν συνοδείᾳ τοῦ κ. Kago. Τῆς ἐργασίας μου ἐν γένει ἐν Μαραθῶνι γινώσιν ἔλαβον ἐξ αὐτοψίας καὶ ὁ τῶος διευθυντὴς τῆς École Française ἐν Ἀθήναις καθηγητὴς τῆς Σορβόννης κ. Pierre Rousset, ὅσαυτως ὁ κ. Payne τῆς Βρετανικῆς ἐν Ἀθήναις Σχολῆς κλασικῶν σπουδῶν, τῆς Ἀμερικανικῆς ὁμοίως ὁ διευθυντὴς κ. Kapps, μετὰ τοῦ δευτέρου Διευθυντοῦ κ. Bronner, εἶτι δὲ οἱ ἐν Πανεπιστημίῳ τῆς Γερμανίας καθηγηταὶ τῆς Ἀρχαιολογίας κ. P. Goessler καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ τότε ἐπὶ τούτῳ ἐξ Ἀθηνῶν ἐκδραμόντες, καθηγηταὶ Γερμανικῶν Πανεπιστημίων. Τὴν παρατήρησιν ταύτην κάμνω ἐνταῦθα, διότι ἔνεκα τῆς περὶ πολλὰ ἰδιορρυθμίας τοῦ ἐν Μαραθῶνι Μυκην. θολωτοῦ τάφου (ἀκριβέστερον κυψελοειδοῦς) — ὅστις εὐτυχῶς διέλαθε τὴν προσοχὴν τῆς ὀργανωμένης πλειάδος τῶν σημερινῶν ἀπὸ πολλοῦ τὴν χώραν λυμαιομένων ἀρχαιοθηρῶν, δὲν ἐπιστεύθη δὲ οὐδ' ὑπ' ἐμοῦ ἐν ἀρχῇ (πρβ. Πρακτικὰ τοῦ ἔτους 1932 σ. 43) ὅτι ὑπ' αὐτῆς τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος ἀσύλητος καὶ τελείως μάλιστα ἀθικτος ἤθελε παραδοθῆ μέχρις ἡμῶν — εἰς ἐμὲ πολὺ εὐχάριστον ἦτο ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρους ἀρχαιολόγους νὰ καταστήσω μάρτυρας πασῶν τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐργασίας μου ἐν τῷ Μυκηναϊκῷ τούτῳ τάφῳ, εὐθύς δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ παρ' αὐτὸν ἀνακαλυφθείσης Νεκροπόλεως. Ἐγκαίρως, τὴν 29 Μαρτίου τοῦ 1934, εἶχα τὴν εὐτυχίαν νὰ δεχθῶ τὴν ἐπίσκεψιν εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ τοῦ Ἄγγλου Brigadier General Sir Persy Sykes, συγγραφέως τῆς λαμπρᾶς διτόμου ἱστορίας A History of Persia ἐν τρίτῃ ἐκδόσει 1930, London, Macmillan and Co, ὅστις καὶ κατ' Ἀπρίλιον αὐτῆς τοῦ λήξαντος ἔτους 1935 ἐν Μαραθῶνι μὲ ἀνεξήτησε πρὸς σπουδὴν ἰδίως τοῦ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντος αὐτὸν Ἰρακλείου διὰ τὴν παρασκευὴν τῆς τετάρτης τοῦ συγγράμματός του ἐκδόσεως. (Ὁ Sir Persy Sykes διέτριψεν ἐν Περούᾳ ὑπὲρ τὰ 22 ἔτη). Πρὸς τοὺς ἄνδρας τούτους πάντας ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὴν βαθειάν μου ὑποχρέωσιν. Πολλὴν τὴν χάριν ὁμολογῶ καὶ πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὸν φιλογενέστατον Κύριον Ἀττώνιον Ἐμμ. Μενιάκη, Ὑπουργὸν νῦν, ὅστις ἔχει μόνον κατὰ τὴν πρώτην μου ἐν τῷ Μυκηναϊκῷ τάφῳ ἐργασίαν τὸ 1933 ἔσπευσεν ἐν χειμῶνι νὰ γνωρίσῃ δι' αὐτοψίας τὰ πράγματα εἰς τὸν Μαραθῶνα, ἀφοῦ πρῶτον μοι εἶχε δώσει τὴν ἐντολήν «πάση θυσίᾳ νὰ σώσω τὸν Μυκηναϊκὸν τάφον»,

§ 1.

Τῆς Νεκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος τὴν ἀνασκαφὴν εἶχα προαγάγῃ ἐν ἔτει 1934 κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτῆς μῆμα, τὸ ἐγγυτάτω τοῦ τε Ἡρακλείου καὶ τοῦ ἔρειπιῶνος τοῦ ἐκτεταμένου Βυζαντινοῦ Μετοχίου τοῦ Βρανᾶ, μέχρι τῆς μεγάλης τυμβοειδοῦς πυρᾶς νεκρῶν, ἡ ὁποία εἰς τὰ προπερυσινὰ Πρακτικά δὲν ἦτο καιρὸς πλέον νὰ μνημονευσθῇ εἰ μὴ δι' ὀλίγων λέξεων (ιδεὲ σελίδα 38 τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1934 καὶ ἀκριβέστερον ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 197 τεύχει τῆς Νέας Ἑστίας ἔτους 1935).

Ἡ πυρὰ αὕτη ἀπεδείχθη κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἐργασίας ἐν τῷ λήξαντι ἔτει ὡς πολὺ μεγαλειτέρα ἢ ὅσον εἶχα ὑποθέσῃ αὐτὴν, ὅτε μεσοῦντος τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1934 ἐγκατέλειψα τὸν Μαραθῶνα. Ἄλλ' ἐφόσον αὕτη κατὰ τὸ μέσον της κωνοειδῶς ὑψώνεται κάπως ὡς μικρὸς τύμβος, ἐπροτίμησα νὰ μείνῃ ἀκόμη ἐν ἡ μορφῇ ἀρχικῶς τὴν εὖρον, ὡς ἐπιφάνειαν δηλαδὴ ἀγροῦ ὑπὸ ὀλίγου μόνον φυτικοῦ χώματος καλυπτομένην, τὸ ὁποῖον ἀπειράκις βέβαια ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος, εἰς καλοὺς καὶ κακοὺς καιροὺς, διὰ παντὸς τοῦ πρωΐμου καὶ ὑστέρου χριστιανικοῦ πλέον μέσου αἰῶνος μέχρι σήμερον ἀνεσκαλεύθη, ἄλλως ὅμως ὑπὸ τὸ ὕνιον ἀκριβῶς διέσωσε καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς Νεκροπόλεως ἀθίκτους τοὺς τάφους της εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μυκηναϊκοῦ κυψελοειδοῦς πρὸς τε ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς κατεύθυνσιν της, ἐν εἴδει στενῆς μᾶλλον λωρίδος ἐπὶ τῆς εὐρείας πεδιάδος. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πυρᾶς ἀκριβῶς, ὅπως αὕτη φαίνεται καὶ σήμερον, παρουσιάσθη κατ' Αὐγούστον τοῦ 1934 τεμαχισμένον κατὰ χώραν ἐκ τῆς συνθλίψεως τοῦ ὑπερκειμένου φυτικοῦ χώματος μικρὸς ἀμφορεὺς, ὡς τελευ-

ἀλλὰ καὶ δις ἕξ ἰδίων τὸ ἐκεῖ ἔργον χρηματικῶς ὑπεστήριξε. Οἰκτρῶς εἰς τὸν Μαραθῶνα ἀπέτυχον ὡς πρὸς ἄλλο τι μόνον παραδόξως, ἐν τῇ προσπαθείᾳ μου ἵνα καὶ εἰς τὸν τόπον ἰδιαιτέρως διὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἀνασκαφῶν φανῶ φηέλιμος. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας καταγινόμενος, εἰς περιστάσεις μάλιστα πολιτικῶς ἐξαιρετικῶς δυσκόλους, ἀντίκρυσσα καὶ τὴν τελείαν ὑπὸ τινων ἀρχῶν ἐγκατάλειψιν τῶν πραγμάτων εἰς τὴν κακὴν τῶν τύχην διὰ τὴν κλεπτοσύνην καὶ ἀγριότητα κακῶν ἀνθρώπων. Ἄλλὰ περὶ τούτου δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ περισσότερος λόγος ἐνταῦθα. Ἀρκεῖ ν' ἀναφερθῶ ἀπλῶς εἰς τὰ γεγραμμένα περὶ τινων προσώπων ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τοῦ 1933 σελίδι 45, διὰ νὰ ὁμολογήσω μετὰ πολλῆς λύπης ὅτι αἱ προσδοκίαι μου ἐκεῖναι διόλου δὲν ἐπιλήθευσαν. Περὶ δὲ τῆς ὑπὸ τῶν κρατικῶν ἀρχῶν ἀπαραιτήτου ἐπιτηρήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου δὲν εἶχα τι περισσότερον νὰ πράξω εἰ μὴ ἐγκαίρως ν' ἀναφερθῶ εἰς αὐτὰς περὶ τῆς ἐκ μέρους των ἀναγκασίας ἐνεργείας. Τὰ τοιαῦτα ὅμως ἀκόμη ὀλιγότερον δύνανται νὰ ἔχουν τὸν τόπον των ἐνταῦθα. Τὸ τελευταῖον ἔγγραφόν μου εἶνε τὸ τῆς 10 Ἰανουαρίου 1936 ὀλίγον πρὸ τῆς παραιτήσεως τοῦ Ὑπουργοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δημ. Σ. Μπαλάνου. Μέτρα κατὰ τῶν ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας Μαραθῶνος καταγγελλθέντων λυμεῶνων ἐλήφθησαν ὑπὸ τοῦ πλημμελειοδικείου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν δίκην, εἰς ἣν καὶ ὡς μάρτυς παρέστην.

ταῖον κτερίσμα εἰς τὸν ἀναλωθέντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς νεκρόν, ὑπὸ δὲ τὸν ἀμφορέα ἀμέσως ἐντὸς τῆς πολλῆς κόνεως ἀνθράκων κατάμαυρον ὑπὸ τῆς πυρακτώσεως μικρὸν πήλινον εἰδώλιον γυμνῆς γυναικείας μορφῆς πάγκαλον ἔργον τοῦ πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος. Ὡς τοιοῦτον ἀνεγνώρισεν αὐτὸ καὶ ὁ κ. Ραγπε ἀνευδοιάστως. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο σῶαν διασώζει τὴν κεφαλὴν, σῶον δὲ καὶ τὸ σῶμα σχεδὸν ὅλον πλὴν τῶν βραχιόνων καὶ τῶν σκελῶν, σχεδὸν δὲν χάνει τίποτε ἐκ τῆς ὡραιότητός του. Κατωτέρω ὅμως τῆς θέσεως ἐν ἧ ἔκειτο ἀνασκαλεύσας ἐλαφρῶς τὴν πυρᾶν, δὲν εὗρήκα εἰ μὴ σποδὸν καὶ ἀνθρακας, ἄνευ οἰουδήποτε ἄλλου κτερίσματος. Εἰκ. 1.

Τοῦναντίον, ἀνασκάψας πέριξ τοῦ μικροῦ κώνου τῆς πυρᾶς τὸ ἔδαφος εἰς βάθος μέχρι δύο μέτρων καὶ εἰς πλάτος δέκα μέτρων, εἴκοσι δὲ εἰς μᾶκρος, ἔφερα εἰς φῶς καὶ ἄλλους τάφους, ἔξακριβῶσας περὶ αὐτῶν τὰ ἔξῃς:

Οἱ τάφοι εἶνε δύο-τριεῖς πίθιοι νεκροδόχοι κατασυντετριμμένοι ὑπὸ τοῦ βάρους τῶν χωμάτων καὶ σχεδὸν διαλελυμένοι ἔνεκα τῆς κακῆς παρασκευῆς καὶ ὀπτιήσεως τοῦ πηλοῦ των, πλήρεις μὲν χώματος, κεκαλυμμένον δὲ ἔχοντες ἐπιμελῶς τὸ στόμα διὰ πλακιδίου λιθίνου, κατακεκλιμένοι πάντοτε ὑπτίως ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ στηριζόμενοι οὕτω ἐκ τῶν πλαγίων ἐν κοιλότητι ἀβαθεῖ ἐπὶ δύο-τριῶν λίθων, ἀλλὰ κενοὶ παντὸς περιεχομένου, ἢ ὄστων δηλαδή, τὰ ὅποια εἰς τὸ ἔδαφος τοῦτο ὡς παρετήρησα πάντοτε ἐντελῶς διαλύονται, ἢ ἀγγείων ὡς κτερισμάτων. Θραύσματα ἀγγείων ἢ κοινῶν ἢ καὶ μέλανος ἐπιχρίσματος (γανώματος) τῶν περὶ τὸν τέταρτον ἢ καὶ τρίτον ἀκόμη πρὸ Χρ. αἰῶνα χρόνων εὗρέθησαν εἰς τὰ πέριξ χώματα ἀρκετά.

Πλὴν τῶν πίθων εὗρέθη καὶ μικρὰ πηλίνη λάραξ (Εἰκὼν 2) ἐμβροῦ ἴσως μᾶλλον παρὰ νηπίου μετὰ τοῦ καλύμματός της, ἀκεραία, πλήρης χώματος εἰσρεύσαντος ἔξωθεν σὺν τῷ χρόνῳ (ὅπως καὶ εἰς τοὺς νεκροδόχους πίθους τοῦτο συνέβη διὰ τοῦ στομίου μικρὸν κατὰ μικρὸν) καὶ μετὰ μικρῶν ἀγγείων τοποθετημένων περὶ ἅπαν σχεδὸν τό ποτε σῶμα.

Οἱ ἄλλοι δὲ τάφοι ἐνταῦθα εἶνε τριῶν εἰδῶν. Τινὲς εἶνε ὀριζόντιοι, ὧν ἄλλοι μὲν μὲ πλάκας λιθίνας ὀρθίας κατὰ τὰς πλευράς, τινὲς δὲ μὲ πλάκας ὡς καλυπτῆρας τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην ἐγκαρσίως ἐπὶ τοῦ τάφου. Πλήρεις χωμάτων εἶνε οἱ τάφοι οὗτοι, ἄνευ ἄλλου περιεχομένου ὅχι μόνον ὄστων, ἀλλὰ καὶ παντὸς ἴχνους κτερίσματος, ὥστε νὰ μὴ εἶνε δυνατὸν νὰ

Εἰκ. 1. Πήλινον εἰδώλιον γυναικείας μορφῆς τοῦ 5ου πρὸ Χρ. αἰῶνος.

πιστεύση τις ὅτι ἦσαν πραγματικοὶ τάφοι, ἀλλὰ ταφοειδῆ μόνον ὀριζόντια ὀρύγματα παρακείμενα εἰς τὰς ἔξωθεν αὐτῶν στηθείσας πυρὰς νεκρῶν· διότι καὶ πυραὶ ἄλλαι μικραὶ ἢ καὶ μικρόταται παρατηροῦνται πέριξ αὐτῶν, χρησιμεύσασαι βέβαια πρὸς καῦσιν νεκρῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν πολλῶν μικρῶν σωρῶν κονιοποιημένων ἀνθράκων. Δύο - τρεῖς τοιούτους «τάφους» ἀφῆκα ἐν τῷ παρόντι ἀθίκτους, μετὰ μικρὰν ἐξέτασιν ἐπαρκῆ διὰ νὰ βεβαιωθῶ ὅτι καὶ αὐτοὶ δὲν περιεῖχον οὔτε ὀστᾶ οὔτε ἀγγεία.

Ἄλλοι ὅμως τάφοι ὀριζόντιοι, καλῶς κτισμένοι μὲ τοιχίσκους πέριξ καὶ μὲ πλάκας μὲν ὀρθὰς λιθίνας ἢ πηλίνας εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς των, καλῶς δὲ λαξευμένους τοὺς λιθίνους καλυπτῆράς των διασώζοντες, εἶνε πραγματικοὶ τάφοι. Καὶ εἶνε ἀξιοσημείωτοι οὗτοι. Εἷς ἐξ αὐτῶν εἶνε συνήθους μεγέθους μέτρων δύο ἢ 1,60 εἰς μᾶκρος, εἰς πλάτος δὲ 0,60 ἢ 0,70, ἀλλὰ διπλοῦς, δηλαδὴ δι' ἓνα ὑπερκείμενον νεκρὸν καὶ δι' ἄλλον κείμενον ὑπ' αὐτόν, ὄχι ὅμως ὁμοίως ὀριζοντίως ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς βλέποντα, ἀλλὰ λοξῶς ἀρκετὰ ὡς πρὸς τὸν ὑπερθέν του. Ὁ ἀνώτερος περιβάλλεται ὑπὸ τοίχου στενοῦ ἐκ λίθων κοινῶν, καλύπτεται ὅμως ὑπὸ πλακῶν λιθίνων, ὧν μία καλῶς λαξευμένη εὐρέθη κατὰ χώραν καὶ ἀκεραία, ἐνῶ αἱ ἄλλαι συντριβεῖσαι κατέπεσαν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ὄχι πολὺ μετὰ τὴν ταφήν· πάντως πρὶν ἔτι ὁ τάφος πληρωθῆ ἠωμάτων εἰσρευσάντων διὰ τῶν ἄρμωγῶν τῶν λίθων καὶ τῶν πλακῶν. Μία λήκυθος μόνον, τοῦ πέμπτου μᾶλλον αἰῶνος πρὸ Χρ., εὐρέθη εἰς αὐτόν. Ὁ ὑποκείμενος ὅμως τάφος παρέσχε καὶ πυξίδας καὶ μικρὰ ἄλλα ἀγγεία καὶ μίαν λήκυθον, ὡς κτερίσματα προφανῶς γυναικός.

Ἐντὸς τῶν νεκροδόχων πίθων, εὐρέθη μετὰ τῶν ἠωμάτων καὶ λίθους κοινούς, ὑποθέτω διὰ νὰ ἔχουν ἔρμα τρόπον τινὰ οἱ πίθοι καὶ οὕτω μένουν καλὰ στερεωμένοι εἰς τὸ κοίλωμά των.

Ὁ ἄλλος τάφος μικρότερος, μὲ τοῖχον εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς ἐκ λίθων κοινῶν, μόλις ἄφηνε μεταξὺ τῶν πλευρῶν μικρὰν ὀπήν, ἐκ τῆς ὁποίας διὰ τῆς σκαφῆς ἐξωρῦχθη τόσον πολὺ κατ' ἀρχὰς χῶμα ὥστε νὰ νομίσω ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὀπῆς, εἰς ἣν ἐνεσφηνώοντο στῦλος ξύλινος. Ἄλλ' ὅτε πανταχόθεν ἀφῆρεσα καὶ τοὺς λίθους τοῦ τοιχίσκου, εὐρέθη βαθύτερα καὶ ἐκεῖ δεύτερος τάφος μὲ λιθίνας πλάκας εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς καὶ λιθίνους καλυπτῆρας ἄνωθεν καὶ μὲ ἀγγεία μικρὰ ἐπίσης ὅμοια πρὸς τὰν ἀνωτέρω.

Ὁ τρίτος τάφος ἦτο φαινομενικῶς ὀπή εἰς τὸ ἔδαφος πενήκοντα ἑκατοστῶν τὸ βάθος καὶ πλάτος μὲ ἐπιμελῶς τεθειμένας λιθίνας πλάκας ὀρθὰς εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς, περιεῖχε δὲ λέβητα χαλκοῦν (Εἰκὼν 3) ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένον καὶ πλήρη ὀστῶν νεκροῦ καέντος ἐν δυνατῇ προφανῶς πυρᾷ, ἀναμίχτων ὡς εἰκὸς μετὰ χῶματος εἰσρευσάντος σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῶν ἄρμῶν τῶν πλακῶν καὶ τοῦ λέβητος (μεταξὺ λέβητος καὶ τοῦ καλύμματός του). Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ ὀστεοφυλάκιον τοῦτο παρέκειτο καὶ τάφος ὀριζόντιος ἄνευ

πλακῶν εἰς τὰς πλευράς, ἀλλὰ μὲ καλυπτῆρας ὀγκώδεις λιθίνους ὀλίγον εἰργασμένους, βάθος ἔχων ἱκανὸν καὶ πλήρης κονιοποιημένων ἀνθράκων, πιθανώτατον καὶ βέβαιον μᾶλλον ἐθεώρησα ὅτι ἐν τούτῳ τῷ τάφῳ εἶχε κατὰ καὶ ὁ νεκρὸς, πυρακτωθῆ μάλιστα ἐντελῶς, καθὼς ἐδείκνυον τὰ ὀστᾶ μὲν ἐν τῷ λέβητι, τὸ πολὺ δὲ ποσὸν τῶν κονιοποιημένων ἀνθράκων ἐν τῷ ὀρύγματι παραπλεύρως τῆς πυρᾶς.

"Ἄσας ὁ περὶ τοὺς τάφους τούτους χῶρος ἀνασκαφεῖς εἰς βάθος ἐνὸς μέτρον, εὐρέθη περιέχων καὶ ἄλλους μικροὺς σωροὺς κονιοποιημένων ἀνθράκων, οἱ ὅποιοι ὡς φαίνεται παρέμειναν ὡς λείψανα μικροτέρων πυρῶν μὲ πολλὰ χώματα περὶ αὐτὰς καὶ πανταχοῦ σκορπισμένα θραύσματα ἀγγείων, ὡς εἶπα, οὔτε παλαιότερων τοῦ 5^{ου} πρὸ Χρ. αἰῶνος οὔτε νεωτέρων τοῦ

Εἰκ. 2. Πηλινὴ νηπίου λάρναξ μετὰ τοῦ καλύμματός της.

τρίτου. Κτερίσματα νεκρῶν δὲν εὐρέθησαν οὐδαμοῦ ἐδῶ εἰς τοὺς μικροὺς σωροὺς κονιοποιημένων ἀνθράκων πυρῶν. Ἄλλ' ἢ καθόλου Νεκρόπολις πρέπει νὰ ἐξετείνετο καὶ βορειότερον τοῦ φέτος ἀνασκαφέντος χώρου — ἐν τῷ ὁποίῳ ἴσως δυστυχῶς μόλις ἐγὼ τὴν 21^{ην} Ὀκτωβρίου ἐγκατέλειψα τὸν Μαραθῶνα, οἱ φορικτοὶ λαθραῖοι τυμβωρύχοι τοῦ τόπου τὰ πάντα ἀγρίως ἀνέτρεψαν, ἀνασκαλεύοντες δὲ τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφὴν ἔδαφος καὶ βυθίζοντες εἰς αὐτὸ τοὺς βαρεῖς σιδηροῦς αἰχμηροὺς λοστούς των μάτην ἐδοκίμασαν νὰ ἀνεύρωσι καὶ ἄλλους τάφους ὑποκειμένους, ἐπιπίπτοντες κατὰ τῶν λειψάνων τῶν ἀνευρεθέντων ὑπ' ἐμοῦ νεκρῶν ὡς ὕμναι κατὰ θνησιμαίων. Ἐνίοτε μάλιστα καὶ ἐκ κτηνωδίας ἀπλῶς, διὰ νὰ κάμουν κακόν, φθειρόντες ἄνευ φανεροῦ τινος κέρδους ὅ,τι καλῶς εἰς τὴν θέσιν του στέκεται, διότι ὡς φαίνεται ἐνοχλεῖ αὐτοὺς τοῦτο εὖ καὶ καλῶς κείμενον.

§ 2.

Ὅλιγον πορρωτέρω τοῦ προσφάτου τούτου ὀρύγματος καὶ τῶν μικροτέρων πυρῶν ἐν αὐτῷ, ἔναντι δὲ καὶ ἐγγύτερον πρὸς τὸ γυμνὸν νῦν βουνὸν Κοτρῶνι, κεῖται ὁ ναῖσκος (Εἰκῶν 4), τὸν ὁποῖον πρὸ δύο ἔτων ἀνεκάλυψα μὲ τὰ λείψανά του σωθέντα εὐθὺς ὑπὸ τὸ ὑνίον πάλιν τοῦ ἄροτρον. Τὸ ἄροτρον, σημειωθῆτω, εἰς τὸ πετρῶδες ἐδῶ ἔδαφος δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε καὶ ἄλλο εἰ μὴ τὸ Ἡσιόδειον, μόλις περὶ τὰ δέκα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου εἰσχωροῦν εἰς τὸ χῶμά του. Τίς ὁμως οἶδε κατὰ ποῖον χριστιανικὸν αἰῶνα, ἀπεμακρύνθησαν τὰ μαρμάρινα τοῦ ναϊδίου ἐρείπια, διὰ νὰ χωνευθοῦν ἴσως εἷς τινα πλησίον ἀσβεστοκάμινον ἢ ἀπαχθοῦν ἄλλοῦ, ὀλίγη ἐπομένως βλάστησις καὶ ὀλίγον, πολὺ ὀλίγον χῶμα, ἐκάλυψε τὸ δάπεδον, ὥστε ἐπ' αὐτοῦ ἔπειτα νὰ συρθῆ τὸ ἄροτρον τοῦ γεωργοῦ. Τοιοῦτοτρόπως δὲν ἔμειναν πλέον εἰς τὸ ἔδαφος ἢ αἱ κατώταται τῶν μαρμαρίνων τοίχων στρώσεις καὶ ἓνα δάπεδον λιθόστρωτον, ἀσυγκρίτως ὁμως ἐπιμελέστερον συντεθειμένον παρὰ τὸ ὁμοίον του κάπως, εἰς πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα γνωστόν, τουρκικόν, ὡς διακρίνει τις ἀπὸ τὴν σχετικὴν εἰκόνα. Ἀλλὰ πλὴν τῶν παμπληθῶν μικρῶν θραυσμάτων ἀγγείων ἐρυθρομόρφων τοῦ τετάρτου ἢ καὶ τοῦ τρίτου πρὸ Χρ. αἰῶνος καὶ τῶν κεράμων, μετὰ τῆς πηλίνης λεοντοκεφαλῆς ὡς ὑδρορροῆς, τὰ ὁποῖα ἐσημείωσα ἄλλοτε, εὗρον ἐδῶ φέτος καὶ τεμάχια μαρμαρίνου θρόνου καὶ κομποῦς βραχίονας καὶ χεῖρας καὶ πόδας ἀγάλματος μαρμαρίνου γυναικείας θεότητος (Εἰκῶν 4^α). Τὴν θεὰν ταύτην, ὑποθέτω, δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὴν Ἀθηναῖαν. Τέμενος ἄλλο τῆς Ἀθηναῖας ἐν Μαραθῶνι, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς εὐρεθείσης κατὰ χώραν ἐπιγραφῆς (Ἡορος τεμένος Ἀθηνάας· ἰδὲ Πρακτικά τοῦ ἔτους 1933 σ. 42), εὐρέθη χίλια περίπου μέτρα ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου ναϊδίου τοῦ παρὰ τὴν Νεκρόπολιν, εὐθὺ πρὸς ἀνατολάς. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν Μιλτιάδην, ἐξελθόντες ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐγγὺς πού ὀλίγον κατωτέρω καὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ τάφου φαλαγγηδὸν παραταχθέντες, παρὰ τὸ τέμενος τοῦτο ἀκριβῶς τῆς «Ἀθηνάας» θὰ διῆλθαν διὰ νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ προσεγγίζοντος πλέον ἢ προσεγγίσαντος ἤδη ἐχθροῦ πρὸς τὸν νῦν Σωρὸν ἐκ τῆς ὑπὸ τὸ Σταυροκοράκι πεδιάδος διὰ τῆς χαλικοπληθοῦς κατωτέρω τοῦ Μπέη ξηρᾶς κοίτης τοῦ ποταμοῦ Χαράδρας. Εἰς τὴν θέσιν ὅπου ἢ ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆ εὐρέθη, ἐξέθαψα καὶ ἐγὼ Μάρτιον τοῦ 1934 μέγαν λίθον μὲ ἐγκοπὰς πρὸς ἐνσφήνωσιν διὰ μολυβδοχοῖας στηλῶν ἐνεπιγραφῶν. Καὶ δωμάτια κάλλιστα διακρινόμενα ἔτι μεταξὺ κλημάτων ἀμπελώνος εὐρέθησαν, μόλις ὀλίγον ἀνεσκαλεύθη τὸ ἔδαφος. Φυσικά, ταῦτα ἐκθαπτόμενα ἄπαξ, δὲν σέβεται πλέον κανεὶς γεωργὸς ἢ ἀμπελουργός. Τὰ καταστρέφει ἀμέσως. Παρακειμένως δὲ εἰς τὸν μνημονευθέντα ὄρον τοῦ Τεμένους τῆς Ἀθηνάας ἀνέσκαψα καὶ ἀγροτικὸν τινα πιθανῶς, ἀρχαῖον οἰκίσκον. Ὡς λείψανον οἰκιακοῦ σκεύους

εὐρέθη ἐνταῦθα πίθος τεμαχισμένος, ὅτε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο ἐν χρήσει ἀκόμη, εἰς πολλὰ τεμάχια, ταῦτα ὅμως θαυμασίως συνεθραμμένα οὕτως εἶπειν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπίσης διὰ μολυβδίνων συνδέσμων, διότι θὰ εἶχε πάθη βέβαια ὁ πίθος κάποιαν φθορὰν προηγουμένης. Ταῦτα εὐρέθησαν, τὰ μὲν δωμάτια ἐντὸς τῆς ῥηθείσης ἀμπέλου τοῦ Μαραθωνίου Δημητρίου Χαράμη τὸ ὄνομα· ὁ δὲ τεμαχισμένος πίθος εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Μαραθωνίου ἐπίσης Χρίστου Δημαντώνη, ὅστις ἀρχαιοθήρας τὸ ἐπάγγελμα ὡς πολλοὶ συγχωρῆταί του, εἶχεν ὅμως καὶ τὴν συγκινητικὴν καλοσύνην νὰ παραδώσῃ εἰς χεῖράς μου τὸν πολύτιμον Ἡόρον τοῦ τεμένουσ τῆς Ἀθηνᾶς (ιδὲ Πρακτικὰ τοῦ ἔτους

Εἰκ. 3. Χαλκοῦς λέβης ὀστεοδόχος μετὰ τοῦ καλύμματος του.

1933 σελ. 42). Τὸ ἐπιγεγραμμένον μάρμαρον συνεκίνησε καὶ αὐτόν· τὸν διέφθειρεν ὅμως ἔπειτα ἡ λάμψις τοῦ χρυσοῦ κυπέλλου (Εἰκὼν 5) τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου· διὸ καὶ ὀρμητικὸς μετ' ἄλλων ὡς ἔγραψεν ἡ ἀστυνομία ἐπέπεσεν ἐν ἀπουσίᾳ μου κατὰ τοῦ δευτέρου τάφου τοῦ αὐτοῦ Μυκηναϊκοῦ βασιλικοῦ νεκρικοῦ ἐνδικοιτήματος, ὃν ἐγὼ ἐκ λόγων τινῶν εἶχα προϋποθέσῃ καὶ εἰς τοὺς περὶ ἐμὲ δυστυχῶς προείπη, ὡς ὑπάρχοντα, χωρὶς εὐθύς τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας νὰ δυνηθῶ καὶ νὰ τὸν ἀνασκάψω. Ἀσύλητον ὅμως κατόπιν εὔρον καὶ αὐτόν, μὲ φανερά μόνον τὰ σημεῖα ὅτι τὴν σύλησίν του οἱ ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου κατελθόντες εἰς τὴν κυψέλην τυμβωρύχοι ἀπεπειράθησαν μὲν, ματαίως ὅμως. (Μετ' ἐμοῦ κατῆλθον εἰς τὴν κυψέλην καὶ αὐτόπται ἔγιναν τῆς κακοποιοῦ δράσεως τῶν Μαραθωνιῶν κλεπτῶν ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Μαραθῶνος καὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ σχολείου της).

§ 3.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω ζητήσεις ἢ προσοχῇ μου ἐστράφη εἰς τὸν νοτίως (πρὸς τὸ ὄρος Ἀγριελίκι) ἐκτεινόμενον, ἀμέσως ὄμως καὶ τοῦ Ἡρακλείου ἀπτόμενον τόπον, ὅστις ἐμφανῶς ἐδῶ, ἐντὸς τοῦ τεμένους τούτου πλέον καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν βορειοδυτικὴν αὐτοῦ γωνίαν παρὰ τὸ σημειούμενον ἐν τῷ σχεδιογραφίῳ ἐκκλησίδιον (Εἰκῶν 6), ἀνυψούμενος ὀλίγον ὑπὲρ τὴν χαμηλοτέραν ὁμαλὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἐκτεταμένης πλατείας τῶν ἀσκήσεων τῶν ἐφήβων, σχηματίζει ἓνα ἰδιαίτερον ἐπίπεδον. Τὰ περὶ τοῦ ἐπιπέδου τούτου ἐξήγησα ἐν Πρακτικοῖς τῷ 1934 σ. 31¹.

¹ Πρέπει νὰ σημειώσω ἐνταῦθα πῶς τὰ ἐν σελίδι τῶν Πρακτικῶν ἐκείνων τοῦ 1934 διορθῶν ἐν τῇ ὑποσημείωσει 1) τῆς σελίδος 1ης διὰ τῆς προσθήκης τῆς λέξεως: «ἀλλαγῶ» εἰς τὸ: «περὶ ἧς τὰ εἰκότα (ἀλλαγῶ) ἐλέχθησαν». Τὸ ἐλέχθησαν τοῦτο ἀνεφέρθη ὑπὸ τοῦ τυπογραφικοῦ διορθωτοῦ εἰς τὸν Archäol. Anz., τοῦ ἔτους νοουμένου ὡς ἔτους Juli 1933 bis Juli 1934, ὅπερ δὲν εἶνε ὀρθόν. Καλῶς ὄμως δύναται νὰ προσαρμοσθῇ ἡ λέξις πρὸς τὴν παραπομπὴν Arch. Anz., νοουμένου ὡς ἔτους Juli 1934 bis Juli 1935, τὰ ὅποια ὡς γενόμενα μετὰ τὸν Ἰούνιον 1934 γραπτῶς μετέδωκα τῷ κ. Καρο, διατρίβοντι ἐν Βερολίνῳ κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1935, ὅτε ἐγὼ ἀσθενῶν συνέτασον τὸ μὴ τελειωθὲν ἄρθρον μου διὰ τὰ Πρακτικά τοῦ 1934. Ἀναφερόμενος ὄμως ἐδῶ εἰς τὰ ὑπὸ τὸν κ. Καρο εὐμενῶς σημειωθέντα ἐν Arch. Anz. Juli 1934 bis Juli 1935 συνάπτω πρὸς ἐκεῖνα καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὁμιλῶν καὶ περὶ τῆς τελειωτικῆς κατὰ τὸ ἔτος 1934 ἐν τῷ Μυκην. τάφῳ ἐργασίας μου συμφώνως πρὸς τὰς ἐμὰς περὶ αὐτῆς πληροφορίας (διαπιστωθείσας καὶ κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸν Μαραθῶνα) ὁ κ. Καρο προσφέρει καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ πολῦτιμον δι' ἐμὲ συμβολήν, παραπέμπων περὶ μὲν τοῦ χρυσοῦ κυπέλλου (Eik. 5) εἰς τὸ περὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ὀριζοντίων τάφων (Schachtgräber) μέγα ἔργον του εἰς σελ. 217 καὶ εἰς πίνακας 127, 168, διὸ καὶ τὸ κύπελλον τοῦτο, ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον τῆς δυναστείας, ἀνάγει εἰς τὸν 16/15 πρὸ Χρ. αἰῶνα· τὸν δὲ κυπελοειδῆ τοῦ Μαραθῶνος τάφου τάσσω εἰς τὸν 13^{ον} πρὸ Χρ. αἰῶνα, εἰς ὃν θέτει καὶ τὸν θολωτὸν κυπελοειδῆ τοῦ Μαινιδίου. Ὅτι ὄμως ἀλήστευτος καὶ ἄθικτος ὅλως διόλου παραδόξως διεσώθη ὁ ἐν Μαραθῶνι σύγχρονός του δὲν «ὑποθέτω» ἀπλῶς ἐγὼ, ἀλλὰ ἀσφαλῶς βεβαιώνομαι, πρῶτον ἐκ τοῦ ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως σημεῖον δεικνύει παραβίασμον τοῦ τάφου (λεπτομερῶς τὰ περὶ τούτου ἰδὲ ἐν Νέῃ Ἑστία τοῦ 1934 τεῦχος 191, 192), τοῦ ὁποίου τὰς λιθίνας κάλλιστα ἠρμοσμένας πλάκας ὡς καλύμματα δὲν ἤθελαν ἐφαρμόσῃ βέβαια τόσον θαυμασίως πάλιν συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχικὴν τὴν θέσιν οἱ λησταὶ καὶ τυμβωρύχοι, ὡς αὐτοπροσώπως αὐτὰς εὐρήκα παρόντος καὶ τοῦ κ. Fernand Ghil μη-χανικοῦ — ἀρχαιολόγου μετὰ τῶν ἐργατῶν μου· δεύτερον, διότι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ διαπέδου τῆς κυψέλης δὲν θὰ εὐρίσκετο τόσον θαυμασίως καλῶς στρωμένη διὰ καθαρᾶς τέφρας πάχους δέκα ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, ὡς κατακαθίσματος τῆς ὑπερθεν αὐτῆς πυρᾶς, καθόσον οὔτε τὴν τέφραν οἱ λησταὶ θὰ ἐπανέθετον ἐπιμελέστατα καὶ σοφώτατα ὡς καλοὶ οἰκοκυραῖοι ἐπὶ τοῦ διαπέδου, ἐπάνω τῆς δὲ καὶ ὄλην τὴν πυρᾶν αὐτῆς, ὡς εἶχεν αὐτῇ πρότερον, πρὶν ἐγὼ τὴν ἐγγίσω· ἀλλ' οὔτε ἄθικτον καὶ κατὰ χώραν ἤθελε μείνῃ ὅλον τὸ σῶμα τῆς πυρᾶς ἀπὸ τῆς τέφρας καὶ ἄνω εἰς ὕψος δύο μέτρων ἐντὸς τῆς ὅλης περιφερείας τῆς κυψέλης μέχρι τῶν παρειῶν αὐτῆς· τρίτον, διότι περιεργοὶ θὰ

Καὶ εὐθύς ἐδῶ τὸ συναπτόμενον, ὑπὸ τοῦ κ. Fernand Ghiol ἐκπονηθὲν σχεδιογράφημα τῆς περιοχῆς τοῦ περιτειχίστου ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους, μετὰ τῶν προσαρτημάτων αὐτοῦ, περιτειχίστων ὠσαύτως καθ' ἑαυτά, δίδει μίαν ἰδέαν περὶ τοῦ μεγέθους τοῦ μοναδικοῦ τούτου τεμένους, καὶ μοναδικοῦ ὄχι μόνον διὰ τὸν Μαραθῶνα — ἐξ ὧσων τοῦλάχιστον τὰ τοιαῦτα ἱερὰ ἐν Ἑλλάδι γνωρίζομεν ἢ εἰκάζομεν ποίαν ἔκτασιν εἶχον, ἐξαιρουμένων ἐννοεῖται τοῦ ἐν Δελφοῖς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ τοῦ Διός· διότι ταῦτα εἶνε ὄλως διόλου ἄλλης φύσεως. Τὸ ἡμέτερον ἐν Μαραθῶνι μὲ μόνην ἤδη τὴν πλατεῖάν του, πλατεῖαν τῶν ἀσκήσεων, ὡς εἶπα, τῶν ἐπὶ διε-

ῆσαν, νῆ τὸν Κύνα, οἱ λησται οὗτοι, ἐὰν ἤνοιγον τὸν τάφον ὄχι μόνον ὡς ἄλλα πνεύματα, ἀλλὰ καὶ ὡς Ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ δὲν θὰ ἤγγιζον κἂν τὸ ἀπαστρέπτον χρυσοῦν κύπελλον ὅπερ εἰς τὰς χεῖράς του ἐκράτει ὁ νεκρὸς βασιλεὺς, διὰ νὰ εὐρωμεν ἡμεῖς αὐτὸ σήμερον μετὰ εἰκοσιδύο ἑκατονταετίας ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν του, μόλις ὀλίγον καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου στρώματος τοῦ εἰσρεύσαντος εἰς τὸν τάφον ἐπὶ αἰῶνας καὶ χιλιετηρίδας λεπτοτάτου καὶ ἐν εἰδῆ ἀλεύρου ὑγροῦ χώματος τοῦ καλύψαντος τὸ νεκρὸν σῶμα. Ἄλλὰ τοιαῦτα πράγματα ὑποθέτω ὅτι δὲν εἶνε κἂν νὰ λέγονται, διότι θὰ ἦσαν μωρότατα. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν δὲ ἀδιατάρακτον ἐντελῶς τέφραν μετὰ τῆς αὐτῆς ὡς εἰκὸς πυρᾶς ὑπὲρ αὐτὴν εὐρέθη πλὴν τοῦ πρώτου καὶ ὁ δεύτερος τῆς κυψέλης τάφος, ὁ τῆς βασιλείσεως ὡς ὑπέθεσα, ἡ ὁποία ἴσως συναπέθανε κατὰ τύχην μετὰ τοῦ βασιλέως, ἡ καὶ ἐσφαγιάσθη, ἡ καὶ ἡ ἰδία ἀπέσφαξεν ἑαυτὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρός της. Ἀκριβῶς ὁμοῦ παρὰ τὸν τάφον τοῦτον τῆς «βασιλείσεως» ἄς εἰπῶ οὕτω πρὸς εὐκολίαν, καὶ μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῆς παρεῖας τῆς κυψέλης, εἶχα ἀφήση προσωρινῶς τοῦλάχιστον ἄθικτον μέρος τι τῆς πυρᾶς, διὰ νὰ δυνηθοῦν καὶ ἄλλοι ἐπισκέπται τοῦ Μυκηναϊκοῦ τούτου νεκρικοῦ ἐνδαιτημάτος νὰ ἰδοῦν πῶς εἶχον τὰ πράγματα ἀρχικῶς ἐν αὐτῷ διὰ τινος «μάρτυρος» τῆς σκαφῆς, καθὼς τὰ ἐπίτηδες ὑπολειπόμενα ταῦτα πάσης σκαφῆς, π. χ. καὶ τῶν νεοσκαφῶν ὁδῶν, συνήθως παρ' ἡμῖν λέγονται. Ἄλλ' οἱ βαρβαρικοὶ σημερινοὶ εἰσβολεῖς εἰς οὓς χώρους ἔσκαψα, ὅσοι ὡς ὑποποῖτο ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας θεωρηθέντες ἐφυλακίσθησαν, νεωστὶ δὲ ὑπὸ τοῦ πλημμελειοδικείου ὡς ἔνοχοι κατεδικάσθησαν, καὶ τὸν «μάρτυρα» τοῦτον κατέσκαψαν καὶ ἐν γένει ἔκαμαν ὅ,τι ἄλλο ἠδύναντο εἶτι νὰ κάμουν (τίς θὰ τοὺς ἐμπόδιζε;) ἐντὸς τῆς κυψέλης. Ὅταν πᾶσα ἀνασκαφὴ ἔνεκα ἐλλείψεως πόρων εἶχε διακοπῆ, αὐτοὶ ἀφῆρσαν καὶ συναπήγαγον καὶ πάσας εἶτι τὰς δοκοὺς καὶ τὰ λοιπὰ στηρίγματα τῶν παρεῖων τῆς κυψέλης, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήθησαν ὑπ' ἐμοῦ ἤδη κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1933 ἀπαραίτητα ἐκ δικαιολογημένου φόβου μήπως ἐπὶ τῶν κεφαλῶν μας καταρροῦσουν τὰ τοιχώματα αὐτῆς· κατεθραύσθη δὲ καὶ ἡ κλίμαξ ἡ φέρουσα ἄνωθεν ἀπὸ ὕψους ὀκτὼ μέτρων εἰς τὸ βάθος τῆς κυψέλης, λυσσαλέως καταστραφέντος καὶ παντὸς τεμαχίου αὐτῆς. Ἐξηφανίσθη τέλος καὶ ὁ σφηνοειδοῦς σχήματος ὀγκώδης λίθος, τὸν ὁποῖον εὐρέθη μετὰ τῶν παμπλείστων ἐκ τῆς κυψέλης ἐξαχθέντων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν κοινῶν λίθων, διότι ἐπὶ τῆς πλατείας αὐτοῦ ἐπιφανείας ἔφερε χαραγμένα σχήματα παραδόξως δεικνύοντα ὁμοιότητα πρὸς τινὰ σχήματα τῆς Μινωικῆς ἀλφαβήτου. — Συνάπτω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐν τῷ αὐτῷ Arch. Anz. παρατήρησιν τοῦ κ. Καρο ὠσαύτως, ὅτι καὶ ἐν τῷ Ἀθήνησι Κεραμεικῷ εὐρέθησαν τάφοι μικρῶν παιδίων, ὡς εὐρέθησαν καὶ ἐν τῇ Νεκροπόλει τοῦ Μαραθῶνος ἀποτελοῦντες χωριστὰς ομάδας· ἰδὲ Arch. Anz. τοῦ 1932, 200.

τίαν ὡς νεοσυλλέκτων τρόπον τινά τοῦ στρατοῦ ὑπηρετούντων ἐφήβων, ὁμοῦ μὲ ἓνα μικρὸν τεμάχιον τοῦ παρακειμένου ὑψηλοτέρου κατὰ τι τῆς πλατείας ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σημειώνεται τὸ μνημονευθὲν ἐκκλησίδιον μήκους 4 περίπου μ. καὶ πλάτους τριῶν, ἔχει συνολικὸν ἐμβαδὸν εἰκοσιδύο περίπου χιλιάδων τετραγωνικῶν μέτρων. Ἄλλὰ τὸ ὑπολειπόμενον μέχρι καὶ πέραν τῆς πλατάνου (Εἰκὼν 8) καὶ ἱκανῶς δεξιόθεν ἦτοι βορείως τῆς αὐτῆς πλατάνου εἶνε κατὰ τι μόνον μικρότερον. Τοῦτο δὲ εἶνε τὸ τῆς ἀρχαίας «κρήνης», ὡς ἐγὼ πάντα λόγον ἔχω ἀνευδοιάστως νὰ ὀνομάζω αὐτήν, παρὰ τὸ σημερινὸν φρέαρ καὶ τὴν πλάτανον, καί, κοντὰ εἰς αὐτήν, ἓνα ἄλλο πάλιν μέρος σημειούμενον μὲ δύο κυκλωτερῆ τείχη ἢ καὶ ὀλίγον ἔξω αὐτῶν ἐκτεινόμενον ἀμέσως παρὰ τὸν σημερινὸν καρφόδρομον, ὅστις κατ' εὐθείαν φέρει πρὸς τὸν Βρανᾶν. Εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον διακρίνεται καὶ εἰς τὸ σχεδιογράφημα καὶ

Εἰκ. 3α. Σύνδεσμοι λέβητος καὶ καλύμματος.

εἰς τὴν εἰκόνα 7 ἢ ξηρά, βαθεῖα καὶ βραχωδεστάτη κοίτη τοῦ χειμάρρου, ὅστις κατερχόμενος ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴν βραχώδη καὶ δασώδη χαράδραν τῆς Ραπεντόζας, ἢ ἄλλως τοῦ ὑψηλότερα κειμένου γνωστοῦ Διονύσου, διευθύνεται ἔπειτα μέχρι τοῦ καταντικρῦ βουνοῦ Κοτρῶνι, ἐκεῖ δὲ στρεφόμενος πρὸς ἀνατολὰς κατ' εὐθείαν γραμμὴν, σκορπίζει ἐν καιρῷ βροχῶν τὰ νερά του εἰς ρεῦμα πλατὺ φερόμενον διὰ τοῦ ἐλαιῶνος. Διὸ καὶ λαμβάνει ἐδῶ τὸ ὄνομα Σκόρπια νερά. Ταῦτα δὲ ἔπειτα καταπλημμυροῦντα τοὺς περαιτέρω πυκνοὺς ἀμπελώνας, μετ' ὀλίγον χάνονται εἰς τὴν ἀμμωδεστάτην τοῦ διασκορπιζομένου τούτου ρεύματος προέκτασιν, καθόσον ἐδῶ προσεγγίζουν τὴν παρακειμένην δημοσίαν ἀμαξιτὴν κατὰ τὸ 36^{ον} χιλιόμετρον αὐτῆς. Ἐντεῦθεν ὁ «Σωρός» κοινῶς λεγόμενος (διότι εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀπλοικῶν ἀνθρώπων παρουσιάζετο ἄλλοτε ὡς ἀπλοῦς χωμάτων σωρός), ἦτοι ὁ τύμβος τῶν Μαραθωνομάχων, ἀπέχει ὀκτακόσια μέτρα. Ταῦτα λοιπὸν τὰ ὀκτακόσια μέτρα, προστιθεμένων εἰς αὐτὰ καὶ ἄλλων ἑξακοσίων περίπου ὄση εἶνε ἢ ἀπὸ τῆς ἀμαξιτῆς μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου ἀπόστασις ἀρκετὰ ὀπωσδήποτε ἀνατολι-

κῶς τοῦ Μυκηναϊκοῦ τάφου, ὅπερ ἀνωτέρω ἐσημείωσα ὡς θέσιν παρατάξεως τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τὸν Μιλτιάδην, ἀποτελοῦν τὰ ὀκτῶ στάδια ἤτοι τὰ 1500 περίπου μέτρα περί ὧν ὁ Ἡρόδοτος ἐν VI 112, λέγει: «ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἐλάσσονες τὸ μεταίχιμιον αὐτῶν ἢ ὀκτώ». Δὲν πρέπει μόνον νὰ νομίσωμεν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ὁμιλῶν περὶ τοῦ μεταιχιμίου τούτου καὶ προσθέτων εἰς τὴν περιᾶ αὐτοῦ ἀφήγησίν του ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι «δρομῶ ἴεντο εἰς τοὺς βαρβάρους» ἐννοεῖ, ὡς ὑπετέθη, ὅτι καὶ διὰ πάσης τῆς ἀποστάσεως τῶν ὀκτῶ σταδίων «δρομῶ ἐπιόντες» ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Περσῶν. Ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει τὸ γεγονός τῆς ἐν ταχεῖ βαδίσματι ἐπιθέσεως κατὰ τῶν ἐτοίμων ἤδη

Εἰκ. 4. Τὸ λιθόστρωτον τοῦ δαπέδου τοῦ ναῖδιου (Ἀθηνᾶς;).

νὰ τοὺς δεχθῶσι («παρεσκευάζοντο ὡς δεξόμενοι») ἐχθρῶν. Δὲν εἶχεν ὅμως ἀνάγκην νὰ ἐξηγήσῃ εἰς τοὺς ἀναγνώστας του ὅτι ἀπὸ τῆς ἀσυγκρίτως μικροτέρας τῶν 1500 μέτρων ἀποστάσεως, ἤτοι δεκάδων τινῶν μέτρων βολῆς τόξου, ἀλλάξαντες τὸ βῆμά των, ἀπὸ βάδην εἰς ταχύ, «δρομαῖον» μάλιστα, τρέχοντες δηλαδὴ αὐτὸ τοῦτο πλεόν, ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἀντιμετώπων πολεμίων. Διότι τοῦτο θὰ ἐφαίνετο εἰς πάντα ἀρχαῖον περιιτῆ ἐπεξήγησις, γνωστοῦ ὄντος πόσον ὁ βαρεῖαν πανοπλίαν φέρων ὀπλίτης ἠδύνατο ἀλματικῶς οὕτως εἰπεῖν νὰ δράμῃ. Περισσότερον δὲ πρέπει νὰ προσέξωμεν εἰς τὸ ὅτι ἐνῶ ἐν κινήσει πλεόν εὑρίσκοντο οἱ Ἀθηναῖοι φαλαγγῖται, οἱ Πέρσαι ἤδη ἐτοιμοὶ ἦσαν καὶ νὰ τοὺς δεχθῶσι ἐπιτιθεμένους. Ὅπερ σημαίνει ὅτι καὶ αὐτοί, ἀποφασί-

σμένοι πλέον νὰ μετρηθῶσι μὲ τὸν ἐχθρὸν ἐκείνην τὴν ἡμέραν καὶ ὄχι ἄλλην, ἐσπευσμένως μάλιστα μόνον ἐκείνην καὶ οὐδὲ τὴν ἐπαύριον ἄν, ἔξηλθον ἐκ τοῦ ἰδικοῦ των στρατοπέδου, καθὼς καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκ τοῦ ἰδίου ἑαυτῶν ἐν τῷ Ἡρακλείῳ, διότι ἀμφοτέρους ὁ αὐτὸς λόγος ὤθει νὰ πράξωσι τοῦτο. Ἦτο δὲ ὁ λόγος οὗτος ὅτι οἱ μὲν ἐμπειροπόλεμοι Πέρσαι δὲν ἦσαν βέβαια μωροὶ ὥστε τὴν μάχην νὰ ἀναβάλωσι μέχρι τῆς γνωστῆς πλέον εἰς ὅλους ἡμέρας, καθ' ἣν οἱ δισχίλιοι Σπαρτιαῖται ἐπίκουροι ἀναποδράστως θὰ εὐρίσκοντο παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Ἀθηναίων ἐν Μαραθῶνι, οὕτω δὲ ἵνα καὶ τὴν νίκην δώσωσιν εἰς αὐτούς· οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, διότι, βέβαιοι περὶ τῆς νίκης διὰ τῆς ἰδικῆς των μόνον ἀνδρείας καὶ ἐθελουσίας, δὲν ἤθελον συμμετόχους αὐτῆς νὰ κάμουν καὶ τοὺς Σπαρτιάτας, ὥστε καὶ ὡς σωτήρες των μάλιστα οὗτοι νὰ φανοῦν εἰς τὸν κόσμον.

Ἄλλὰ ταῦτα κατωτέρω μόνον καὶ εἰς ἄλλην συνέχειαν λόγου θὰ ἐξηγήσω ἀκριβέστερον. Παρεκβατικῶς δὲ προδηλῶ ἀπλῶς αὐτὰ ἐνταῦθα, ὡς στενωῶς συνδεόμενα πρὸς ὅσα πολλαχού ἐν τῇδε τῇ ἐκθέσει μνημονεύω ἐπιμένων συχνὰ περὶ τὰ τοπογραφικά, ἔστω καὶ μετὰ περισσοῦς ἀκόμη ἀκριβολογίας. Ἄλλ' ἐνῶ ἐξ ἑνὸς ἐσχημάτισα τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶνε πολὺ πιστότερος καὶ ἀκριβέστερος ἱστορικὸς ἀφηγητῆς, παρ' ὅσον κοινῶς πιστεύεται, περὶ τε παμπόλλων ἄλλων ἀναμφιβόλως καὶ οὐχ ἦττον προκειμένου ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ γεγονότος τοῦ Μαραθῶνος, ἐξ ἑτέρου δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἀπομακρυνθῶ διόλου ἐκ τοῦ περιφήμου διδάγματος, τὸ ὅποιον διὰ τοιαύτην περίστασιν ἀκριβῶς, ὅποια εἶνε καὶ ἡ περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ Μαραθῶνος, πρὸ πολλοῦ μέγας στρατάρχης, ὁ Μόλτικε, ἔδωκεν εἰς τοὺς ἱστοριολογούντας, ὅτι «τὸ μόνον ὑπόλοιπον πραγματικότητος ἐκ παλαιοῦ τινος γεγονότος εἶνε ὁ τόπος, die Örtlichkeit, ἐν ᾧ τοῦτο συνέβη». (Πρβ. περὶ τῶν τοπογραφικῶν μου συμβολῶν ἐν Μαραθῶνι, Καρο, ἐν Arch.Anz. Juli 1933 bis Juli 1934 ἐν στήλῃ 147ⁿ καὶ τὴν ἐμὴν αὐτόθι σημειουμένην μελέτην ἔτους 1928).

Ἄλλ' ἐπανέρχομαι τώρα εἰς τὰ ἐξ ὧν καὶ εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα παρεξέβην.

§ 4.

Εἰς τὸ ὑψηλότερα λοιπὸν τῆς πλατείας τοῦ Ἡρακλείου σχηματιζόμενον ἐπίπεδον, καὶ μόνον ἐπ' αὐτοῦ, καθόσον μάλιστα καὶ διὰ τοίχου ἀρχαίου τοῦτο ἀπὸ τῆς πλατείας ἐμφανῶς διαστέλλεται, δι' ὅλους τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἀνέφερα εἰς τὰ προπερυσινὰ Πρακτικά (τοῦ 1934 ἐν σελ. 31 καὶ 32), ἐστοχάσθην τότε ἤδη ὅτι ἐξάπαντος πρέπει νὰ ἐκείτο καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλέους, ἀκόμη καὶ τῶν Ἑλλανοδικῶν αἰ ἔδραι καὶ ὅτι ἄλλο τοιοῦτον. Τὰ εὐρήματά μου τὰ ἐκεῖ σημειωθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν σελίδι 34

ὡσαύτως μέχρι 35 μνημονευθέντα, διαπιστώνουν ὅτι, καὶ ἄνευ ἄλλων ἐνδείξεων, μόνον ἐκεῖ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἔκειντο τὰ εἰρημένα διὰ πᾶν τοιοῦτον ἱερὸν ἄμα καὶ στρατῶνα, ἀλλὰ καὶ στάδιον ἐπίσης κατὰ Πίνδαρον ἀγῶνων, ἀπαραίτητα τῆς λατρείας στοιχεῖα¹⁾. Ἐσημείωσα ὅμως εἰς τὰ τοῦ 1934 Πρακτικὰ ἐν σελίδι 32 καὶ τινα περὶ συντριμμάτων μαρμάρων ὡς τῶν μόνων λειψάνων κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀκριβῶς ἐπιπέδου, τῆς σημασίας τῶν ὁποίων τὴν διάγνωσιν ὡς δυνατὴν τότε παρέστησα μόνον ὅταν ἤθελα κατὰ τὸ ἀκόλουθον πλέον ἔτος (τὸ 1935) ἀναλάβῃ τὰς ἀποτόμους τότε, ὡς ἀνωτέρω εἶπα, τὴν 16 Αὐγούστου τοῦ 1934 ἔνεκα ἀχρηματίας διακοπείσας ἀνασκαφάς. Ἴδου λοιπὸν ἐδῶ τί ἐκ τῶν ἐπαναληφθεισῶν πράγματι κατὰ Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ λήξαντος ἔτους 1935 ἀνασκαφῶν, χάρις εἰς τὴν ἀμείωτον πρὸς ἐμὲ ἐμπιστοσύνην τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν ἔγκαιρον πρόνοιαν τοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως, περὶ τῶν πραγμάτων τούτων ἐπιστοποίησα.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μάρμαρα (Εἰκῶν 8 καὶ 9), ἄλλα μὲν ὡς οἰκοδομικοὶ ἀρχαῖοι λίθοι, ἄλλα δὲ ὡς κατασυντετριμμένα καὶ πολλαχῶς βεβλαμμένα ὀγκῶδη τεμάχια ὀγκωδῶν ἐπίσης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ αὐτοῦ βεβαίως ἐν ταύτῃ τῇ θέσει ὑπάρξαντός ποτε κτίσματος κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς τοῦλάχιστον χρόνους, εὐρῆκα ἐντετειχισμένα ἐν ὑστάτοις νεωτέροις χρόνοις εἰς τὸ μνημονευθὲν καὶ ἀνωτέρω εὐτελέστατον ἐκκλησίδιον ὡς κατασκευάσμα τοῦτο πρόχειρον τῶν μοναχῶν ἀναμφιβόλως τοῦ μεγάλου ποτέ, ἐπιβλητικοῦ καὶ εἰς τὰ ἐρείπια του σήμερον Μετοχίου Βρανᾶ. Διεσώθησαν ταῦτα καὶ μετὰ τὴν 21 Ὀκτωβρίου τοῦ λήξαντος ἔτους 1935, ὅτε τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἀρξαμένων τῶν χειμαρρῶδῶν τοῦ φθινοπώρου βροχῶν ἠναγκάσθη νὰ διακόψω αὐθις τὴν ἐργασίαν εἰς τὸν Μαραθῶνα, ἂν καὶ ὄχι νὰ ἐγκαταλείψω αὐτὴν ἐντελῶς.

¹⁾ Ἐν σελίδι 32 στίχῳ 7 κάτωθεν, τὸ λεγόμενον «κατὰ τὰ προειρημένα» περὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πινδάρου δὲν λέγει τίποτε, διότι «δὲν προετάχθη» τίποτε, ἐμνημονεύθη ὅμως εὐτυχῶς ὡς παραπομπὴ ἐμὴ ὑπὸ τοῦ κ. Καρο αὐθις ἐν Arch. Anz. 1934 - 35 στήλῃ 183 συμφώνως πρὸς τὰ Πρακτικὰ ταῦτα τοῦ 1933 ἐν σελίδι 32 σημ. 1 καὶ πρὸς τὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τοῦ 1934 σ. 14. Τοῦ Πινδάρου ἡ μαρτυρία κεῖται ἐν Ὀλυμπιονικῶν ῥῆθι IX στίχῳ 89: οἶον! δ' ἐν Μαραθῶνι σαλαθεὶς ἀγενοῖαν | μένε ἀγῶνα Πρῆσβυτέρων ἀμφ' ἀργυρίδεσσιν (οἶον! ἐπιφώνησις εἶνε θαυμάζοντος) κατὰ τὴν παράφρασιν τοῦ Νεοφύτου Δούκα: «ὦ! πῶς ἂν ἐξείποι τις ἀξίως, ὅπως αὐτὸς ἑαυτὸν ὑπέξελων τῶν ἀγενοῖαν παίδων (καθόσον ὡς παῖς εἶχε νικῆσιν ἐν τοῖς Παναθηναίοις τῶν Ἀθηνῶν), τελείων ἀνδρῶν ὑπέστη ἀγῶνα παραδόξως, ἐπ' ἀργυραῖς φιάλαις» (αἱ ὁποῖαι ὡς βραβεῖον ἐδίδοντο εἰς τὸν νικητὴν). Ὁ νικητὴς Ἐφάρμοστος εἶχε νικῆσιν καὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους, πρὸς οὓς, ὡς καὶ πρὸς τὰ Ἴσθμια, παραβάλλονται οἱ ἐν τῷ Ἡρακλείῳ τοῦ Μαραθῶνος. Περὶ τῶν Ἡραίων τοῦ Ἀργους ἰδὲ καὶ Christ, Pindari carmina, ἐν Λειψία 1896, Prolegomena p. 88. Ὁ Ἐφάρμοστος ἐνίκησε (στ. 86) καὶ «ἐν Κορίνθου πύλαις» ἦτοι εἰς τὰ Ἴσθμια, ἐνίκησε δὲ καὶ ἐν Νεμέῳ (στ. 87).

Ὅταν ὀλίγον κατόπιν ἐπανῆλθον εἰς τὸ Ἡράκλειον, εὗρηκα ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον ἀγροῦ ὀλίγων τετραγωνικῶν μέτρων Μαραθωνίτης ἀγρότης Ἀθανάσιος Μπαϊρακάρης, ἀροτριάσας ἐν τῷ μεταξὺ τὸν ἀγρόν, βιαίως μετετόπισεν ὅλα τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μάρμαρα, καὶ ἐν μὲν ἐξ αὐτῶν ἐξαφανίσας, ἄλλο δὲ εἰς βαθὺν βόθρον καταρρίψας, διέλυσε καὶ αὐτὸ εἰς τεμάχια. Εὐτυχῶς ὡς παρατηρητῆς ἐκεῖ τῶν ἀγροίκων τάσεων τῶν ἀνθρώπων

Εἰκ. 4α. Λείψανα τοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος τῆς θεᾶς καὶ τῶν ποδῶν τοῦ θρόνου αὐτῆς.

καὶ μὴ ἀπατώμενος ὡς πρὸς τὰς ἥκιστα ἀγαθὰς αὐτῶν διαθέσεις εἶχα τὴν πρόνοιαν, κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀκόμη τοῦ Σεπτεμβρίου νὰ μετακαλέσω ἐξ Ἀθηνῶν φωτογράφον καὶ λάβω φωτογραφίας τῶν μαρμάρων, καθὼς καὶ τῆς ἀνασκαφῆς ἐν γένει εἰς τὸ ἐκκλησίδιον. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τὰς ἐπὶ τῶν μαρμάρων παρατηρήσεις δὲν ἐξημιώθην πολὺ, ἐπεδόθη δὲ καὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς παιδείας ἐν δέοντι ἢ περὶ τῶν κυριολεκτικῶς βαρβαρικῶν τούτων πράξεων κακοβούλων καὶ βαναύσων ἀνθρώπων ἀναφορὰ μου. Ἐχουσι λοιπὸν τὰ κατὰ τὰ λείψανα ταῦτα ἀρχαίου κτίσματος ἐνταῦθα καὶ τὰ περὶ τὸ ἀξιόσπουδαστον ὡσαύτως ἐκκλησίδιον ὡς ἐξῆς.

§ 5.

Τὸ ἐκκλησιδίου, ὡς ἐξῆλθεν εἰς φῶς διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, δὲν εἶνε τὸ πρῶτον κτισθὲν ἐνταῦθα. Προῦπήρχεν ὑπ' αὐτὸ ἄλλο παλαιότερον, εὐδιάκριτον γενόμενον μετὰ τὴν ἀνασκαφήν. Ἀλλὰ τὸ ἐκκλησιδίου (Εἰκῶν 16), καὶ τὸ ἐπάνω - ἐπάνω νῦν φαινόμενον καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ προῦπάρξαν, ἰσομέγεθες πρὸς αὐτό, δὲν εἶνε προσανατολισμένον, ὡς πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι μας, πρὸς ἀνατολάς, ἀν καὶ πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖά των, τὸ «Ἱερὸν» πρῶτα ἢ τὸ

Εἰκ. 4β. Πηλίνη λεοντοκεφαλὴ ὑδρορροή τοῦ ναϊδίου.

«Ἁγιον Βῆμα» ὅπως καὶ κατὰ τοὺς δύο τρόπους ὀνομάζομεν ἡμεῖς σήμερον τοῦτο, εἶτα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐκκλησιδίου, τὸ προωρισμένον διὰ τοὺς ἐκκλησιαζομένους, καὶ τέλος τὸ πρὸ αὐτοῦ (ἐκ δυσμῶν ἐννοῶ) προαύλιον ἢ ὑπόστεγον τοῦ ναϊδίου, ἔνθα κεῖται ἡ εἴσοδος εἰς τοῦτο, συμπίπτουσιν ὡς φαίνεται ἐντελῶς. Ἀλλὰ ὁ βόρειος ἀμφοτέρων τῶν ἐκκλησιδίων τούτων τοῖχος δὲν ὁμοιάζει κατὰ τὸ κτίσιμόν του οὔτε πρὸς τὸν νότιον τοῦ νεωτέρου (τοῦ ἐπάνωθεν) οὔτε πρὸς τὸ εὐτελέστατον τοῦ εἰκονοστασίου τοίχωμα αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τῆς λεγομένης «Ὁραίας Πύλης» ἦσαν ἐντειχισμένα, τοποθετημένα μᾶλλον πρὸς σχηματισμὸν ἐνὸς τοιχείου μετ' ἄλλων λιθαρίων, τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μάρμαρα. Ὁ βόρειος τοῖχος, διακρινόμενος ἀρκετὰ καὶ πρὶν ἐγὼ σκάψω ἐδῶ, ἐθεωρήθη

εὐθύς ἐν ἀρχῇ τῆς ἐργασίας ὑπὸ ἐμπειρογνομόνων παρατηρητῶν ὡς ἑλληνιστικῶν χρόνων, καὶ ὑπ' ἐμοῦ δὲ ὠσαύτως, ὅστις πρὶν σκάψω ἐπίστευα ὅτι θὰ εὑρισκα ἐκεῖ ἓνα δωμάτιον ἀρχαίων πάντως χρόνων, καὶ ὄχι ἓνα χριστιανικὸν ναῖσκον· διότι τὸ κύριον ἐνὸς τοιούτου ναῖσκου παρ' ἡμῖν γνώρισμα, ἢ πρὸς ἀνατολὰς δηλαδὴ κατευθύνσις, μοῦ ἔλειπε. Τοιουτοτρόπως ὡς πρὸς τὴν περὶ τῶν πραγμάτων τούτων κρίσιν μου ἤχθην εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ μὲν παλαιότεροι κτίσται τοῦ πρώτου ἐκκλησιδίου, ἀποβλέποντες εἰς τὸν ἔτοιμον ἐκ χρόνων προχριστιανικῶν, τῶν ἑλληνιστικῶν δηλονότι, τοῖχον, δὲν ὤκνησαν νὰ χρησιμοποιήσουν αὐτὸν διὰ τὸ ἰδικὸν των χριστιανικὸν ναῖδιον, μὲ θυσίαν τῆς εὐθὺ πρὸς ἀνατολὰς ἐπιβαλλομένης κατευθύνσεως τούτου· οἱ δὲ ἀνακαινισταὶ αὐτοῦ, πολὺ νεώτεροι, τῶν ἐσχάτων δηλαδὴ χρόνων χριστιανοί, ἄπλῶς ἐπὶ τῶν φανερῶν ἰχνῶν του ἀνφοδόμησαν τὸ ἑαυτῶν, χρησιμοποιῶντες τὰ μόνον περισωθέντα οἰκοδομικὰ τε καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ πάλαι ποτέ, πρὸ πολλῶν αἰῶνων, προϋπάρχοντος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κτίσματος, ὡς παρουσιάζονται αὐτὰ σήμερον ἐκεῖνα μὲν κατὰ χώραν, ταῦτα δὲ ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν, ἀφοῦ ἀπετειχίσθησαν ἐκ τοῦ εἰκονοστασίου. Πάντως ὅμως ἔχομεν ἐνταῦθα λείψανα ἀρχαίου κτίσματος, καὶ τούτου λίαν ἀξιολόγου προφανῶς, ὡς μαρτυροῦσιν αὐτὰ ταῦτα τὰ μεγάλοςχημα καὶ καλοειργασμένα μαρμάρινα ὑλικά του. Τώρα, διατί εἰς τὸν τόπον τοῦτον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διασωθῇ τι περισσότερο ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἀρχαίου κτίσματος παρὰ τὸν βωμὸν καὶ παρὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ λατρευομένου ἡμιθέου, ἐξήγησα ἤδη εἰς τὰ προσηγηθέντα Πρακτικά τοῦ 1934 ἐν σελίδι 33. Τί περισσότερο ἀληθῶς ἦτο δυνατόν νὰ εὑρεθῇ εἰς τὸ ἐλάχιστον ἐκεῖνο στρῶμα φυτικῆς χύμας, τὸ μυριάκις διὰ τῶν αἰῶνων ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἀνασκαλευθέν, ὅπερ ἐν τούτοις δὲν μᾶς ἐστέρησεν ὀλοτελῶς ἐνδεικτικωτάτων τινῶν ὠραίων εὐρημάτων ἐκ τῶν λαμπρῶν τῆς Ἑλλάδος χρόνων τῶν πλησιεστάτων εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τέλους τοῦλάχιστον τοῦ ἔκτου πρὸ Χρ. αἰῶνος; Ἐξήγησα δὲ ἐκεῖ καὶ ποῖαν σημασίαν εἶχαν, καὶ τίνα χρῆσιν ἐπομένως, καὶ οἱ περιτείχιστοι ἄλλοι χῶροι, οἱ πολὺ πέραν τοῦ πλησιεστάτου εἰς τὴν πλατεῖαν ἐπιπέδου παρατηρούμενοι. Διότι οὔτε εὐάριθμος, οὔτε ἀσημαντος πρὸ πάντων, ἦτο δυνατόν νὰ εἶνε ἢ τε ἱερατικὴ καὶ ἢ ἀγωνιστικὴ ὑπηρεσία—τὰ ἱερατικὰ δηλαδὴ πρόσωπα διὰ τὸ ἱερόν, ἀξιωματικοὶ δὲ καὶ κοσμηταὶ διὰ τοὺς ἐφήβους, καὶ ἀγωνοδίκαι ἦτοι ἑλλανοδίκαι διὰ τοὺς ἀγῶνας—ἢ ὅποια μάλιστα ὄχι πρόσκαιρα, ἀλλὰ διαρκῆ καὶ μόνιμα μᾶλλον ἐνδιαιτήματα ἐχρειάζετο ἐν τῷ ἱερῷ. Ἀλλὰ περὶ τούτων δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ προσθέσω τι πλεότερον ἐνταῦθα. Διότι αὐτονόητα μοὶ φαίνονται τὰ πράγματα καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων παρατηρήσεών μου. Διὰ τῆς προσφάτου μου δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν φθινόπωρον ἐργασίας κατάδηλον ἔγινε καὶ τοῦτο, ὅτι εἰς τὸν ἀγρὸν τὸν παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον, εἰς βάθος τοῦ φυτικῆς χύμας

ένδῳ μόνον παρουσίασθέν, τῶν ὀγδοήκοντα ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου ἢ καί ένός μέτρου, κρύπτονται ἔτι τοῖχοι ἀρχαῖοι καί πολυάριθμα ἀγγείων θραύσματα τῶν ὑστέρων τοῦλάχιστον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος χρόνων. Τοῦτο ὅμως ἀποδεικνύει συνεχῆ χρῆσιν τοῦ τόπου πρὸς παντοῖα διαφόρων χρόνων κτίσματα, ἐξ ὧν φανερόν γίνεται πῶς τὸ έν ἔτει 490 ἢδη πρὸ Χρ. γνωστότατον πλέον ἱερὸν ὡς Ἡράκλειον, διὸ καί ἀμέσως διὰ τῆς χρονολογίας ταύτης μετὸν ἕκτον σχετιζόμενον αἰῶνα, δύναται νὰ συνδεθῆ ὀπισθοδρομικῶς καί μετὸς πολὺν πέραν αὐτοῦ ἀρχαιότερους, μετὰ αὐτοὺς δηλαδὴ τοὺς παναρχαίους χρόνους, ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς τοῦ Ἡρακλέους έν αὐτῷ λατρείας. (Πρβ. τὴν περὶ τοῦ Ἡρακλέους καί τῶν τέκνων αὐτοῦ παλαιότητα έν τῇ Ἀττικῇ παράδοσιν έν Πausανίου Α΄ κεφ. 32, 4ἔ). Ἐξ ἄλλου πρέπει ένταῦθα νὰ παρατηρήσω

Εἰκ. 5. Τὸ χρυσοῦν κύπελλον τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου.

καί περὶ τῶν ἀμέσως εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν σκέλος τοῦ περιβόλου τοῦ ἡμετέρου ἱεροῦ προσηρητημένων ἀξιοσημειώτων ἀρχαϊκῶν λειψάνων τειχῶν, ἀρχαϊκῶν τέρων ὡς φαίνεται καί τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ὅπου ὑπόπτεισα τὴν ὑπαρξιν ναοῦ, νὰ παρατηρήσω, λέγω, ὅτι διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ὡς τεῖχη μὲν ταῦτα ναοῦ αὐτὸ τοῦτο μετὰ βεβαιότητος τοῦλάχιστον δὲν ἀπεδείχθησαν. Τὸ παραλληλόγραμμον ὅπερ ὑπέθεσα ὅτι σχηματίζουσι τὰ τεῖχη μήκους μ. 32 καί πλάτους ἔνδεκα δὲν ἀφήκεν ἴχνη εἰς τὰς ἄλλας δύο πλευράς του, τὴν νοτίαν καί τὴν ἀνατολικήν, ἀν καί ἄλλως διὰ τοῦ σχήματός του τὸ κτίσμα καί διὰ τοῦ μήκους καί πλάτους του καί διὰ τοῦ προσανατολισμοῦ του (βλέπει εὐθὺ πρὸς ἀνατολὰς) μόνον ναὸν στενόμακρον ένθυμίζει. Ἀλλὰ καί τὰ έν αὐτῷ εὐρήματα διὰ πλείστων μὲν, σωρῶν ὄλων μάλιστα, εἰς βάθος ένός μέτρου εὐρεθέντων μεγάλων κεράμων στέγης, καλυπτῆρων δηλαδὴ καί στρωτήρων, ὡς ἐστεγασμένον μὲν πάλιν ἐξάπαντος αὐτὸ ἀποδεικνύουσι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔστω καί

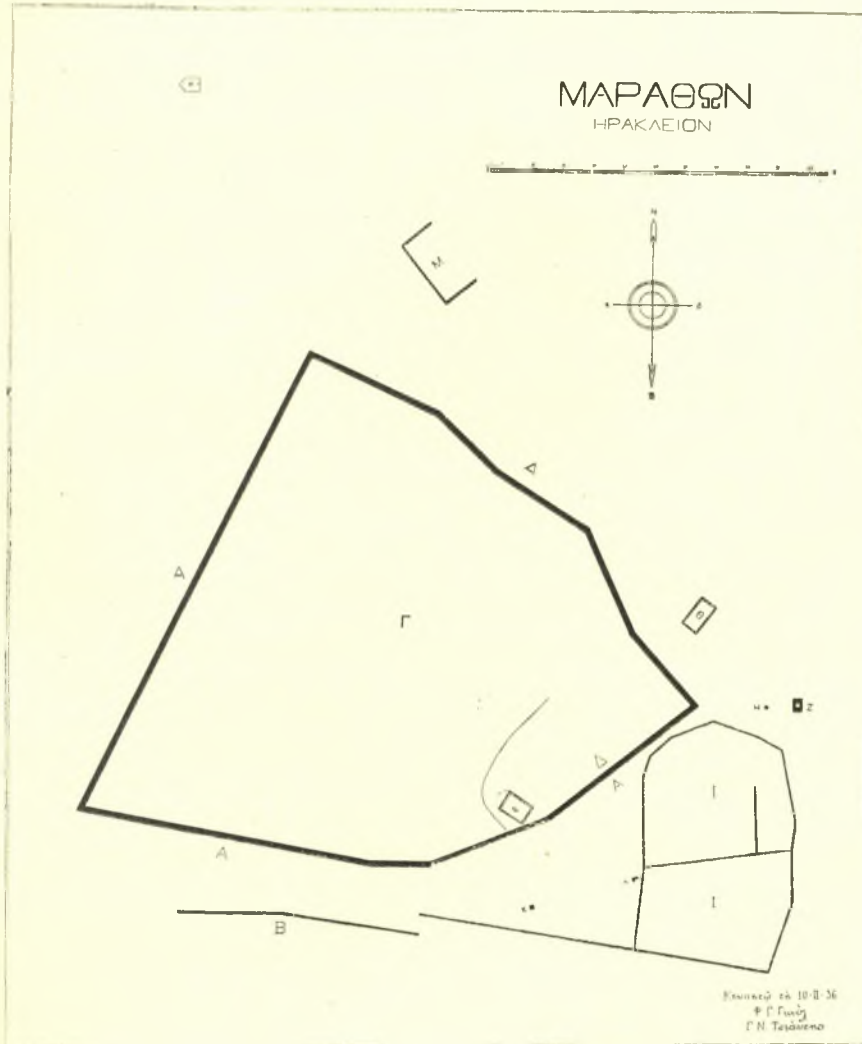
τὴν ὑστέραν· αὕτη δὲ διὰ λειψάνων τινῶν θραυσμάτων ἀγγείων στιλπνοῦ μέλανος ἐπιχρίσματος, τὰ ὅποια εἰς τὸ αὐτὸ βάθος εὐρέθησαν, δύναται κάλλιστα νὰ ἀναχθῆ καὶ μέχρι τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἦδη λοιπὸν καὶ ἔκτος τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ, συνημμένως ὁμως πρὸς τοῦτον, ὑπῆρχον κτίσματα ἀρχαῖα, τὰ ὅποια καὶ ἔξ ἄλλων πρὸς τούτοις ἀναλημμάτων ἢ τοίχων δυτικῶς τοῦ «παρραλληλογράμμου» (ὡς ὀνομάσω αὐτὸ ἀπλῶς οὕτω) πρὸς τὴν πλάτανον κατάδηλα ἐνιαχοῦ γίνονται. Καὶ ἐπειδὴ πάντα μὲν ταῦτα λίαν πιθανῶς, τὰ δὲ τοῦ παρραλληλογράμμου ἀσφαλῶς μᾶλλον — εἶπα! κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα διόλου δὲν εἶνε πολὺ ἔνωρις νὰ θέσωμεν μνημεῖα ἀρχαϊκωτάτης τεichoδομίας ἀναμνησκοντα λατρείαν ἀνερχομένην μέχρι τῆς δευτέρας πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος! — εἰς τὸν ἔβδομον ἀνήκουσιν αἰῶνα, σιζιτησίμον τόσον ὀλίγον πλέον δύναται νὰ εἶνε ὄχι μόνον τὸ περὶ τῆς παλαιότητος τοῦ ἡμετέρου τεμένου θέμα, καθόσον τοῦτο τὸ θέμα καὶ ἔκ τῶν εὐρημάτων τοῦ τεμένου διαλευκαίνεται¹, ἀλλὰ καὶ τὸ περὶ τῆς ταυτότητος ὡσαύτως τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ, εἰς ὃ καὶ ὁ Μιλτιάδης διὰ πάντας ἤδη τοὺς τοπογραφικοὺς καὶ στρατηγικοὺς λόγους φυσικώτατον ἦτο νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς στρατοπεδείαν τοὺς ἀθανάτους δεκακισχιλίους ἢ ἔννεακισχιλίους τοῦ Ἀθηναίου. Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον ἓνα σπουδαιότατον ἐπίσης λόγον, ὡς ἐξηγοῦμαι ἀμέσως.

§ 6.

Τὸ Ἡράκλειον, καθὼς καὶ ἄλλοτε δητῶς παρετήρησα (πρβ. Πρακτικά τοῦ ἔτους 1932 σ. 4 καὶ τοῦ 1933 σ. 34, σ. 40, σ. 41 - 42' καὶ Ἀνακοίνωσίν μου τῆς 18 Ἰανουαρίου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, Πρακτικῶν αὐτῆς 9, 1934 σ. 15), δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶνε τὸ τέμενος στρατιωτικῶν ἀσκήσεων τῶν ἐφήβων (ἔκτος ὅτι ἦτο καὶ στάδιον ἐπίσης ἀγῶνων ἑλληνικῶν ὡς προανέφερα, κατὰ Πίνδαρον), ἂν δὲν ἦτο ἐφωδιασμένον δι' ἀφθόνου ποσίμου ὕδατος. Καὶ ἐπειδὴ ἀδύνατον ὡσαύτως ἦτο νὰ παρέχεται τὸ ἀναγκαϊότατον τοῦτο ὕδωρ ἀνεπαρκέστατα ὑπὸ φρέατος ἀπλῶς (πέντε μέτρων βάθους) ὡς σήμερα, ἐξήγησα μὲν πῶς καὶ τὸ λεγόμενον σήμερον φρέαρ ἦτο πηγὴ ἀφήνουσα κατὰ

¹ Ἐνθυμίζω ὅτι ταῦτα εἶνε θραύσματα ἀγγείων στιλπνοῦ χρώματος (γανώματος) τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος· καλυπτῆρες κέραμοι μικροῦ κτίσματος κλασικῶν χρόνων· χάραγμα ἐπιγραφῆς μὲ στοιχεῖα τῆς ἀλφαβήτου τῶν περὶ Μιλτιάδην καὶ Θεμιστοκλέα χρόνων. Ἐφιστῶ τὴν προσοχὴν ὅτι ταῦτα εἶνε εὐρήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἡρακλείου, τὰ μὲν θραύσματα καὶ οἱ καλυπτῆρες κέραμοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ὑπερκειμένου τῆς πλατείας τῶν ἀσκήσεων καὶ παρὰ τοὺς τοίχους τοῦ ἐκκλησιδίου, τὸ δὲ χάραγμα ἐπιγραφῆς παραπλεύρως τοῦ παρὰ τὴν πλάτανον κρηναίου τόπου καὶ ἐντὸς ἐνός τῶν περιτειχίστων χώρων, οἵτινες περιεῖχον λείψανα κτισμάτων πρὸς χρῆσιν τοῦ ποικίλου προσωπικοῦ τοῦ ἱεροῦ. Σήμερον εἶνε ἀγροὶ δημητριακῶν οἱ τόποι οὗτοι καὶ καπνοφυτεῖαι.

διαλείμματα χρονικά πρό τινων ἀκόμη ἔτων νὰ ἐκρέη διαρκῶς τὸ ὕδωρ της ἐκ τῶν χειλέων τοῦ φρέατος πρὸς σκοποὺς μάλιστα ἀρδευτικoὺς τοῦ παρακειμένου ἀγροῦ· προσέθεσα δὲ καὶ ὅτι, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἦτό ποτε τὸ οὔτω

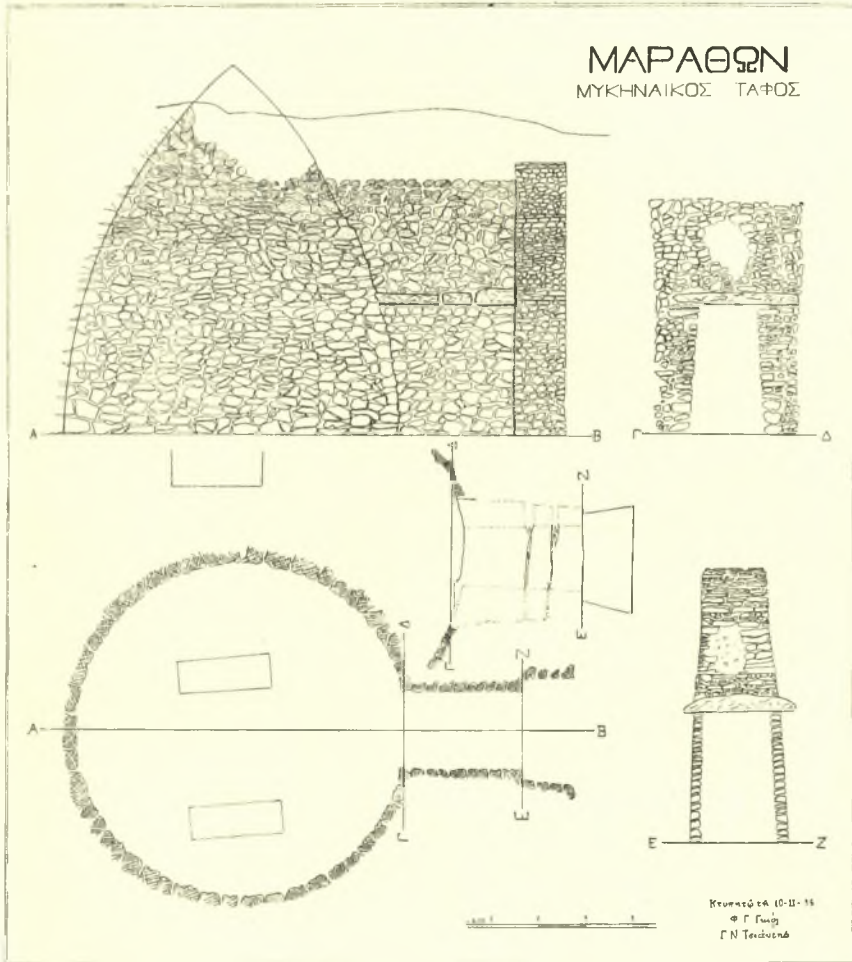

Εἰκ. 6. Σχεδιογράφημα τοῦ τεμένους τοῦ Ἡρακλέους.

παρεχόμενον τοῦτο ὕδωρ, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προέρχεται ὡς πᾶν φρεατιαῖον ἐκ βαθυτέρου τινὸς στρώματος γῆς τῆς ὅλης παρα τὸ Ἡράκλειον πεδιάδος μέχρις Αὐλώνας καὶ Κοτρῶνι, ἐπειδὴ κατάξηρος αὕτη πᾶσα ἀπε-

δείχθη καὶ ἄνδρος ἐντελῶς ὁπουδήποτε ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ καὶ ἂν ἔγινεν ἀπόπειρα ἀνορύξεως φρέατος. Ἐντὸς ἀκριβῶς τοῦ Ἡρακλείου ἡ ἀπόπειρα πρὸς ἀνόρυξιν φρέατος ματαίως ἔγινε μέχρι βάρθους εἴκοσι καὶ ἑννέα μέτρων! Τοιοῦτοτρόπως συνεπέρανα ὅτι τὸ νῦν ὡς φρεατιαῖον ἐκλαμβανόμενον ὕδωρ ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπίρρυτον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ ἐπίρρυτον, παρετήρησα τότε ἤδη, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τῶν παρὰ τὴν χαράδραν τοῦ Βρανᾶ δυτικωτέρων κλιτύων τοῦ ὄρους Ἀφορισμοῦ, ἐξ ὧν καὶ ἀπ' αἰώνων οἱ μοναχοὶ δι' αὐλακος μετωχέτευσαν τὸ ὕδωρ εἰς τὰς σωζόμενας ἔτι δεξαμενάς, καὶ σήμερον δὲ ἔτι τὸ ἀναγκαῖον πρὸς ἀρδευσιν φυτειῶν τῶν παρὰ τὸ ποτε Μετόχιον μικροαγρῶν οἱ πρόσφυγες καλλιεργῆται αὐτῶν μετοχετεύουσι. Παρηκολούθησα μέχρι τῆς πηγῆς του τὸ τεχνητὸν τοῦτο αὐλάκιον κατεσκευασμένον εἰς τὰ δεξιόθεν τῷ ἀνερχομένῳ τὴν χαράδραν Βρανᾶ ἢ Ραπεντόζας - Διονύσου δασώδη καὶ ἀπότομα αὐτῆς πλάγια, ἐνταῦθα δὲ εἰς τὴν θέσιν «Δέση» ἐντὸς τῆς βαθείας καὶ στενωτάτης διασφάγος (ῥευματιᾶς) τῆς λεγομένης Μακρυμποῦρι παρετήρησα τὰ ἔξῃς. Παρετήρησα πῶς καὶ οἱ πρόσφυγες νεωστὶ ἐχρησιμοποίησαν τὸ παλαιὸν τῶν μοναχῶν ἔργον διὰ τὰς ἰδικὰς των τώρα ἀρδευτικὰς ἀνάγκας, ἀφοῦ ἀνενέωσαν μὲν τὴν Δέσην, τουτέστι τὸν γεφυροειδῆ ξύλινον ἀνοικτὸν αὐλακα πρὸς διοχέτευσιν τοῦ ὕδατος ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς διασφάγος εἰς τὴν ἀντίπεραν πλευράν. Κάλλιστα δὲ φαίνεται ἐδῶ πῶς μία ὠραία πηγὴ σχηματίζεται ἐξ ὑδάτων ἀποσταζόντων ἐκ τοῦ βράχου, ὁπόθεν ἡ παλαιὰ πλέον αὐλαξ διὰ στρώσεως σιμέντου διασκευασθεῖσα ἐπὶ τῶν αὐτῶν παλαιῶν ἀκριβῶς ἰχνῶν της πρὸς τὸ αὐτό, ἐγκαταλειμμένον σήμερον παλαιὸν μοναστηριακὸν Μετόχιον μεταφέρει ἐπίσης τὸ ὕδωρ. Τὸ ποσὸν ὅμως τοῦτο ὄχι μόνον εἶνε πολὺ ὀλίγον σχετικῶς διότι εἶνε φανερὸν ὅτι καὶ διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ὕδωρ ἀρκετὸν θὰ ἐχρειάζετο ὄχι ὀλιγώτερον παρὰ διὰ τοὺς μοναχοὺς τῶν μέσων καὶ νεωτάτων χρόνων (μέχρι τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος καὶ ὀλίγον κατόπιν) ἀπὸ αὐτῆς τῆς εἰσβολῆς του εἰς τὸ Μετόχιον πρὸς πλήρωσιν δεξαμενῶν ἢ κρηνῶν, ὡς πόσιμον ἅμα καὶ ποτιστικόν, καθὼς χρειάζεται καὶ σήμερον διὰ τοὺς πρόσφυγας. (Ὁ τόπος χωρὶς νὰ ἦτο ποτε πόλις, καθὼς ἐσημείωσα καὶ τοῦτο πρὸ πολλοῦ ἐν σελίδι 13 τῆς μελέτης μου περὶ τῆς Τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος καὶ περὶ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Ἡροδότου, συνοικισμὸν τινα χωρικὸν ὅμως θὰ ἔτρεφε πάντοτε. Ἴδὲ καὶ Πρακτικά τοῦ 1932 σ. 40 περὶ τὸ μέσον). Τοῦναντίον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, πρὸς τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς πόσεως καὶ ἀρδύσεως, ἐὰν τυχὸν ἤθελαν νὰ διοχετεύσουν ἐντεῦθεν ὕδωρ ἀφθονώτατον καὶ ἄριστον μέχρι τοῦ Ἡρακλείου των, πρῶτον μὲν θὰ ἔκαμνον χρῆσιν τοῦ ῥύακος ὄλου, ὅστις ὑπὸ τὸ ὄνομα Μακρυμποῦρι ὑπὸ τὴν Δέσην ἀκριβῶς ῥέων, ἄνωθεν δὲ ἐκ τῶν πλαγιῶν τοῦ ὄρους Ἀφορισμοῦ (ὑψους μ. 572) ἀρχόμενος, εἰς τὴν χαράδραν τῆς Ραπεντόζας - Διονύσου - Βρανᾶ ἐκβάλλει παρὰ τὴν θέσιν Παλιόμου-

λος, μῦλον πραγματικῶς ἄλλοτε, ὡς δεικνύουν καὶ τὰ ἐρείπιά του, εἰ καὶ ἴσως ὄχι νερόμυλον κυρίως ἀλλὰ νεροτριβεῖον. Ἄλλ' οὔτε παρὰ τὸν Παλιόμυλον τοῦτον (εἴτε νερόμυλος οὔτος ἦτο εἴτε νεροτριβεῖον) οὔτε παρὰ τὴν Δέσην οὔτε καὶ ὑψηλότερα αὐτῆς, ὅθεν ἄρχονται αἱ πηγαὶ τοῦ μεγαλορρύακος μάλιστα

Εἰκ. 6α. Τομὴ τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου.

Μακρυμποῦρι, οὐδὲ ἡ ἐλαχίστη ὑπόνοια δύναται νὰ ἐκφρασθῇ ὅτι ὑδραγωγεῖόν τι κατεσκευάσθη ποτέ, διὰ νὰ διοχετευθῇ δι' αὐτοῦ ὅσον ὕδωρ θὰ ἤρκει ὄχι μίαν μεγάλην κρήνην νὰ τροφοδοτήσῃ, ὅση ἔλπερε νὰ εἶνε ἡ τοῦ Ἡρακλείου, ἀλλὰ καὶ μέγα τῆς Μαραθωνιακῆς πεδιάδος μέρος νὰ προικίσῃ μὲ

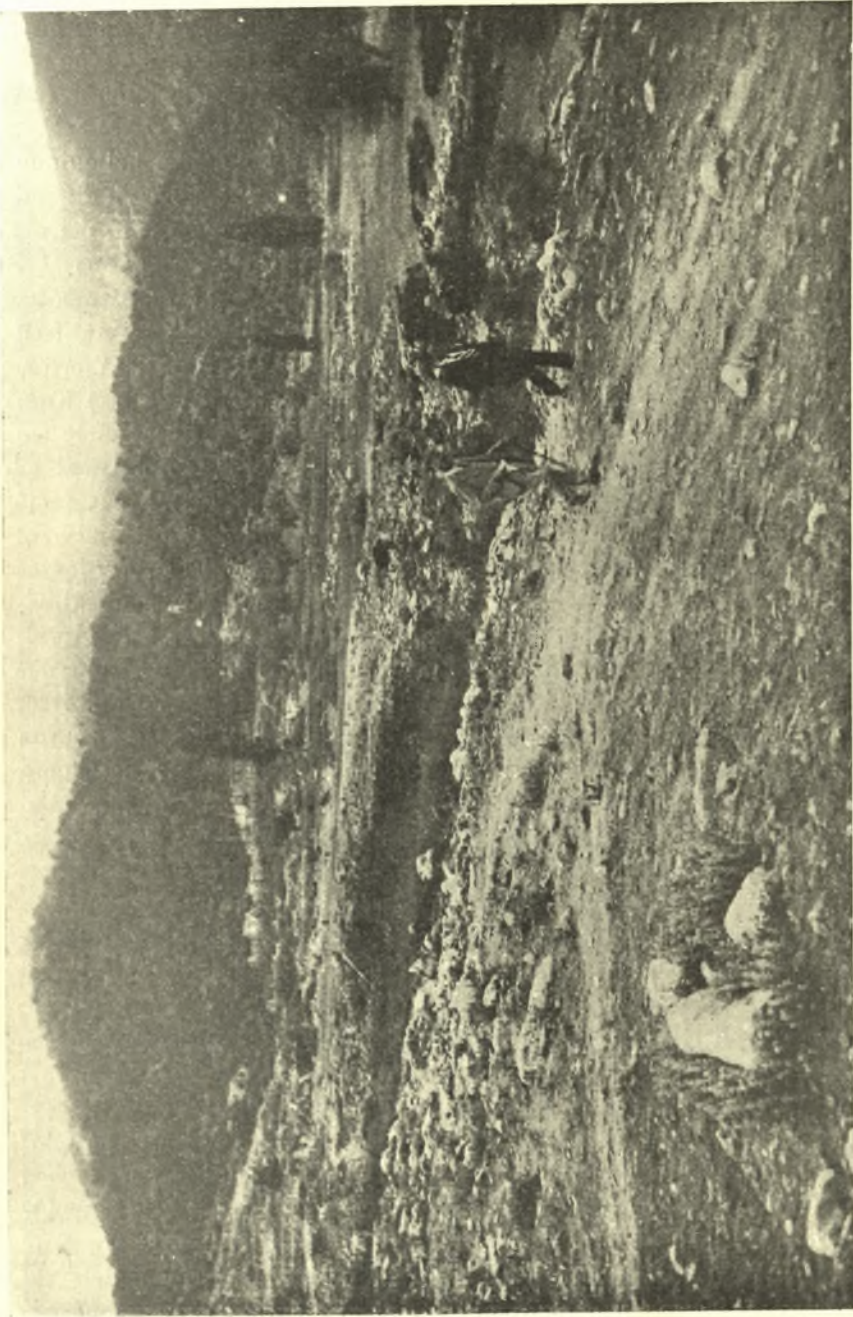
κρήνας καὶ τὸν τόπον νὰ ἀρδεύσῃ. Οὐδὲν ἔδῳ ἀπολύτως λείψανον ὑδραγωγείου ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον ἄλλως θὰ ἦτο ἀνάγκη ἢ διὰ μεγάλων ὑπογείων, ὑπὸ τὸ ὄρος, στοῶν ἢ ὑπονόμων νὰ διέλθῃ, καὶ οὐχὶ ἀπαξ μάλιστα ἀλλὰ πολλάκις, ἀλλὰ καὶ ἂν τοῦτο ἔβαινε ἐν ἀρχῇ μὲν παρὰ τὰ πλάγια τῆς κοίτης τοῦ μεγαλορρύακος Μακρομποῦρι μέχρι τοῦ Παλιόμυλου, εἶτα δὲ ἀναγκαίως παρὰ τὰς βραχυδεστάτας πλευρὰς τῆς στενωτάτης κατὰ τὸ πλεῖστον κοίτης τῆς χαράδρας Ραπεντόζας - Διονύσου μέχρι Βρανᾶ, πάλιν τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ μὴν εἶχεν ἀφήσῃ ἐμφανεστάτα τὰ ἴχνη του ὅχι εἰς ἕν, ἀλλ' εἰς πάμπολλα σημεῖα καὶ καθ' ὅλην μάλιστα τὴν διαδρομὴν τῆς κοίτης τῆς χαράδρας. Ἀφήνω ὅτι τὸ ἀνήκουστον τοῦτο διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ἔργον θὰ ἄφηνε πλεῖστα τὰ λείψανά του ὁποσοδήποτε μέχρι τῶν χρόνων τοῦλάχιστον τῆς γενέσεως τοῦ μεσαιωνικοῦ Μετοχίου τοῦ Βρανᾶ. Τοιαῦτα δὲ λείψανα θὰ εἶχαν ὀδηγήσῃ καὶ τοὺς μεσαιωνικοὺς ἀκόμη ἐκείνους ἀνθρώπους εἰς κάποιαν χρησιμοποίησιν τῶν ἀφθονωτάτων τοῦ ὑδραγωγείου ὑδάτων, χρησιμοποίησιν σπουδαιότεραν πάντως παρὰ τὴν ἀπαιτουμένην χάριν ἑνὸς μύλου μόνον ἢ νεροτριβείου, ὁποῖος εἶνε ὁ σήμερον ἀπὸ προγενεστέρων ὁποσοδήποτε χρόνων, νέων ὅμως ὅλως διόλου πάλιν γνωστὸς «Παλιόμυλος».

Ταῦτα πάντα πρὸ πολλοῦ, ὡς εἶπα, στοχαζόμενος, ἐγκατέλειψα ἕνωρὶς πᾶσαν σκέψιν νὰ ζητήσω εἰς τὸν ὑπὲρ τὸν Βρανᾶν δρεινὸν τόπον τὴν πηγὴν τοῦ ὕδατος, ἥτις θὰ ἐτροφοδοτεῖ τὸ νῦν φρέαρ τοῦ Ἡρακλείου παρὰ τὴν πλάτανον, ἥτοι τὴν πρῶην ποτὲ κρήνην ἐνταῦθα, καθόσον αὕτη ἀσφαλῶς ἠδύνατο νὰ εἰκάζεται ἡδη ἕνεκα τοῦ ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ νῦν φρέατος ῥέοντος ἄλλοτε ὕδατος. Ἐπανέλαβα ἐν τούτοις τὴν ζήτησιν εἰς τοὺς εἰρημένους τόπους καὶ κατὰ τὸ τελευταῖον φθινόπωρον (Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ 1935), καὶ εἶδα ἔτι ἀπαξ τὰ πράγματα ὡς οὕτω ἀκριβῶς ἔχοντα, ὅπως αὐτὰ καὶ περιέγραψα ἀνωτέρω.

§ 7.

Πρὸς ὀδηγίαν ὅμως ἐπισκεπτῶν τυχόν καὶ ἔξεταστῶν τῶν τόπων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔξ αὐτοψίας θὰ ἐπεθύμουν νὰ διαπιστώσωσι τὰς ἐμὰς παρατηρήσεις, προσθέτω ἐνταῦθα καὶ τὰ ἑξῆς:

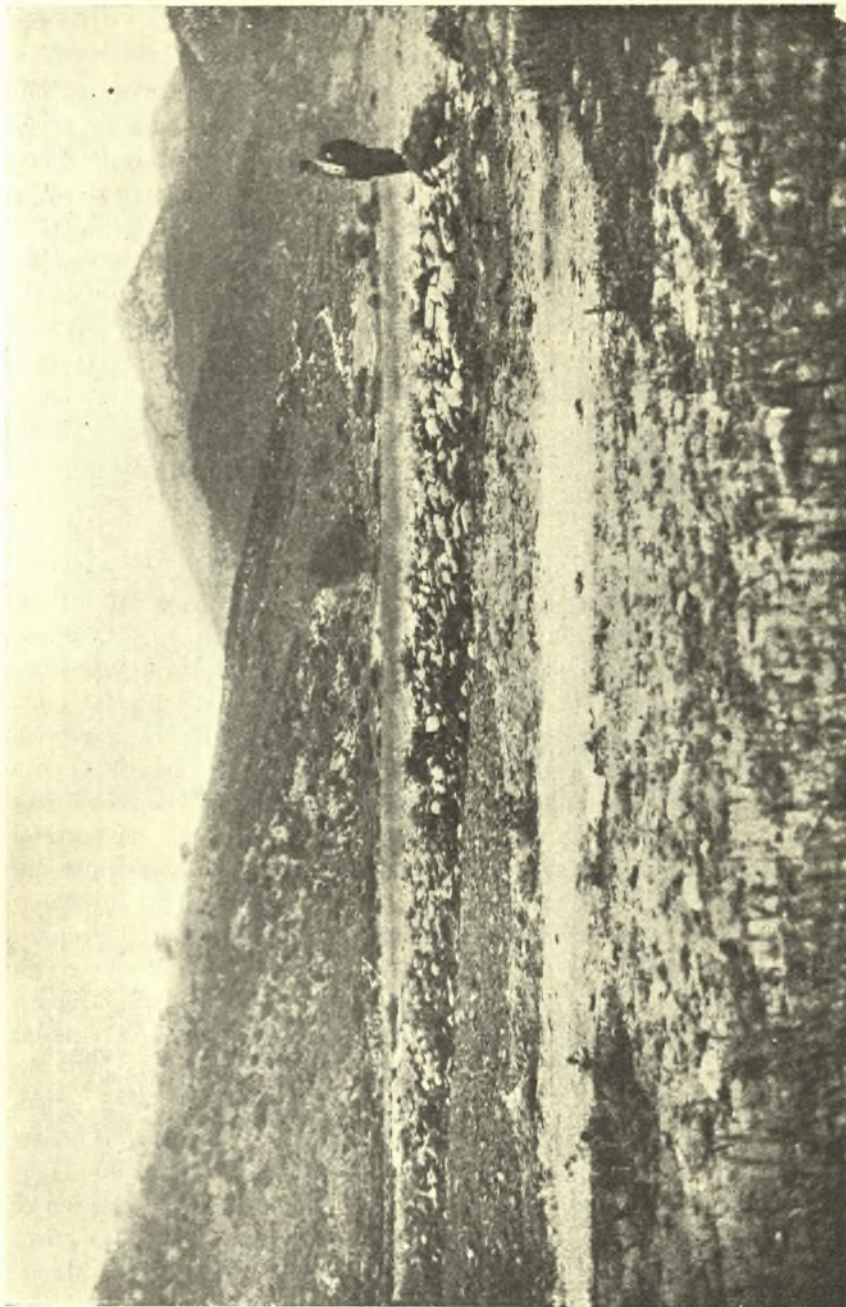
Ὅταν τις, ἀπὸ τοῦ Βρανᾶ ἀναχωρῶν, ἀνέλθῃ διὰ τῆς ὁμαλῆς κοίτης πρῶτον τῆς χαράδρας Ραπεντόζας - Διονύσου δεξιὰ εἰς τὴν ἀνωφερῆ ἀτραπὸν, θὰ εὗρεθῇ μετὰ ἕν μόνον τέταρτον τῆς ὥρας εἰς τὸ ὑψηλότερον ταύτης σημεῖον. Βραχυδέστατος γίνεται ὁ τόπος ἔδῳ, καθόσον προεκβάλλεται τὸ πρὸς τὴν κοίτην τῆς χαράδρας ἀριστερόθεν τῷ ὀδεύοντι μέρος αὐτοῦ. Ὀλίγον λοιπὸν πρὶν πατήσῃ τις ἐπὶ τῶν γυμνῶν αὐτοῦ βράχων, παρετήρησα πρὸ ἱκανῶν ἐτῶν, ὀλίγον μετὰ τὸ 1914, ἀνερχόμενος ἀπὸ τοῦ Βρανᾶ εἰς τὸν Διονύσον μετὰ τοῦ τότε πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσσίας κ. Demidoff καὶ ἄλλων ξένων,

Εικ. 7. 'Η βυθεται βραχώδης κοίτη του εκ του Μετοχίου Βραυ̃ εις την πεδιάδα ἐν βυθόντιος χειμάρρου Ρυπιεντίας - Διονύσου.

φανερώτατα σημεῖα ἀρχαίων τροχιῶν ἀμαξῶν, ὅποια πάμπολλα μάλιστα δύο-τρία ἔτη πρωτίτερα ἔτυχε τότε νὰ ἀνεύρω ἐν τῇ Λακωνικῇ εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Οἰνοῦντος, παραποτάμου τοῦ Εὐρώτα, ἀναμφήριστα ταῦτα σημεῖα ὁδῶν ἐκεῖ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀμαξιτῶν, τὰς ὁποίας περιέγραψα εἰς τὰ περὶ τῆς ἐν Σελλασίας μάχης δημοσιεύματά μου ἐν Bulletin de Correspondance hellénique τοῦ 1911. Τὰς τροχιάς τοῦ Βρανᾶ ἔδειξα τότε καὶ εἰς τὸν κ. Démidoff, καὶ εἰς ἄλλους ἐκ τῶν μετ' αὐτοῦ· δὲν ἀνεῦρον ὅμως αὐτὰς πρὸ δύο ἔτων ὅτε τὰς ἀνεζήτησα αὐθις, χωρὶς νὰ καταλαμβάνω πῶς τοιαῦτα ἐν τῷ βράχῳ λίαν εὐδιάγνωστα διαυλακώματα ἦτο δυνατόν νὰ ἐξαφανισθοῦν τόσον ὀλοσχερῶς. (Ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν σώζονται τοιαῦται τροχιαὶ ἀμαξῶν ἀρχαίων ἐν τῇ Ἱερᾷ ὁδῷ πρὸς τὴν Ἐλευσίνα παρὰ τὸ Δαφνὶ καὶ εἰς τὰ πλάγια τοῦ Ὑμηττοῦ παρὰ τινὰ ἀρχαῖα λατομεῖα, τὰ ὅποια πολλάκις μετ' ἄλλων ἐπεσκέφθην). Κατὰ τὸ παρελθὸν ὅμως φθινόπωρον, ἐνῶ πάλιν ἐπέμενα νὰ ἐπανεύρω αὐτὰς καὶ συνωμίλουν περὶ τούτου, τὸν τόπον διερχόμενος, μετὰ τὸν συνοδευόντά με ἐργατικὸν Στέλιον Γκίκαν, κατοικοῦντα παρὰ τὴν Νέαν Μάκρην, οὗτος μοῦ ἀπεκάλυψεν ὅτι πρότερον ἐργαζόμενος ἐκεῖ πρὸς ἀνανέωσιν τῆς μεσαιωνικῆς ποτιστικῆς αὐλάκος τοῦ Βρανᾶ, παρετήρησε μὲν πραγματικῶς εἰς τὸν βράχον τὰ ἔκδηλα τροχιῶν ἀμαξῶν ἴχνη· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ τοῦ ἐχρειάσθησαν πλακίδια καὶ πλάκες διὰ τὴν ἐργασίαν του εἰς τὸ ἐπισκευαζόμενον καὶ ἀνανεούμενον αὐλάκιον τῶν ἄλλοτε μοναχῶν, ἀφῆρσεν ἀκριβῶς τὰς πρὸ τῶν ποδῶν του τοιαύτας, ἐφ' ὧν φανερὰ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τοῦ τυχόντος διαβάτου θὰ προσέπιπτον τῶν ἀρχαίων τροχιῶν τὰ ἴχνη. Οὕτω ἐλύθη ἡ ἐμὴ ἀπορία περὶ τοῦ μεταξὺ Μαραθῶνος-Λιονύσου οὕτως εἰπεῖν «τροχιοδρόμου» εἰς ὃ σημεῖον ἀκριβῶς οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ πᾶσαν μὲν τὴν συγκοινωνίαν ἐν γένει μέσῳ τῆς Πεντελικῆς χώρας μεταξὺ Μαραθῶνος καὶ Ἀθηνῶν, χρήσιμος δὲ ἀπέβαινεν ὁ αὐτὸς πολλαχῶς καὶ διὰ τὸν Μιλτιάδην στρατοπεδεύοντα ἐν τῷ Ἡρακλείῳ, πρὸ πάντων ἂν οἱ Πέρσαι δι' ἐπικαίρου ἀποβιβάσεως μοίρας στρατοῦ ἤθελον καταστήσῃ ἐπικίνδυνον τὴν διὰ Μεσογαίας εἰς Ἀθήνας ὁδόν. Ἀλλὰ δύναται τις νὰ δεχθῇ καὶ ἄλλο τι ὥς πιθανώτατον καὶ ἐπιβεβλημένον μάλιστα, προκειμένου περὶ τῆς συντομιωτέρας ταύτης ὁρεινῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Μαραθῶνα ὁδοῦ. Τὴν 5^{ην} Μεταγεινιῶνος, ὡς θὰ ἐξηγήσω κατωτέρω ἰδιαιτέρως, εἶχε φθάσῃ ἔνωρις ἀναμφιβόλως εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ ἀγγελία περὶ τῆς ἀποβάσεως τῶν Περσῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα, καταπλευσάντων εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ τὸν ἔξανδραποδισμόν τῆς Ἑρετρίας (Ἡροδότου VI 102). Τὴν 6^{ην}, ἔνωρις ἤδη εἶχεν ἡ ἀφ' ἐσπέρας συγκληθεῖσα ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀπὸ πρωίας συνέλθῃ καὶ τελειώσῃ περὶ μεσημβρίαν τὸ ἔργον τῆς, τὴν 7^{ην} δὲ ἀπὸ βαθείας βέβαια πρωίας εἶχεν ἐκκινήσῃ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ στρατοῦ μετ' ἑκατοντάδων ἀναμφιβόλως ἀμαξῶν καὶ ὑποζυγίων φορτωμένων τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια, ὥστε νὰ φθάσῃ αὐθημερὸν

Εικ. 8. Το νοτιανατολικόν σκέλος του περιβόλου του Ήρακλείου. Εις τήν ὑπόρειαν ὁ πλάτανος καί παρ' αὐτόν τὸ φρέαρ.
Ἡ ὑψηλή κορυφή εἶνε ἡ τοῦ Ἀφορισμοῦ.

περὶ τὴν ἐσπέραν εἰς τὸν Μαραθῶνα. Ἄλλ' οἱ στρατεύσιμοι τῶν δῆμων τῆς κοιλάδος τοῦ Κηφισοῦ καὶ πολὺ μᾶλλον οἱ τῆς περὶ τὸν Μαραθῶνα Διακρίας δὲν εἶχαν διόλου ἀνάγκην νὰ μεταβῶσι πρῶτον εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ νὰ ἀναχωρήσουν εἰς τὸν Μαραθῶνα ἐκεῖθεν. Συντομώτερα αὐτοὶ καὶ ταχύτερα ἠδύναντο νὰ φθάσουν ἀπὸ τὸν Διόνυσον ἀμέσως εἰς τὸν πρὸς ὄν ὄρον, ἐκ τῶν αὐτῶν δὲ δῆμων νὰ μεταφερθῶσιν εἰς τὸ στρατόπεδόν των καὶ πολλὰ ἄλλα χρειώδη. Ἄλλὰ καὶ περὶ τῶν Πλαταιέων συμμάχων πιστεύω—εἰρήσθω καὶ τοῦτο ἐν παροῦσιν— ὅτι ἡ αὐτὴ ὁδὸς ἐνεδεικνύετο διὰ νὰ σπεύσωσιν εἰς συνάντησιν τῶν Ἀθηναίων ἐν Μαραθῶνι, ἀναχωροῦντες ἐκ Πλαταιῶν, χωρὶς νὰ διέλθωσι δι' Ἐλευσίνας καὶ Ἀθηνῶν, ἀλλὰ δι' ἄλλων ἀπὸ Κάζας ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν Δεκέλειαν ἀτραπῶν, γνωστῶν καὶ σήμερον.

Τοῦτο δὲ λέγω ἀναφερόμενος εἰς ἐναντίαν, ὀλοτελῶς ἀπαράδεκτον ὅμως δι' ἐμὲ γνώμην διακεκριμένου στρατηγοῦ καὶ στρατιωτικοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικῶς φιλοπέσου καὶ ἀντιπροδοτικοῦ, τοῦ Sir Frederik Maurice ἐν ἄρθρῳ αὐτοῦ ἐπιγραφομένῳ The Campaign of Marathon, δημοσιευθέντι ἐν τῷ Journal of Hellenic Studies τοῦ ἔτους 1932 τεύχει I σελίδι 14-24, περὶ οὗ πάλιν ἐπιθι τὰ ἐμὰ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἔτους 1934 δημοσιευθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον L'expédition de Marathon d'après une récente critique (πρβ. καὶ Πρακτικά τοῦ ἔτους 1933 ἐν σελίδι 31 σημ. 1 καὶ σελίδι 42 σημ. 1). Ἄλλὰ προκειμένου περὶ τῆς τοῦ Μακρυμποῦρι κοίτης, ἀναγκαῖον θεωρῶ ἐνταῦθα ὡς πληροφορίαν διὰ τοὺς τυχόν, ὡς ἐν ἀρχῇ εἶπα, ἐπισκέπτας καὶ ἐξεταστὰς τῶν τόπων τούτων, νὰ παραθέσω καὶ τὴν ἐξῆς. Ἡ ἀτραπὸς ἡ ὁποία παρὰ τὸν Παλιόμυλον φέρει δεξιὰ ἄνω εἰς τὴν δασώδη κλιτὺν τοῦ βουνοῦ ἀνηφορικὴ λίαν, κάτωθεν τῆς δὲ ἔπειτα ἀριστερὰ ἀφήνει τὴν Δέσην, προχωρεῖ περαιτέρω ὁμαλῶς μέχρι οὗ κατέλθῃ εἰς τὴν κοίτην τοῦ Μακρυμποῦρι ῥύακος, ὅπου οὗτος ὡς μεγαλορρύαξ ῥεεῖ διὰ τῆς στενῆς διασφάγος. Ἐδῶ διερχόμενος τις αὐτὸν ἀνέρχεται εὐθὺς τὴν ἐναντι κλιτύν, ἔνθα μετ' ὀλίγον ἀπαντᾷ κατεσπαρμένα εἰς τὸ ἔδαφος θραύσματα κοινῶν ἀγγείων. Μετ' ὀλίγην ὥραν φθάνει εἰς τὰ λεγόμενα Μάρμαρα, τὰ ὁποῖα εἶνε παχύτατος τοῖχος μνημείου σπουδαίου ἐπιταφίου, συνιστάμενος ἐξ ὄγκωδων καλῶς ἐξεργασμένων λίθων μὲ τάφον ἀρχαῖον εἰς μικρὸν βάθος παρ' αὐτὸν ἑλληνιστικῶν χρόνων, συλημένον. Παρὰ τὸ μνημεῖον ἦσαν ὡς φαίνεται καὶ ἄλλοι τάφοι, συλημένοι ἐπίσης. Ἡ περίοπτος ἐνταῦθα ὑψηλὴ θέσις ἀντικρύζει καὶ τοῦ Ἀγριελίκι τὰς κορυφὰς ἐξ ἀριστερῶν, ἐκ δεξιῶν δὲ τὸ πρὸ τοῦ Διονύσου ἀκριβῶς μέγα νεώτερον λατομεῖον Μπώμαν. Πλησιέστατα, καταντικρὺ φαίνεται ἡ πανταχόθεν ἐκ τῆς παρὰ τὸν Βρανᾶ καὶ τὸ Ἡράκλειον πεδιάδος ὄρατὴ κορυφὴ τοῦ Ἀφορισμοῦ, παρὰ τὴν ὁποίαν κεῖται ἡ πρὸς τὴν Σταμάταν καὶ τὸ Μπογιατί καὶ τὴν ἐγγὺς «λίμνην τοῦ Μαραθῶνος» λεγομένην ἀτραπός. (Ἄλλὰ «τοῦ Μαραθῶνος», πρὸς ὄν ὑπὸ τῶν

ἀπαιδευτῶν καὶ τῶν πεπαιδευμένων συγχέεται, ἡ λίμνη αὕτη βεβαίως δὲν εἶνε. Εἶνε τοῦ χωρίου Μπογιάτι, καὶ ἀρχαιοπρεπῶς θὰ ὠνομάζετο καλλίτερα «τῆς Ἀφίδνης», πρὸς ἣν πολὺ περισσότερον καὶ τοῦ Μπογιάτι πλησιάζει).

§ 8.

Ἄλλ' ἐγκαίρως ἀπὸ τοῦ 1933 ἔτους ἤδη εἶχα λάβει ὑπ' ὄψιν μου ὅτι τὸ ὄρος Ἀγριελίκι θὰ ἤρμοζε πολὺ περισσότερον παρὰ ὁ ἀπώτερος Ἀφορισμός διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐξήγησιν τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ὑδραγωγείου πρὸς τροφοδότησιν τῆς κρήνης τοῦ Ἡρακλείου, ἀφοῦ τοιοῦτον ὑδραγωγεῖον, ἀπὸ

Εἰκ. 9. Δεξιὰ τὸ γυμνὸν σήμερον ὄρος Κοτρῶνι. Ἐν μέσῳ ἡ Αὐλώνα. Ἀριστερὰ οἱ πρόποδες τοῦ ὄρους Ἀφορισμοῦ δυτικώτερα τοῦ Βρανα.

τοῦ μεγαλορρύακος τοῦ Ἀφορισμοῦ ἀναχωροῦν, πᾶς λόγος πλέον εἶδα ὅτι ἀπέτρεπε νὰ θεωρηθῇ ὀπωσδήποτε πιθανόν. Τὰ πυκνοδασωμένα νοτιοδυτικὰ πλάγια τοῦ Ἀγριελίκι ἐξαπλούμενα ἐπὶ ἀπεράντου σχεδὸν ἐπιπέδου ἐπικλινοῦς κᾶπως πρὸς τὴν δυτικὴν του κατεύθυνσιν ὡς ἄλλα στέγνα τοῦ ἐκτεταμένου τούτου προβούνου τῆς Πεντέλης, δέχονται κολοσσιαῖα ὡς εἶνε ἐπόμενον ποσὰ ὑδάτων ἐξ ὑετῶν καὶ χιόνων, διὰ νὰ ἀποθηκεύσουν αὐτὰ εἰς τὰ βαθύτερά των στρώματα. Εὐνόητον ἐπομένως εἶνε ὅτι, ἂν ἡ γεωλογικὴ σύστασις τοῦ βουνοῦ τούτου Ἀγριελίκι εἶνε ὡς ἡ τῆς Πεντέλης, τῆς Πάρνηθος καὶ τοῦ Ὑμηττοῦ—ὅπως καὶ εἶνε κατὰ τὴν βεβαίωσιν τῶν γεωλόγων¹,—τὰ

¹ Ὡς βοήθημα περὶ ταῦτα δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἡ τοῦ R. Lepsius, Γεωλογία τῆς Ἀττικῆς, μετάφρασις βιβλιοθήκης Μαρασλῆ Ἀθῆναι 1906.

στρώματα ταῦτα εἶνε ὑδροφόρα ὡς ἐκεῖνα, καὶ ὡς τὰ τοῦ Ἀφορισμοῦ προσέτι καὶ τῶν πρὸς τὴν χαράδραν τοῦλάχιστον τῆς Ραπεντόζας πλαγιῶν αὐτοῦ. Εἰς τὸ Ἀγριελίκι, πλὴν τῆς πηγῆς τοῦ ποτιστικοῦ αὐλάκος Βρανᾶ παρὰ τὴν Δέσην, παρατηρεῖται καὶ ἡ κοίτη τοῦ ὄρυκος Μακρυμποῦρι, ὅστις ὅλως διόλου νῦν ἀμελούμενος καταπίνεται μὲν ἐν μέρει ἐν καιροῖς πολυμῆνων ἀνομβριῶν ὑπὸ τῶν χαλίκων καὶ τῆς ἄμμου ἰκανῶς κατωτέρω τῆς Δέσης, σχηματίζει ὅμως πάντοτε τὸ ρεῦμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρκετὸν ἄλλοτε, δύναται δὲ καὶ σήμερον εἶτι νὰ εἶνε ἐπίσης ἀρκετὸν εἰς τὴν θέσιν Παλιόμυλος διὰ τὴν κίνησιν μύλου ἢ νεροτριβείου, καθόσον καὶ τοῦτο καὶ ἐκεῖνος ἀπαιτοῦσιν ὄχι μικρὰν ποσότητα ὕδατος. Περιττὸν δὲ εἶνε νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὰ ὅμοια φαινόμενα τῶν πολυπληθῶν πηγῶν πολλαχοῦ τῆς ὑψηλῆς Πάρνηθος (1412 μ.), καθὼς αὐτοπροσώπως αὐτὰ ἐγνώρισα, πάντες δὲ οἱ χωρικοὶ γνωρίζουν καλῶς, ἀρκούμενος νὰ ὑπομνήσω τὰ τῶν χαμηλοτέρων βουνῶν Πεντέλης (μ. 1126), Ὑμητοῦ (μ. 1026) καὶ τὸ τῆς ἀσυγκρίτως πολὺ χαμηλοτέρας Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰς δύο πηγὰς τῆς, τῆς Κλειψύδρας καὶ τοῦ Ἀσκληπείου. Ὡς πρὸς τὸ Ἀγριελίκι ὅμως πρὸ δύο ἐτῶν ἤδη συνέπεσε νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ φανερὸν ὀλίγον ὑπεράνω τῆς πλατάνου, ἐπὶ τοῦ λόφου, τὸ στόμιον τετραγωνικοῦ καθέτου φρεατοειδοῦς ὀρύγματος, ἀπαραλλάκτου πρὸς τε ἄλλα πολλὰ καὶ πρὸς τὰ πλησιέστατα τῶν Ἀθηνῶν, στρογγύλα δὲ ταῦτα, βαθεῖα φρεατοειδῆ ὀρύγματα, ἀνήκοντα εἰς τὴν γνωστοτάτην πλουσίαν ἀρχαίαν κρήνην τῆς Καισαριανῆς, τὰ ὁποῖα κατὰ σειρὰν ἄλληλα διαδεχόμενα, οὐδὲν ἄλλο εἶνε εἰ μὴ οἱ ἀνεμιστήρες ἐνταῦτῶ καὶ φωτοδόχοι τῆς μακρᾶς ὑπογείου τεχνητῆς στοᾶς τοῦ ὑδραγωγείου τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος κρήνης. Ὡς ὑδραγωγεῖον ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ νοήσωμεν τὸν ἄλλως νεραγὸν καλούμενον ἦτοι τὸν ἐκ τινος πηγῆς, ἐκ τῆς γῆς ἀναβλυζούσης ἢ ἐκ βράχου ρεούσης, διοχετεύοντα πρὸς τὴν κρήνην τὸ ὕδωρ. Πηγὴ τοῦ ὕδατος εἶνε ἐνταῦθα πᾶν σημεῖον τῆς μακρᾶς πρὸς τὸ βουνὸν διὰ τῶν ὑδροφόρων στρωμάτων αὐτοῦ σκαπτομένης ὑπονόμου ἢ σήραγγος, κατὰ τὰς περιστάσεις χαμηλοτέρας καὶ στενωτέρας ἢ πλαιυτέρας καὶ ὑψηλοτέρας, ἢ ὁποῖα ὑπογείως παρατεινομένη ὀπωδῆποτε ἔχει ἀνάγκην, χάριν τῶν ἐν αὐτῇ ἐργαζομένων, ἀερισμοῦ μὲν πρὸ πάντων, ἀλλὰ καὶ φωτὸς ὄσαύτως. Ἄλλ' αἰσθάνομαι ὅτι μὲ αὐτὰ μου τὰ λεγόμενα ἐξηγῶ πράγματα, εἰς ὀλιγίστους μόνον ἴσως ὄχι πολὺ γνωστά, διὰ τοὺς ἀρχαιοδίφας ὅμως, ὡς καὶ διὰ πολλοὺς βεβαίως ἄλλους, γνωστότατα ἐκ παραδειγμάτων πολλῶν. Ὁ κ. Καρο μνημονεύει εἰς τὸ Arch. Anz. τοῦ 1934/35 ἐν στήλῃ 183ⁿ καὶ τὴν Ἐννεάκρουνον καὶ τὴν ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ Πειρήνην καὶ τὴν Γλαύκην καὶ ἄλλα. Τὴν Ἐννεάκρουνον ὅμως, γνωστήν μου ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἤδη τοῦ ἀνακαλύψαντος αὐτὴν μεγάλου ἐρευνητοῦ τῆς κ. Δαῖρπεφελδ, ἀνέφερα πρωτίστως καὶ ἐγὼ εἰς τὰ ἔλλιπῆ δι' ὃν λόγον προανέφερα ἀπομείναντα γραφόμενά μου ἐν Πρακτικοῖς τοῦ 1934. Ἄλλο

παράδειγμα ὡσαύτως εἶνε τὸ ἐκ τῶν κατωτάτων στρωμάτων τῆς Πάρνηθος ἀρχόμενον Ἀδριάνειον τῶν Ἀθηνῶν ὑδραγωγεῖον. Οὐχ ἤττον καὶ τὸ εἰς τὸ Γουδι παρὰ τὸ ἐκκλησιδίων Ἅγιος Θωμᾶς αὐτόθι παρατηρηθὲν ἐκ τῶν κατωτάτων ὁμοίως στρωμάτων τῆς Πεντέλης προερχόμενον ἀρχαῖον ὑδραγωγεῖον. Ἀλλὰ μήπως καὶ ἑνᾶκιον ὁλόκληρον δὲν σχηματίζεται εἰς τοὺς πόδας τῆς αὐτῆς Πεντέλης ὀλίγον ἀνωτέρω τῶν παρὰ τὸ Ἄμαροῦσι Μελισσιῶν; Καὶ ἔξωθεν αὐτῆς τῆς Μονῆς τῆς Πεντέλης ἄλλο ἓν; Καὶ τρίτον τὸ παρὰ τὴν

Εἰκ. 9 α. Εἰκὼν εἰλημμένη ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ τύμβου τῶν Μαραθωνομάχων. Ἄριστερὰ κάτω ἡ στενὴ ἀμαξιτὴ ἢ φέρουσα πρὸς τὸν τύμβον ἐκ τοῦ 36ου περιόπου χιλιομ. τῆς πισσοστρώτου δημοσίας ὁδοῦ. Ἄριστερὰ ἐπίσης τὸ ὄρος Κοτρῶνι. Μεταξὺ Κοτρῶνι καὶ Ἀγριελίκι, διὰ τῆς μικροπεδιάδος τοῦ Βρανᾶ, ἐβάδισαν οἱ Ἀθηναῖοι, πορευόμενοι πρὸς τὸν περὶ τὸν τύμβον τόπον εἰς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ.

παλαιότεραν Μονὴν «Ταῶ Πεντέλην»; Καὶ τὰ τοῦ Ὑμηττοῦ ἔτι τοῦ τε Ἄστεριου καὶ τῆς Καλιοπούλας (Κύλλον Πήρας τῶν ἀρχαίων); Καὶ τὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καρέα; Καὶ ἄλλο δέ, τῆς Κορίνθου τοῦτο, πρέπει νὰ μνημονευθῆ, τὸ πλησιέστερα εἰς τὴν Νέαν Κόρινθον μᾶλλον, λίαν ἀξιοσημείωτον, ὄχι τόσον κοινῶς γνωστόν, εἰς τὸ μέγα ἀγρόκτημα Τρίπου κείμενον, τὸ ὁποῖον πρῶτην φορὰν μετ' ἐκπλήξεως εἶδα τὸ 1893. Εἶνε στοά, σήραγξ εὐρεῖα καὶ τοῦτο. Τὸ πλέον πρόσφατον ὅμως παράδειγμα τῶν τοιαύτης κατασκευῆς ὑδραγωγείων παρέχει ὄχι μόνον τὸ τοῦ Κοκκιναρᾶ τῆς Πεντέλης, ἀλλ' ἡ μεγάλη πρὸ πάντων σήραγξ ἢ παρὰ τὴν λίμνην Ἀφίδνης πρὸς τὸ μέρος τὸ Μπογιατί, ἥτις καὶ ἔξαιρετικῶς μέγα καὶ αἶρουν ποσὸν ὕδατος ἔδωκεν

εἰς τὸ νεώτατον ὑδραγωγεῖον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ τῆς Ἑταιρείας Γιούλεν λεγόμενον.

§ 9.

Ἄλλ' ἱκανὰ τὰ περὶ τῶν ἀρχαίων ὑδραγωγείων ταῦτα. Ὡς πρὸς δὲ τὸ τοῦ Ἡρακλείου τώρα, ὅπου πάντοτε μὲ ἓνα ὑδραγωγεῖον ἐκ τῶν κατωτέρων τοῦ Ἀγριελίκι στρωμάτων τὸ ὕδωρ αὐτοῦ ἀρυόμενον ἔχομεν νὰ κάμνωμεν, ἐπειδὴ καὶ ὁ φωτοδόχος ἀεριστήρ του πρὸς αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ, τὰ πράγματα ἔχουσιν ὡς ἔξῃς. Ὁ πρὸς ἀνόρουξιν τοῦ ἀνεμιστήρος λαξευθεὶς βράχος, μόνον ἀρχαίαν ἐργασίαν προϋποθέτει. Διότι τόσοσ ἐπιμελής καὶ καθαρὰ εἶνε αὕτη, ὅσον πᾶσα ἀρχαία μόνον, κατὰ τὰ πολλαπλᾶ ὑποδείγματα, τὰ ὁποῖα ἢ ἀρχαιότης περὶ αὐτῆς μᾶς ἀφήκε. Ὁ καθαρισμὸς ὅμως τοῦ δρύγματος ἀπὸ τῶν διὰ τῶν αἰώνων καταρρευσάντων εἰς αὐτὸ χωμάτων καὶ λίθων εἰς φῶς ἔφερε καὶ ἓνα κοινὸν ἀγγεῖον, εἰς μίαν γωνίαν τοῦ δρύγματος ἀποτεθὲν ὑπὸ ἐργάτου τῆς ἀρχαιότητος προφανῶς, ὡς συνέβαινε εἰς τὰς τοιοῦτου εἴδους φῶς χρηζύσας ἐργασίας καὶ μὲ τὰς λυχνίας. Ἄλλὰ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο δὲν ἔχει δυστυχῶς ὠρισμένην ἐποχὴν, ἐπιτρέπουσαν τὴν ἀναγκαισιότατην εἰς ἡμᾶς χρονολόγησίν του. Ἐντύπωσιν ἐν τούτοις μοῦ ἔκαμαν πολὺ μικρὰ ἄλλα θραύσματα ἀγγείων λεπτῶν, τὰ ὁποῖα βεβαίως νεωτέραν κατασκευὴν δὲν ἤλεγχον, οὔτε καὶ ἀσφαλῆ ὅμως πάλιν συμπεράσματα χρονολογικὰ ἐπέτρεπον, πλὴν ἐνὸς ἐξ αὐτῶν, ὅπερ ἔφερε μέλαν στιλπνὸν ἐπίχρισμα, ὡς γνώρισμα ἐξάπαντος ἀρχαίων μόνον χρόνων. Ἄλλ' ἦτο ἓν καὶ μόνον. Ὅπως οὐδέποτε ἠδύνατο ἀκόμη νὰ προχωρήσῃ ὁ καθαρισμὸς οὗτος κατὰ τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐνωρίτερα ἢ ἀργότερα θὰ ἐφθανα πάντως μέχρις ὑδροφόρου τινὸς στρώματος στοᾶς, — ὅτε παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ἢ σκαπάνη προσέκρουσεν εἰς σκληροτάτου ἐδῶ βράχου τὴν στρώσιν, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἦδη καὶ τὸ ὄρυγμα τόσοσ ὀφθαλμοφανῶς κατέληγε, ὥστε νὰ ἀποκλείεται πᾶσα ἰδέα ὅτι θὰ εἶχα πλέον περισσώτερόν τι ἐκεῖ νὰ κάμω, παρὰ ἀμέσως καὶ τὴν ἐργασίαν νὰ διακόψω. Ὁ βράχος ἦτο ὑπὸ τοὺς πόδας μας συμπαγέστατος — κατ' ἀγαθὴν συγκυρίαν παρέτυχεν εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην ὁ καθηγητὴς κ. Peter Goessler, μετ' ἄλλων ὡς ἐπισκέπτης τοῦ Μαραθῶνος δευτέρου τότε φορᾶν τὴν ἀκόλουθον δὲ ἡμέραν διῆλθεν ἐκεῖθεν ἐν Ραμνοῦντος προερχόμενος καὶ ὁ Γερμανὸς ἐπίσης ἀρχαιολόγος κ. Schuchhardt. Οἱ ἐργάται ἄρα τοῦ ἔργου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνεπέρανα ἐγώ, ἀποπειραθέντες τὴν διάτρησιν τοῦ ἐδάφους διὰ νὰ παρασκευάσωσιν ἐκεῖ ἓνα ἀνεμιστήρα φωτοδόχον, ἠναγκάσθησαν νὰ παραιτηθοῦν αὐτῆς, ἐκλέγοντες ὡς εἰκάζω ὀλίγον ἴσως παρέκει καλλιτέραν πρὸς τὸν σκοπὸν των θέσιν. Ἄλλὰ τὴν θέσιν ταύτην ἐγὼ δὲν ἐπανεῦρον, καθόσον μάλιστα ὄλος ὁ τόπος εὐθὺς ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ὅπου ἔως εἰς τὴν στιγμήν ἐκείνην μετὰ τόσοσ ἀγαθῆς ἐλπίδος εἰρ-

γάσθην, εἶνε θαμνωδέστατος. Ὅλιγον παρέχει μάλιστα ἀρχίζει καὶ τὸ πυκνότατον τοῦ Ἄγριελίκι ἀπέραντον δάσος, οὗ ἀνωτέρω ἐμνήσθην. Ἐκεῖ ἡ ζήτησις τῆς ἀβεβαίας καλλιτέρας θέσεως ἀποβαίνει δυσχερεστάτη, ἴσως δὲ ἤθελεν ἀποδειχθῆ καὶ ματαία, διότι εἰς τοὺς κοίλους ἐκείνους καὶ ἥκιστα κατηφορικούς τόπους πιθανώτατον εἶνε ὅτι ὄρυγματα φρεατοειδῆ εἰς τὸ ἔδαφος ἀπροφύλακτα μένοντα, ἄνευ δηλαδὴ ἐξεχόντων κτιστῶν στομίων, καὶ ἐντὸς ἤδη ὀλίγου μόνον χρόνου δυνατὸν εἶνε νὰ ἐμφραχθῶσι, πληρούμενα παντοίας ὕλης. Ἐντὸς δὲ αἰῶνων δύνανται καὶ νὰ ἐξαφανισθῶσι τελείως, ἰσοπεδούμενα μὲ

Εἰκ. 10. Οἰκοδομικὰ μαρμάρινα ὑλικά ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κτίσματος εἰς τοίχους πενιχοῦ ἐκκλησιδίου.

τὸ ἔδαφος. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοιούτων ἀφανῶν φρεάτων ὑδραγωγείου σήμερον δὲν σκέπτομαι διόλου νὰ ἐπιδοθῶ. Ἀλλὰ μελετῶ μᾶλλον τὸ ἐξῆς. Πολὺ κατωτέρω τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρέθη ὁ ἀνεμιστήρ-φωτοδόχος, καὶ μᾶλλον παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ λόφου, νὰ δοκιμάσω τὴν ἀνόρυξιν φρεάτος καθέτου, ἢ ἴσως ὑπονόμου κατηφορικῆς πρὸς τὰ ἐνδον μᾶλλον καὶ μᾶλλον, μήπως καταστῆ δυνατὸν εἰσδύων οὕτω μέχρι καὶ τῶν βαθυτέρων τῆς ἐπιφανείας τῆς πεδιάδος στρωμάτων τοῦ ὄρους, νὰ γνωρίσω τὴν φύσιν αὐτῶν ὑπὸ τὸν λόφον κατ' ἀρχὰς καὶ περαιτέρω ἔπειτα ὑπὸ τὸ ὄρος, ἀφοῦ ἐμπειρογνῶμων τις πρῶτον ἐξετάσῃ τὰ πράγματα καὶ κρήνη αὐτὸς κάλλιον περὶ τοῦ πρακτέου. Ἐμπειρογνῶμων τις φρεατωρύχος ἀνάγκη εἶνε

νὰ ἐξετάσῃ καὶ τί συμβαίνει εἰς αὐτὸν τὸν πυθμένα εἰς ὃν καταλήγει τὸ νῦν φρέαρ τοῦ Ἡρακλείου, ἐφόσον τὸ ὕδωρ αὐτοῦ ὀλοσχερῶς συχνάκις ἐκλείπει, ἐπειδὴ δι' ἀρυτῆρος ἐκ τοῦ φρέατος ἀντλούμενον καταντᾷ εἰς τὸ μηδὲν ἐνίοτε περὶ τὸν Ὀκτώβριον μετὰ προηγηθεῖσαν μακρὰν ἀνομβρίαν. Ἡ ἔρευνα εἰς τοιαῦτα ἔτη μέχρι τοῦ ἐσχάτου βάθους τοῦ φρέατος καὶ τοῦ κύκλω αὐτοῦ κενοῦ πλέον μένοντος πυθμένος, ἀποβαίνει εὐκολωτάτη, ὡς οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὸ πότισμα τῶν ποιμνίων των βοσκοὶ μὲ ἐβεβαίωσαν. Τὴν ἐπάνοδον ὁμως τοιαύτης περιπτώσεως πρέπει νὰ περιμένη κανεὶς ἐπὶ ἔτη πολλάκις. Δὲν ἐξαρτᾶται δὲ τὸ πρᾶγμα τόσον ἐκ τῶν θερινῶν ἀνυδριῶν ὅσον ἐκ τῶν μὴ δοριμένων χειμῶνων, ὅταν ἐλαχίστη ἐνίοτε εἶνε ἡ πτώσις χιόνων¹.

Ἐγὼ ὁμως δὲν ἀπομακρύνομαι διόλου ἀπὸ τὴν ἰδέαν ὅτι τὸ Ἡρακλείου τὸ ἄφθονον καὶ ἄριστον ὕδωρ του ἐλάμβανε μόνον ἐκ τῶν φλεβῶν τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι, καὶ τοῦτο ὄχι βέβαια διὰ νὰ γεμίσῃ ἓνα φρέαρ ἀπλῶς. Τοῦτο θὰ ἦτο γελοῖον μᾶλλον καὶ ἄλλως ἀπαράδεκτον ὁμως καθιστῶσιν αὐτὸ τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα περὶ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν ὑδραγωγείων τῆς Ἀττικῆς ὅλης καὶ τόσων ἄλλων ἔτι τόπων τῆς Ἑλλάδος. Τὸ «φρέαρ» δὲ λεγόμενον, καλῶς ἄς σημειωθῇ τοῦτο, δὲν εἶνε εἰ μὴ νεώτατον μόνον κτίσμα, ὅπερ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οὐδέποτε ὑπῆρξε². Ἀδιάφορον δὲ ὅτι εἷς τινὰς

¹ Μόλις εἶχα γράψῃ ταῦτα, καὶ μεταβὰς ἐκ συμπύσεως εἰς Μαραθῶνα εὗρηκα ὅτι οὐδὲ σταγόνα ὕδατος ἔχει φέτος (κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1936) τὸ φρέαρ. Εὐκαιρία ὁμως οὕτω παρέχεται δι' ἐμπείρων ἐργατῶν καὶ γεωλόγου ἐμπειρογνώμονος νὰ ἐξετασθῇ τὸ φρέαρ, τὸ ὁποῖον τόσον μόνον ἐγὼ βεβαιούμαι σήμερον, ὅτι διόλου δὲν εἶνε ἀρχαῖον φρέαρ ἀπὸ βάθους ἤδη μ. 5 τοῦ νῦν περικτίστου νεωτάτου φρέατος, ἀλλ' ὄλως διόλου νεωτέρων χρόνων κτίσμα. Εἰς τοῦτο λοιπὸν τὸ φρέαρ συμβαίνει κατὰ καιροὺς καὶ νὰ ἀνέρχεται μέχρι χειλέων τὸ ὕδωρ καὶ νὰ ἐκλείπῃ παντελῶς. Ἀλλὰ ἀνήκουστον πρᾶγμα εἶνε, φρεατιαῖον ὕδωρ «ὅπερ ἐκ τοῦ πυθμένος ἀναβλύζει» νὰ ἀνέρχεται μέχρι τῶν χειλέων! Τοῦτο ἐννοεῖ πᾶς ἄνθρωπος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Δύναται νὰ αὐξάνῃ εἰς καιροὺς ὑετῶν καὶ χιόνων, νὰ ἐλαττώνεται δὲ ἢ καὶ νὰ ἐκλείπῃ τὸ θέρος, ἀλλ' οὐδέποτε μεταβάλλεται εἰς πηγὴν αὐτὸ τοῦτο τοῦ ὑπεδάφους ἐκρέουσαν ἔπειτα ἐκ τῶν χειλέων. Ὅλη ἢ χαμηλοτέρα πεδιάς τοῦ Μαραθῶνος εἶνε πλήρης φρεάτων, εἰ καὶ ἥκιστα ἀγαθοῦ ποσίου ὕδατος, ἀλλ' οὐδὲν ἐξ αὐτῶν μεταβάλλεται ποτε εἰς πηγὴν τοιαύτην. Πλειστάκις δὲ ἐπανέλαβα ὅτι ἡ περὶ τὸν Βρανᾶν καὶ τὴν Αθλῶνα καὶ παρὰ τὸ Κοτρῶνι καὶ τὸ Ἀγριελίκι πεδιάς οὐδὲ εἰς μεγάλα βάθη παρέχει ὕδωρ πρὸς ἀντλησιν δι' ἀρυτῆρος. Μόνον ἄρα κάποια φλὲς ἐκ στρώματος ὑδροφόρου τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι δύναται νὰ εἶνε ἐκείνη, ἢ ὁποία εἰδείξεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ποῦ ὕδωρ πραγματικῶς ἀνέβλυζε, ὥστε νὰ κατασκευάσουν καὶ ἓνα φρέαρ αὐτόθι — μὲ ὕδωρ ἐπίρρυτον ἐκ τοῦ ὄρους, ἀλλ' ὄχι ὑπὸ τοῦ παρὰ τὸ ὄρος ὑπεδάφους τῆς πεδιάδος παρεχόμενον. Ἡ φλὲς δὲ αὕτη ὕδατος πηγῆς πρέπει νὰ ἦτο τὸ τελευταῖον λείψανον στοᾶς ἢ σήραγγος, ὅπως μαρτυροῦν ὄλαι αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι κρῆναι καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῶν.

² Ἄν ἦτό ποτε φρέαρ τοῦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ μὴ εἶχαν μείνῃ εἰς τὸν πυθμένα του λείψανα θραυσμάτων ἀρχαίων ἀγγείων. Πλὴν ὁμως λίθων

νεωτέρους χρόνους κατεσκευάσθη ὅπωςδῆποτε εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἕνα φρέαρ, βεβαίως ὄχι ἐξ ἀναδιδομένου ἀπὸ τὸν πυθμένα ποσοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ὑπῆρξε εἰς τι στρῶμα τοῦ καταξήρου τούτου ἐδάφους καὶ ὑπεδάφους, ἀλλ' ἐκ λειψάνου τινὸς τοῦ ἐκ τοῦ ὄρους Ἄγριελίκι προερχομένου ἀρχαίου ὑδραγωγείου, τοῦ ὁποίου τὴν ὑδατοδότειράν ποτε πηγὴν εἰκάζομεν ἐκ τῶν λειψάνων τῆς κρήνης αὐτοῦ ἐν τῷ Ἡρακλείῳ. Τὰ λείψανα ταῦτα εἶνε

Εἰκ. 10α. Ὅμοίως ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 10.

ῥαῖα πεντελήσια μάρμαρα σκορπισμένα περὶ τὸ νῦν φρέαρ εἰς τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἡ κρήνη ἐχρειάζετο. Δύο ἐξ αὐτῶν ὀγκώδη τμήματα ὀγκωδεστάτου, παχυτάτου δηλαδὴ καὶ μεγίστου, καλῶς ἄμα εἰργασμένου πεντελήσιου μαρμάρου, ἐχρησίμωσαν ἀργότερά ποτε ὡς στόμιον τοῦ φρέατος, καθὼς αἱ διαβρώσεις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν σχοινίων τῶν ἀρυτήρων δεικνύουσι. Ἐνα τρίτον ἐκοιλάνθη ποτὲ ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἐπίτηδες ὡς σκάφη διὰ τὴν χρησιμότητα ὡς ποτιστήριον τῶν ὑποζυγίων καὶ τῶν αἰγοπροβάτων. Τὰ ἄλλα μικρότερα μάρμαρα εὐρίσκουν τὴν θέσιν των εὐκόλως εἰς μίαν ἀρχαίαν κρήνην, τῆς ὁποίας

καταρρευσάντων ἐκ τῶν τοιχωμάτων τοῦ περικτίστου νῦν φρέατος οὐδὲ ἴχνος θρασυματος οἰουδήποτε ἀγγείου εὐρέθη εἰς τὸν ἀποξηρανθέντα πρὸ μικροῦ τοῦτον πυθμένα, ὡς εἶπα εἰς τὴν προσηγηθεῖσαν σημείωσιν 1.

τὴν πιστὴν εἰκόνα παρουσιάζουσιν εἰς ἡμᾶς ἀγγεῖα γνωστά, ὑδρίαί, τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ἔκτου ἤδη πρὸ Χρ. αἰῶνος.

Τὸν ἕκτον δὲ ἀκριβῶς πρὸ Χρ. αἰῶνα ἀδιστακτως πιστεύω ὅτι καὶ τὸ Ἡράκλειον ἐκοσμήθη καὶ ἐλαμπρύνθη, καὶ ἡ κρήνη του ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πεισιστράτου ἢ τῶν υἱῶν του κατεσκευάσθη. Εἶνε ὁ περίλαμπρος αἰὼν οὗτος τῶν τυράννων τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι πανταχοῦ τῆς χώρας ἐνδοξα μνημεῖα τῆς καλλιτεχνικῆς των δράσεως κατέλιπον, ὁ Πεισίστρατος δὲ καὶ οἱ Πεισιστρατίδαι δὲν ἦσαν οἱ μικρότεροι μεταξὺ αὐτῶν διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τοὺς ἄλλους τόπους τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Μαραθῶν ἑξαιρέτως, πᾶς λόγος ὑπῆρχε νὰ ἐλύσῃ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν προσοχὴν. Οἱ λόγοι ἦσαν πολιτικοὶ πρὸ πάντων. Διότι γνωστὸν εἶνε πόσον στενοὶ ἦσαν οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέσαντες τὴν οἰκογένειαν τῶν βασιλικῶν τούτων ἀνδρῶν μὲ τὴν σημαντικὴν καὶ ἄλλως διὰ τὸ μέγεθος, διὰ τὴν θέσιν καὶ διὰ τὸν πλοῦτόν της περιφέρειαν τοῦ Μαραθῶνος, εἰς ἣν συμπεριελαμβάνετο καὶ ἡ Διακρία ὅλη ὡς κέντρον τῆς ἰσχυρᾶς φατρίας τῶν Διακρίων, εὐθὺς ἐκ πρώτης ἀρχῆς τῆς εἰσόδου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φατρίας Πεισιστράτου εἰς τὴν λαμπρὰν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν (Ἡροδότου I 61, 62 ἔ). Ὅταν δὲ ἐπὶ μίαν πεντηκονταετιάν ὁ ἴδιος ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ υἱοὶ του μετ' αὐτὸν διὰ τὰς Ἀθήνας περὶ τε τῶν ἄλλων μεγάλων ἔργων καὶ περὶ τῆς ὑδρεύσεως αὐτῶν ὄχι ὀλιγώτερον μεγαλοπρεπέστατα ἐφρόντιζον, τί καλλίτερον θὰ εἶχαν νὰ πράξουν καὶ διὰ τὸν οἰκεῖον εἰς αὐτοὺς Μαραθῶνα, εἰ μὴ τοὺς στασιωτὰς των καὶ ὑποστηρικτὰς αὐτόθι περιποιούμενοι, τὰ τε ἱερὰ αὐτῶν ἐν γένει νὰ κοσμήσουν—ὅσον καὶ ἂν ἡμεῖς σήμερον τίποτε δὲν ἠξεύρομεν περὶ τούτου—καὶ τὸ ὡς ἱερὸν ἀναμφιβόλως ὀνομαστὸν Ἡράκλειον νὰ προικίσουν, κοντὰ ἴσως εἰς μίαν καὶ ἐδῶ, ὡς ἐν Ἀθήναις, «Καλλιρρόην» πρότερον, μὲ μίαν ὁσαύτως, ὡς ἐκεῖ πάλιν, «Ἐννεάκρουνον». Ἴδου ἄλλως ὅτι καὶ τὰ ἀσφαλῆ τοιαύτης τινὸς κρήνης λείψανα εἰς τὸ Ἡράκλειον τοῦτο, δὲν μᾶς λείπουν. *Δὲν μᾶς λείπουν μάλιστα εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς ὅπου πρέπει!*

§ 10.

Σημασίαν τινὰ διὰ τὸ ὑδραγωγεῖον τοῦ Ἡρακλείου δύναται νὰ ἔχη καὶ τὸ ἐκ πηλίνων σωλήνων ὑδραγωγεῖον, Ἡρώδειον ἑξάπαντος ἔργον, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλοτε ἀνέφερα, σημειῶνων ποῦ εὔρον αὐτὸ διοχετεύον τὸ ὕδωρ του καὶ ποῦ ἔπειτα ἠδυνήθη νὰ τὸ παρακολουθήσω εἰς τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν πηγὴν του (πρβ. Πρακτικά τοῦ ἔτους 1933 ἐν σελίδι 40^η καὶ Kago ἐν Arch. Anz. Juli 1933 bis Juli 1934 ἐν στήλῃ 147^η). Τὸ τελευταῖον ὅμως φθινόπωρον ἠδυνήθη νὰ βεβαιωθῶ πόσον προσωτέρω ἐκ τῶν ἀμπελώνων ὅπου τὸ συνήνησα ἄλλοτε (ἀμπελώνες Ἀναστασίου Τσίρκα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ δυτικῶς τῆς πισσοστρώτου δημοσίας ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Μαραθῶνος), ἑξακόσια

δηλονότι ἀκόμη μέτρα ἔτι δυτικώτερα, τοῦτο προβαίνει καὶ πολὺ ἐγγύτερα ἐπομένως καταντᾷ πρὸς τὸ Ἡράκλειον (ἀμπελῶν τοῦ ἔξ Ἀνω Σοῦλι ἀγρότου Εὐθαγγέλου Ζεγγίνη). Εἶνε εὐνόητον ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ πηγὴ τοῦ ὑδραγωγείου ἄλλη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶνε παρὰ ἡ αὐτὴ καὶ τοῦ ἐν λόγῳ ὑδραγωγείου τοῦ Ἡρακλείου· διότι ἄλλη εἰς τὸν περὶ τὸ Ἡράκλειον τόπον δὲν ὑπάρχει οὔτε ὑπῆρξέ ποτε. Ἴδου λοιπὸν καὶ ἄλλη ἀπόδειξις ὅτι τὸ νῦν φρέαρ, τὸ ὁποῖον καὶ στεριεύει πολλάκις ὀλότελα (ἴδε ἀνωτέρω σελ. 116 σημ. 1), δὲν ἦτο ἡ ἀπ' εὐθείας πηγὴ τοῦ ὕδατος τοῦ Ἡρωδείου ὑδραγωγείου, ἀλλ' ἄλλο τι ἐμεσολάβει προφανῶς ἐνταῦθα, τοῦτο δὲ τὸ μεσολαβοῦν ἦτο τὸ ὑδραγωγεῖον, ἔξ οὗ καὶ ἡ κρήνη ἐνταῦθα ἐτρέφετο. Ἡ προσεχὴς προσπάθειά μου διὰ τοῦτο θὰ εἶνε, σκάπτων ἀπὸ τοῦ τελευταίου σημείου ἔνθα

Εἰκ. 10 β. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ αὐτοῦ ἀρχαίου κτίσματος εἰς τοῖχον τοῦ ἐκκλησιδίου.

εὐρέθησαν ἐν τῷ ἀγρῷ Ζεγγίνη οἱ σωλῆνες τοῦ Ἡρωδείου ὑδραγωγείου, νὰ εὗρω τὴν κατεύθυνσιν αὐτοῦ ἔτι δυτικώτερα καὶ ἴσως- ἴσως νὰ φθάσω μέχρι τοῦ Ἡρακλείου. Χαρακτὴρ τοῦ ὑδραγωγείου τούτου εἶνε ὅτι πανταχοῦ ὅπου εἰς φῶς ἦλθε κεῖται εἰς ὀλίγιστον βάθος, μόνον τεσσαράκοντα ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, ὅπου ἐν τούτοις ἀσφαλέστατον αὐτὸ καθιστᾷ ἡ ῥωμαϊκῇ τῷ τρόπῳ στερεότης τῆς κατασκευῆς του, καθὼς περιέγραψα αὐτὴν εἰς τὰ μνημονευθέντα Πρακτικὰ τοῦ 1933. Ἀλλὰ ἀκολουθοῦντες μὲ τοιοῦτον βάθος τῶν τεσσαράκοντα μόνον ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου τὴν περαιτέρω πρὸς δυσμὰς κατεύθυνσιν τοῦ Ἡρωδείου ὑδραγωγείου ἐπὶ μιᾷ διαρκῶς ὡς εἶνε ἐπόμενον ὑψομένης γραμμῆς— ἔνεκα τῆς ἐκ δυσμῶν ῥύσεως τοῦ ὕδατος αὐτοῦ—, ἠθέλαμεν καταντήσῃ μετὰ τινὰς ἑκατοντάδας μέτρων καθόσον πλησιάζομεν τὸ φρέαρ, μὲ τοὺς τελευταίους πρὸς τὸ φρέαρ σωλῆνας εἰς ὕψος πολὺ ὑπέρτερον τοῦ πυθμένος τοῦ φρέατος, ἴσως μάλιστα εἰς ἐπιφάνειαν ἰσοῦσῃ μὲ τὰ χεῖλη αὐτοῦ. Τότε ὅμως ποίαν σημασίαν θὰ εἶχε πλέον διὰ τὸ ὑδραγωγεῖον τοῦτο τὸ

φρέαρ, μὲ στάθμην τοῦ ὕδατός του μέτρα τινὰ πάντοτε κατωτέρω τῶν χειλέων του, ἐνῶ πρὸς ταῦτα μόνον θὰ ἰσοστάθμιζαν τοῦ ἡμετέρου Ἡρωδείου ὑδραγωγείου οἱ σωλῆνες; Φανερὸν βεβαίως ὅτι οὐδεμίαν, ἐφόσον τοῦ φρέατος τὸ ὕδωρ συχνότατα θὰ εὐρίσκετο περὶ τὸν πυθμένα μόλις, πολλάκις δὲ καὶ ἐντελῶς θὰ ἐξέλειπε· ἐνῶ πᾶσαν σημασίαν δι' αὐτὸ θὰ εἶχε τὸ ὑδραγωγεῖον στοᾶς τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι, καθόσον τοῦτο καὶ τὴν κρήνην τοῦ Ἡρακλείου θὰ ἔτρεφε, ὡς ἐξέχουσιν τοῦ ἐδάφους καὶ ἰκανῶς ἐπομένως ὑπερκειμένην τοῦ φρέατος, ὥστε διαρκῆ τὸ ὕδωρ νὰ ἔχη τὴν ῥύσιν.

Ἄλλ' ἐδῶ διακόπτω πάντα πρὸς τὰς τελευταίας μου ταύτας λέξεις σχετιζόμενον λόγον. Διότι ἐδῶ ὅπου ἔφθασα, ἄλλο τι μόνον πολὺ μᾶλλον ἐπείγον πρὸς ἐξέτασιν παρουσιάζεται τί δύναται νὰ βεβαιώσῃ ἡμᾶς ἢ περὶ τὰ τοιαῦτα μόνη ἀλάθητος σκαπάνη, προκειμένου περὶ τῆς τελικῆς κατευθύνσεως τοῦ Ἡρωδείου ὑδραγωγείου. Ἦδη μάλιστα ἔθεσα αὐτὴν εἰς ἐνέργειαν αὐθις καὶ τὸ ἔργον τῆς ἴσως δὲν θὰ βραδύνη πολὺ, ὥστε καὶ ταχέως νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἀσφαλεστέραν παντὸς λόγου ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀπορίαν, ἣ ὁποία καὶ τὰς ἐμὰς σκέψεις νῦν διασταυρῶναι, ἐπειδὴ καὶ πρῶτος ἐγὼ ἐπείγομαι πᾶν μέσον νὰ ἐξαντλήσω φέρον πρὸς εὔρεσιν τῆς ἀληθείας, ὅσον καὶ ἂν αὕτη ἐκ πάντων τῶν ἄλλων περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἀνωτέρω λεχθέντων πρόδηλος νομίζω καθίσταται¹.

§ 11.

Μεταξὺ τοῦ 34^{ου} περίπου καὶ τοῦ 35^{ου} χιλιομέτρου (τὸ σταδιόμετρον τοῦτο ἐξηφανίσθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἀλλ' ἢ θέσις του δύναται κατ' εἰκασίαν εὐκόλως νὰ προσδιορισθῆ) τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Μαραθῶνος κεῖται

¹ Καὶ δυτικώτερα τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος ἀγοῦ Εὐαγγέλλου Ζεγγίνη, εἰς τοὺς ἀγρούς καὶ τὰς ἀμπέλους τῶν Μαραθωνιτῶν καλλιεργητῶν Ράφτη καὶ Πίτσα, κατὰ ἄλλα τριακόσια δηλονότι μέτρα ἐγγύτερον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Ἡρακλείου, εὐρέθησαν λείψανα τοῦ Ἡρωδείου ὑδραγωγείου, ἐνῶ αἱ σελίδες αὐταὶ ἐξετυποῦντο ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀπωτέρω τοῦ σημείου τούτου, ἐπὶ ἑκατοντάδων μέτρων, μὲ ἐξακολουθοῦσαν τὴν κατεύθυνσιν καὶ τὴν προσέγγισιν εἰς τὸ Ἡράκλειον, καὶ μόνον τὸ Ἡράκλειον, διὰ τῶν ὁμοίων λειψάνων τῶν πηλίνων σωλῆνων, τὰ ὁποία διεπιστώθησαν εἰς τὰς ἀμπέλους καὶ τοὺς ἀγρούς τῶν ἐξῆς καλλιεργητῶν: τοῦ Μαραθωνίτου Ἰωάννου Ρούση, τοῦ ἐκ Γραμματικοῦ Ἰωάννου Παπᾶ, τοῦ ἐκ τοῦ χωρίου Μάξι (παρὰ τὸ Καπανδρίτι) Πέπα ἢ Βασιλάκου καὶ τῶν βοσκῶν-γεωργῶν Φλώρου καὶ Σωτηρίου Ζορμπᾶ, παραπλευρῶς πλέον πρὸς τὴν *πλησιάζουσαν τὸν Ἅγιον Δημήτριον* (ὑπερθεν τοῦ Ἡρακλείου), *οἶζαν τοῦ Ἀγριελίκι*. Οὕτω δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ διατὶ μετὰ τῆς ἐμπιστοσύνης ἀποβλέπω εἰς τὸ ἔργον τῆς σκαπάνης, καθὼς εἶπα ἀνωτέρω, ἀρκεῖ μόνον νὰ εὐνοηθῆ τοῦτο ὑπὸ τῆς ἀγαθῆς τύχης μέχρι τέλους, ὅπως μέχρι τοῦδε ἠννοήθη εἰς διάστημα ἤδη χιλιομέτρων τινῶν ἀπὸ τῆς παρακτίου ἐκβολῆς τοῦ ὑδραγωγείου εἰς ἐν Ἡρώδειον κτίσμα μέχρι τόσοσιν ἐγγύς, ἐγγύτατα μάλιστα τοῦ Ἡρακλείου πρὸς δυσμάς.

τὸ λεγόμενον Μικρὸν ἔλος τοῦ Μαραθῶνος, κοινῶς Μπρεξίτζα. Εἶνε ἀπεξηραμένον σήμερον (πρβ. Πρακτικά τοῦ 1932 ἐν σελίδι 36^η). Ἄλλα τεναγώδης παραμένει εἰσέτι ὁ τόπος, εἰ καὶ πᾶσα προσπάθεια, καταβάλλεται ὑπὸ τῶν προσφύγων κατοίκων τῆς Νέας Μάκρης (χιλιόμετρον 32^{ον}) πρὸς τελείαν ἐκχέρσασίν του. Ἄν τις ὅμως, ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς θέσεως ὅπου ἐγείρεται ἢ εἰς τὸν Ροκφέλλερ ἀναθηματικὴν στήλην, κατέλθῃ παρὰ τὸ δεξιὸν χεῖλος τῆς αὐλακος μέχρι τῆς δεκακόσια περίπου μέτρα ἀπεχούσης θαλάσσης, ὅπου εὐρίσκετο τὸ ἐπίγειον τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος (πρβ. περὶ τούτου τὰ αὐτὰ Πρακτικά), θὰ παρατηρήσῃ ὅτι εἰς βάθος ἑνὸς μέτρον, εἰς ὅσον καὶ τὸ νερὸν τῆς πηγῆς Μάτι ἐντὸς τῆς αὐλακος ῥέει, τὸ νῦν τεναγῶδες ἔδαφος εἶνε τὸ σχηματισθὲν ἀφότου κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας, πολλὰ ἔκ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ὑποστᾶσα ἢ χώρα, καὶ τὴν μορφήν της πολλαχοῦ παρήλλαξε. Τούναντίον κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς, ἐξάπαντος δὲ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἐπὶ Ἡρώδου ἀκόμη, ἦτοι κατὰ τὸν δεῦτερον πλέον μετὰ Χρ. αἰῶνα, διετηρεῖτο ἡ ἀρχαία κατάστασις. Τότε λοιπὸν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔκειτο ἐν ὅλον μέτρον ὑπὸ τὸ σημερινὸν τεναγῶδες, ὡς πείθεται τις καὶ ἔκ τοῦ ὅτι τὸ ἀρχαῖον τοῦτο ἔδαφος ὄχι μόνον εἰς τὸ βάθος τοῦτο τῆς αὐλακος, ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ ὅπου ἐδοκίμασα παρουσιάζεται μεστὸν θραυσμάτων κεράμων. Εἰς τινὰ

Εἰκ. 10 γ. Ὅμοιος ὡς τὸ ὑπ' ἀρ. 10 β.

ἀπόστασιν μάλιστα δεξιόθεν τῆς εὐρείας καὶ βαθείας πηγῆς ὕδατος, τὸ Μάτι κοινῶς λεγομένης, παρετήρησα καὶ ὁδόν(;) ἀρχαίαν διατέμνουσαν τὸ τέλμα, ἂν τὸ ὀφθαλμοφανὲς τοῦτο ἀνάγκωμα δὲν εἶνε ἴσως μᾶλλον τὸ ἐκ μιᾶς πλευρᾶς περιθώριον τῆς κατωτέρω ἐμφανιζομένης τάφρου με πλάτος τεσσαράκοντα μέτρων, τὴν ὁποίαν τὸ 1926 ἀνεκάλυψα, ὑπὸ παχυτάτων ἔτι καὶ καταπρασίων ὑδροχαρῶν χόρτων καλυπτομένην, ἐνῶ τὰ χεῖλη της εὗρον ἑκατέρωθεν προστατευόμενα ἀπὸ κάλλιστα σωζομένους ἰσχυροὺς ῥωμαϊκῶν χρόνων τοίχους.

Ἄλλὰ τὰ περὶ τοῦ ῥηθέντος ἀναχώματος ἢ ὁδοῦ, ἢ ὁλοῖα θὰ ἔφερε πάντως μέχρι τῆς θαλάσσης, δὲν ἦτο δυνατόν διὰ σκαφῆς νὰ ἐξακριβώσω καλλίτερα. Εὐθύς ὅμως παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ τενάγους καὶ παρ' αὐτὸ τὸ ξηρὸν ἔδαφος τὸ παρὰ τὴν δημοσίαν σήμερον ὁδόν, πλησίον δὲ ἑνὸς μικροῦ ἀβαθεστάτου φρεατίου, ἐντὸς τοῦ βορβόρου παρετήρησα τὸν κορμὸν ὑπερφυσικοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος (εἰκῶν 11), τὸ ὁποῖον εὐδιάκριτον ἐπρόβαλλεν ἀπὸ

ἀρκετὰ βαθὺν χάνδακα ἀνορυχθέντα ἐν τῷ βορβόρῳ τοῦ τενάγους ὑπὸ χωρικοῦ. Καὶ ὁ χωρικός ἤδη εἶχεν ἀναγνωρίσῃ τὸ παραμορφωμένον ὑπὸ τοῦ συμπαγοῦς πηλοῦ ὀγκωδέστατον μάρμαρον ὡς λείψανον ἀγάλματος. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπόπειράν του νὰ ἀναβιβάσῃ αὐτὸ ἐπὶ τῶν χειλέων τοῦ χάνδακος, διεργάγη τοῦτο εἰς δύο τεμάχια, μεθ' ὃ καὶ τῆς προσπαθείας του ὁ εὐρὼν ἀπέστη, ἀποταθὲς πρὸς ἑμὲ διὰ τὰ περαιτέρω. Ὁ κορμὸς ἐξορυχθεὶς τοιούτοτρόπως διὰ τῶν ἐργατῶν μου διεργηγμένος κατὰ μῆκος εἰς δύο τεμάχια, μετεφέρθη εἰς τὸ προαύλιον τοῦ σχολείου τῆς Νέας Μάκρης. Μὲ συνηρμοσμένον δὲ τὸ ἀποσπασθὲν τεμάχιον καὶ μετὰ πλήρη καθαρισμὸν ἀπεδειχθῆ αὐτὸ παριστάνον ἄνδρα γυμνὸν καθήμενον ἐπὶ θώκου. Λείπει ἐξ αὐτοῦ ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ τράχηλος μὲ μέρος τοῦ στήθους. Λείπουν καὶ οἱ βραχίονες, ὡσαύτως δὲ κάτω τῶν μηρῶν καὶ οἱ πόδες. Σῴζεται ὅμως τὸ ἀριστερὸν γόνυ, ἐφ' οὗ κατέπιπτε τὸ ἱμάτιον τοῦ ἀνδρός. Καλῶς διακρίνονται αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου. Εὐρέθη ὡσαύτως καὶ τὸ ἄκρον τῆς χειρός, διὰ τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἐκράτει λαβὴν ξίφους. Τὸ στήθος καὶ ἡ κοιλία διακρίνονται καλῶς μέχρι τῶν μηρῶν. Καὶ ἡ γυμνὴ ῥάχη καλῶς διακρίνεται. Μοὶ φαίνεται καλὸν ἔργον τοῦ δευτέρου μετὰ Χρ. αἰῶνος, παριστάνον ὡς ὑποθέτω Ῥωμαῖον αὐτοκράτορα, τὸν Ἀδριανὸν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Ἡ Εἰκὼν 11 ἀμυδρῶς μόνον δεικνύει κλίνοντα πρὸς τὰ δεξιὰ τὸν ἀνδριάντα, ὅπως ἦτο δυνατόν νὰ τοποθετηθῆ διὰ νὰ φωτογραφηθῆ.

§ 12.

Παρὰ τὸν ἀνδριάντα τοῦτον ἐτοποθετήθη προσωρινῶς εἰς τὸ προαύλιον τοῦ σχολείου Νέας Μάκρης καὶ στήλῃ ἐνεπίγραφος, τὰ περὶ τὴν ὁποίαν ἔχουσιν ὡς ἑξῆς. Κατὰ τὸ 1926 ἤδη ἔχω σημειώσῃ εἰς τὴν περὶ τὴν ἀρχαίαν Προβάλινθον προπεδιάδα τοῦ καθ' αὐτὸ πεδίου τοῦ Μαραθῶνος τὴν ὑπαρξίν ἀρχαίας δεξαμενῆς ὀλίγον κατωτέρω τῆς παρὰ τὸ βουνὸν θέσεως Κακὸ - Μελίσσι. Βουνὸν ἐννοῶ τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος κατευθύνεται ὀλοὲν χαμηλούμενον πρὸς νότον. Ἡ θέσις Κακὸ - Μελίσσι κεῖται παραπλεύρως καὶ βορειότερα ὀλίγον τοῦ λεγομένου Μεγάλου Μετόχι, εἰς ὃ μεταβαίνει τις ἀπὸ τὸ 30^{ον} χιλιόμετρον τῆς ἐξ Ἀθηνῶν ἀμαξιτῆς κατ' εὐθείαν πρὸς δυσμὰς πρὸς τὸ βουνόν. Μέγας παλαιὸς ἐλαιὼν μὲ ἓνα κίσμα τῶν γεωργῶν τοῦ τόπου κάμνει εὐδιάκριτον τὴν θέσιν του. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Μετοχίου ἀτραπὸς φέρει διὰ μικρᾶς ῥευματιᾶς ὑπὲρ τὰ ὑψώματα τῶν προπόδων πλέον τῆς Πεντέλης (ὅπου φαίνονται ἴχνη συνοικισμοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ) εἰς τὴν περιοχὴν τῆς παλαιᾶς ἐρειπωμένης μονῆς τῆς λεγομένης Ταῶ - Πεντέλης, ἡ ὁποία τὸν 17^{ον} αἰῶνα κατεστράφη ὑπὸ πειρατῶν κατὰ τὴν

παράδοσιν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀρχαία δεξαμενὴ τὸ ὕδωρ της ἐλάμβανε ἀπὸ τὴν πηγὴν τοῦ Κακὸ - Μελίσσι, παρὰ τὴν ὁποίαν φύεται καὶ πλάτανος. Τὰς παρειάς της ἡ δεξαμενὴ ἔχει ἐπικεχρισμένας διὰ στερεωτάτου ἀσβεστοκονιάματος (ἦτοι ἀσβέστου μετ' ἀναμίκτου χονδρῆς ἄμμου). Ὅμοιον εἶνε τὸ κονίαμα καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπερ κεῖται δεξιόθεν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ εἰς τὴν κατωφέρειαν ἀπὸ τοῦ Δαφνίου πρὸς τὴν θάλασσαν τοῦ κόλπου τῆς Ἐλευσίνος. Περὶ τὴν δεξαμενὴν τοῦ Κακὸ - Μελίσσι πρέπει νὰ ἠγείρετο καὶ ἀρχαῖόν τι κτίσμα, τὸ ὁποῖον μαρτυροῦσι μὲν καὶ πολλοὶ ἐξεργασμένοι ὀγκόλιθοι, ἀλλ' ἡ θέσις κατήντησεν ἀπὸ πολλοῦ πρόχειρον λατομεῖον διὰ τὴν στρωσὴν τῆς δημοσίας ἐξ Ἀθηνῶν πισσοστρώτου νῦν ὁδοῦ μὲ χάλικας. Ἐπὶ τοῦ ἐνώπιον ὁμως τῆς δεξαμενῆς φέροντος καρροδρόμου πρὸς τὸ 30^{ον} χιλιόμετρον τῆς δημοσίας ὁδοῦ παρετήρησα τὸ 1934 καὶ ὄχτην ὑδραγωγείου ἀρχαίου, τὸ ὁποῖον ποτε ἔφερε πόσιμον ὕδωρ μέχρι τῆς ἀκτῆς τῆς θαλάσσης ὡς φαίνεται εἰς τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον ὑπάρχει ἀγρόκτημα καὶ κατοικία Καρυστηνοῦ τινος καλλιεργητοῦ τὸ ὄνομα Ζούμπερης. Τὸ ὄρος λοιπὸν Ἀγριελίκι ὡς πρόβουνον τῆς πολὺ ὑψηλοτέρας καὶ μεγαλειτέρας Πεντέλης, ἀφοῦ ἐκ τῆς βορείας του κλιτύος τῆς παρὰ τὸν Βρανᾶν ἐπρομήθευεν ἄφθονον καὶ κάλλιστον πόσιμον ὕδωρ εἰς τὴν κρήνην τοῦ Ἡρακλείου, ἐκ ταύτης δὲ δι' ὑδραγωγείου πηλίνων σωλήνων ὕδωρ ἔδιδεν ὑποθέτω καὶ εἰς τὰ Ἡρώδεια μνημεῖα τῆς παρὰ τὴν Μπρεξίτζαν ἀκτῆς, εἰς τὴν αὐτὴν ἀκτὴν νοτιώτερον εἰς τὴν θέσιν Ζούμπερη ἔπεμπεν ἐξ ἄλλης ἰδικῆς του ἐπίσης πηγῆς, τῆς τοῦ Κακὸ - Μελίσσι, ὅπως ἀπὸ τῆς Προβαλίνθου λαμβάνει σήμερον τὸ ἑαυτῆς ἢ Νέα Μάκρη. Ἀλλὰ τὸ Κακὸ - Μελίσσι διὰ τοῦ ὕδατος τῆς ἰδικῆς του πηγῆς ἐπλήρου καὶ τὴν ὀλίγον κατωτέρω αὐτοῦ δεξαμενὴν ὡς εἶπα δι' ἀρδευτικούς μᾶλλον ὡς φαίνεται σκοπούς. Διὰ σκοποὺς δὲ ἀρδευτικούς ἐγὼ καὶ τὸ 1926 πάλιν ἤδη ἐσημείωσα μίαν ἄλλην δεξαμενὴν ἀρχαίαν εἰς τὸ μεταξὺ τῆς Νέας Μάκρης καὶ τῆς Προβαλίνθου πεδῖον, τὴν ὁποίαν ὁμως ἀναζητήσας αὐτὴς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1935 παραδόξως δὲν κατώρθωσα νὰ ἐπανεύρω, ἂν καὶ δὲν ἀπελπίζομαι ἀκόμη περὶ τῆς αὐτῆς εὐρέσεώς της, ἀναζητῶν αὐτὴν καὶ ἄλλην μίαν φορὰν προσεχῶς εἰς τὴν πυκνὴν λόχμην ὅπου καὶ τὰ ῥέματα κατέχωσαν ἀρκετοὺς τόπους. Ἡ δεξαμενὴ ὁμως ἐκείνη, ἣν τελευταίως δὲν ἀνεῦρον, δὲν εἶχεν ἐπικεχρισμένας τὰς παρειάς. Ἀλλ' εἶχε τὸ σχῆμα διπλοῦ χωνίου, ἐνὸς δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ στομίου μέχρι βάθους τινὸς καὶ ἐνὸς ὑπ' αὐτὸ

Εἰκ. 10δ. Ὅμοιος ὡς τὸ ὑπ' ἀρ. 10β καὶ γ.

πάλιν ἄλλου, ὅπερ δι' ὀπῆς εἰς τὸν πυθμένα τοῦ πρώτου συνεκινῶναι μετ' αὐτοῦ. Παρὰ τὴν δεξαμενὴν λοιπὸν τὴν ὀλίγον κατωτέρω τοῦ Κακό-Μελίσσι εἰς τὴν πεδιάδα κατέκειτο καὶ ἡ στήλη, ἐφ' ἧς διαγινώσκονται ἐπὶ κορυφῆς μὲν, ὅπου τὸ μάρμαρον ἀπεκόπη, λείψανά τινα μόνον γραμμάτων, δι' ὧν ἴσως ἀνεγινώσκετό ποτε τὸ ὄνομα γνωστοῦ καὶ ἄλλως δῆμου τῆς Ἀττικῆς, τῆς Φηγαίας, ἢ δημότου αὐτῆς Φηγαίως· κατωτέρω ὅμως καθαρῶς ἀναγινώσκονται τὰ ὀνόματα (Π)υθάγγελος (Π)υθόδωρος Φηγαίεος.

§ 13.

Ἐπανερχόμενος τώρα εἰς τὰς παρατηρήσεις μου σχετικῶς πρὸς τὴν ἐργασίαν μου παρὰ τὸ τέλμα τῆς Μπρεξίτζας, προσθέτω ἔτι τὰ ἑξῆς.

Ἄνεσθρα μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μάρμαρα, τὰ ὅποια, κατεφθαρμένα κατὰ τὴν φαινομένην των ἐπιφάνειαν, ἀπεδείχθησαν ὡς κολοσσιαῖα λείψανα μνημείου τινός (εἰκὼν 12), τὸ ὁποῖον παρὰ τὸ σημερινὸν ἀκριβῶς φρεάτιον (βάθους ἑνὸς μέτρου) ἠγείρετο ἐκεῖ κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἀρχαιότητα, καθὼς ἀποδεικνύει καὶ τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ἀναφανέν θεμελίωμα τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου ὑπὸ τὸν ἐκλείποντα στερεοβάτην. Παρὰ τὸ ἐκ παρῶντων λίαν ἐφθαρμένων λίθων θεμελίωμα τοῦτο εὐρέθη καὶ ἓνα μέγα κιονόκρανον ῥωμαϊκῶν χρόνων (εἰκὼν 13). Ἐκ τοῦ ὅλου μνημείου ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι κρύπτεται εἰς τὸν βόρβορον τοῦ τενάγους ἄλλο τι περισσότερον. Ἄλλ' ἢ ὑπαρξίς ἑνὸς μνημείου εἰς ταύτην τὴν θέσιν δεικνύει ὅτι ἔλος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶνε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ ἀμέσως ὑπ' αὐτὸ τόπος, καθὼς μὲ μίαν ἐλώδη ἐν γένει καὶ τεναγώδη ἔκτασιν ἐδῶ ἐξάπαντος οὐδεμίαν ἠδύναντο νὰ ἔχουν σχέσιν οὔτε τὰ παράκτια ὡσαύτως μνημεῖα, τὰ ὅποια ὁ Ἡρώδης ἀνήγειρεν εἰς τοὺς φίλους του. Εἶπα αὐτὸ καὶ ἄλλοτε, ἐπαναλαμβάνω δὲ ἐδῶ καὶ τώρα καὶ ὄχι μόνον διὰ τὴν Ἡρωδεῖαν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τοῦ πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος, τὴν καθόλου ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Δι' ἐκείνην ἀρκοῦν τὰ μνημεῖα τῆς ἐξαιρέτου δράσεως ἐνταῦθα τοῦ μεγάλου Μαραθωνίου πολίτου, πλὴν τῶν θαυμασῶν ἀποστραγγιστικῶν καὶ λιμενικῶν αὐτοῦ ἔργων, περὶ ὧν πάντων τότε τὰ δέοντα ἀνέφερα. Τώρα προστίθεται καὶ τὸ εἰς τὴν δυτικὴν ὄχθην τοῦ τέλματος ἀποκαλυφθέν μνημεῖον, ὅπερ μετὰ τῆς ἀνωτέρω παρατηρήσεώς μου περὶ τοῦ πραγματικοῦ ποτε ἐδάφους τοῦ ἔλους παρὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ καὶ κυριωτάτην πηγὴν ὕδατος ἀναβλύζοντος θυακίου δίκην, αἴρει πάντα περὶ τοῦ πράγματος δισταγμόν. Διότι τὸ ἐγγὺς αὐτοῦ κατὰ ἓν πάντως μέτρον βαθύτερα κείμενον ἀρχαῖον ἔδαφος θὰ ὑπέκειτο εἰς εὐκολωτάτην ἀποτελεμάτωςιν, ἐὰν καὶ κατὰ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα δὲν εἶχαν ληφθῆ καθ' ὅλην τὴν μέχρι θαλάσσης ἔκτασιν ἀνάλογα πρὸς τὰ Ἡρώδεια ἀποστραγγιστικά

μέτρα ὡς ἀποδεικνύει ἡ σημερινὴ κλίσις τοῦ αὐλάκος ἀπὸ τῆς πηγῆς τοῦ ὕδατος μέχρι τῆς θαλάσσης. Μὲ μικροτέραν κλίσιν ἢ ῥοὴ αὐτοῦ θὰ ἦτο ἀδύνατος. Ἄλλ' ἀφοῦ πᾶσα ἀνάγκη ὑπῆρχε νὰ ἀπαλλάσσεται ὁ τόπος ἀπὸ κατακλυζόντων αὐτὸν ὑδάτων, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ ἔλος ἐν γένει εἰς αὐτόν, οὔτε πλησίον ὁπωσδήποτε τοῦ παρὰ τὸ φρεάτιον μνημείου οὔτε ὅμως καὶ πολὺ ἀπωτέρω πρὸς τὸ παραθαλάσσιον τοῦ τέλματος ὄριον. Ἐνταῦθα τὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ καθιστῶσιν ἤδη ἀδύνατον τὰ μεγαλοπρεπῆ ὕστερον ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου εἰς τοὺς φίλους καὶ συντρόφους του ἀνεγερθέντα μνημεῖα, καθόσον δὲν ὑπάρχει βέβαια τρόπος νὰ υποθέσωμεν ὅτι πολὺ χαμηλοτέρα μὲν ἦτο κατὰ τὸν πέμπτον πρὸ Χρ. αἰῶνα ἢ νῦν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης, ὥστε νὰ ῥέη εὐκόλως εἰς αὐτὴν τὸ ἐκ τῆς πηγῆς Μάτι θανάκιον, ὅλος δὲ ὁ ξηρὸς ἐπὶ Ἡρώδου ἤδη παρὰ τὰ μνημεῖα αὐτοῦ τόπος ἐσχηματίσθη μεταξὺ τοῦ πέμπτου πρὸ Χρ. καὶ τοῦ δευτέρου μετὰ Χρ. αἰῶνος ἀπαραλλάκτως ὡς ἔχει καὶ μέχρι σήμερον¹. Ἀλλὰ καὶ μνημεῖον πολυτελὲς εἰς τιμὴν αὐτοκράτορος πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ φαντασθῇ τις ἐγειρόμενον εἰς τὴν παρυφὴν ἀκριβῶς βορβορωδεστάτου τέλματος;

§ 14.

Ὅλιγον περαιτέρω τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου πρὸς τὸ 34^{ον} χιλιόμετρον παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν ἐξ ἀριστερῶν τοῦ πρὸς τὴν Νέαν Μάκρην (32^{ον} χιλιόμετρον) ὀδεύοντος, διέκρινα πρὸ ἐτῶν ἤδη μικρὸν κύρτωμα τυμβοειδές, ὅπου ἐκ τινων θραυσμάτων ἀρχαίων ἀγγείων εἰκάζων ἐπίστευσα ὅτι θὰ ὑπῆρχε τάφος τις, συλημένος βέβαια, διότι φανερὰ ἦσαν καὶ σκαψίματα ἀρχαιοθηρῶν ἐνταῦθα. Ὁ ἀγρὸς ἀνήκει εἰς τὸν ἐκ Νέας Μάκρης Χατζηκυριάκον. Ἐοκαψα τὸ τελευταῖον φθινόπωρον καὶ εὗρηκα πολλοὺς λίθους τοίχου οἰκοδομῆς ἀρχαίας, ἀλλ' ὑπ' αὐτοὺς ὡς καὶ ὑπὸ τὰ χῶματα τοῦ κυρτοῦ ἐδάφους ἀπήντησα τοῖχον ἐκ μαρμάρων καὶ ὑπ' αὐτὸν ὥραϊα ἐξεργασμένα ἄλλα μάρμαρα ἀρχιτεκτονικὰ καταπεσμένα παρὰ τὴν θεμελίωσιν ἀκριβῶς τοῦ μαρμαρίνου τοίχου, ὅστις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ ἔξειχε τοῦ ἐδάφους ἀρκετά. Περὶ τὸ κέντρον τοῦ κυρτώματος σκάψας ὠσαύτως, εὗρηκα ἀρκετὴν τέφραν. Τὰ ἐν αὐτῇ κρυπτόμενα θραύσματα ἀγγείων εἶχαν ἐπίχρισμα μέλαν στυλπνόν. Ταῦτα καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τοῦ τε μαρμαρίνου τοίχου ὄψις καὶ ἡ τῶν παρ' αὐτὸν ἐκ τινος θριγκοῦ καταπεσόντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐξεργασία κατέδειξαν ὅτι τὸ

¹ Δὲν γνωρίζω τί πραγματικῶς πρέπει νὰ πιστεύη κανεὶς περὶ τῆς ὑψώσεως τῆς θαλάσσης κατὰ τρία μέτρα ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον, καθὼς διδάσκουσι σοφοὶ ἄνδρες, ὀρμώμενοι ἐκ πολλῶν παρατηρήσεων γενομένων εἰς τὰς ἀκτὰς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰς τοὺς μάλους τῶν λιμένων ὠρισμένων νήσων, ὡς π. χ. τῆς Αἰγίνης. Ἐννοῶ τὰς σχετικὰς γνωστὰς μελέτας τοῦ μακαρίτου Φωκίωτος Νέγρη.

οιονδήποτε κτίσμα ἐδῶ ἀνηγέρθη κατὰ τὴν πέμπτην ἢ τὴν τετάρτην πρὸ Χρ. ἑκατονταετίας. Ἄλλὰ τὴν ἐργασίαν δὲν ἦτο δυνατὸν περισσότερον καιρὸν νὰ ἐξακολουθήσῃ, ἐνῶ ὁ χωρικός ἠτοιμάζετο νὰ καλλιεργήσῃ τὸν ἀγρόν. Ἐκάλυψα μάλιστα ἀμέσως μετὰ δύο ἡμέρας καὶ τὰ ἀποκαλυφθέντα μάρμαρα μὲ γῶμα πολὺ, διότι οἱ βοσκοὶ τὸν περὶ αὐτὰ ἀκριβῶς σκαφέντα λάκκον μετεχειρίσθησαν πρὸς ἄλλον σκοπὸν. Τὴν ἐκ τῆς τέφρας ὅμως καὶ τινων

Εἰκ. 11. Ἄνδριάς μαρμαρίνος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ γυμνοῦ καθημένου ἐπὶ θώκου. Διακρίνεται καλῶς τὸ στέρνον. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ἀποκεκρουμένου γόνατος πτυχάς τῆς χλαμύδος.

ὄσταριων κατάδηλον γενομένην πυρὰν ἐξήγησα ὡς προερχομένην ἐκ θυσιῶν αὐτόθι ἐπὶ τάφου ἢ ἐπὶ βωμοῦ. Δὲν γνωρίζω ἂν προσεχῆς μου αὐτόθι ἀπόπειρα σκαφῆς θὰ ἐμφανίσῃ καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ κτίσματος, ὅσον διὰ νὰ βεβαιωθῇ ἂν τάφος ἦτο τοῦτο ἐνταῦθα ἢ μνημεῖόν τι μᾶλλον ἄλλο. Διότι ὀλίγον περαιτέρω ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς δημοσίας ὁδοῦ εὐρέθη ἄλλοτε ἱερὸν, Διονύσιον πιθανῶς. (Ἡ αὐτόθεν ἐξαχθεῖσα μαρμαρίνη κεφαλὴ, ὑπὸ τῶν χωρικών ὕστερον κλαπεῖσα, ἦτο τοῦ Διονύσου, ἀρχαῖστικῆ ρωμαϊκῶν χρόνων). Ἡ ὁδὸς ἐνταῦθα ὡς φαίνεται συμπίπτει ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἀρχαίαν. Δεξιόθεν ὅμως αὐτῆς, πρὸς δυσμᾶς, τίποτε μέχρι τοῦδε δὲν ἀπεκαλύφθη ἢ τάφος ἢ μνημεῖον οἰονδήποτε. Σήμερον ἐκτεταμένος ἐλαιὼν κατέχει ὅλην τὴν δυτικὴν τῆς ὁδοῦ πλευρὰν. Καταντικρὸν δὲ καὶ ἀριστερόθεν τῆς ρίζης τῆς Μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως, εἶνε βραχυδέστατος ὁ τόπος, ἐνῶ δεξιόθεν παρ' αὐτὴν τὴν ρίζαν πάλιν αὐτῆς, ὅπου καὶ οἱ χωρικοὶ κατὰ τὸ 1926 ἦδη μοὶ ἔδειξαν κομμάτια μαχαιριδίων καὶ ξυραφίων ἐξ ὀψιανοῦ, ἀργότερα εὗρηκα καὶ ἐγὼ εἰς πᾶν σημεῖον αὐτόθι ἀρκετὰ τοιαῦτα, τελευταίως δὲ ὀλόκληρον πυρῆνα (nucleus) τοῦ ἐκ τῆς νήσου Μήλου προελθόντος τούτου ὀρυκτοῦ ἀπεσκληρυμένης λάβας ἀκριβῶς παραπλεύρως τῆς δημοσίας ὁδοῦ καταντικρὸν τῆς ἀναθηματικῆς στήλης τοῦ Ροκαφέλλερ. Τέλος ὑπὸ τὴν αὐτὴν αὐθις τῆς ἀκροπόλεως τὴν ρίζαν δεξιόθεν εὗρηκα εἰς ἐλάχιστον βάθος λείψανα τοίχων κτισμάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος ἀναμφιβόλως, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὁποίας καὶ ἄλλοι τοῖχοι σώζονται. Θραύσματα μικρὰ ἀγγείων μὲ τὸ αὐτὸ στιλπνὸν μέλαν ἐπιχρῖσμα τῶν μέχρι τοῦ 3^{ου} πρὸ Χρ. αἰῶνος χρόνων δὲν λείπουν οὐτ' ἐδῶ.

Παραπλεύρως δὲ ἐνὸς ἀρχαίου προφανῶς τοίχου εὔρον καὶ ἓνα μέγα μαρμάρινον ἰγδίων (Εἰκὼν 14). Σκέπασμα δὲν φέρει, ὡς δὲν φέρουν καὶ τὰ μεγάλα λιθίνια ἰγδία, ἅτινα συνηθίζοντο ἀντὶ τῶν κατόπιν καὶ νῦν μεταλλίων «μύλων» καφὲ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν τῆς κονιοποιήσεως τοῦ ἀφειψήματος τούτου εἰς τὰς τουρκικὰς οἰκίας κοπανιζομένου διὰ τοῦ σιδηροῦ «λοστοῦ» τοῦ πρὸς τὰ κάτω μὲν πλατυτέρου, πρὸς τὰ ἄνω δὲ λεπτυνομένου διὰ τὰ κρατεῖται οὕτω ἐκ τοῦ μέσου μὲ τὸ μεγαλιέτερον βᾶρος πρὸς τὰ κάτω ὑπὸ τοῦ χειριζομένου αὐτὸ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Κατ' ἀρχὰς μοὶ ἐφάνη ὡς ὀστεοδόχος κάλλη ἀντὶ τῶν συνήθων ὀστεοδόχων πηλίνων πίθων. Ἄλλ' ἢ θέσις του ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν θὰ ἦτο παρὰ τὸν τοίχον κατοικουμένης ἀρχαίας οἰκίας. Ἴσως εἶχε βιομηχανικὴν τινα χρῆσιν πρὸς κοπάνισμα ὕλης τινὸς διὰ τὴν βυρσοδεψίαν παραδείγματος χάριν. Τὸ μαρμάρινον τοῦτο «ἰγδίων» μετέφερα ὠσαύτως εἰς τὸ προαύλιον τοῦ σχολείου τῆς Νέας Μάκρης.

Β'. ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗΝ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Περὶ τὸ 40^{ον} μέχρι τοῦ 41^{ον} χιλιομέτρου τῆς ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Μαραθῶνα δημοσίας ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, δεξιόθεν κεῖται τὸ μικρὸν χωρίον «τοῦ Μπέη»¹,

¹ Εἶνε φανερόν ὅτι τὸ ὄνομα προήλθε ἐκ τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονος ποτε, ἴσως δὲ καὶ διοικητοῦ τῆς χώρας Τούρκου ἀξιωματοῦχου, ὅστις καὶ τὴν κατοικίαν του καὶ τὰς γεωργικὰς του ἐγκαταστάσεις εἶχεν ἐνταῦθα ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Σῶζονται ἔτι οἱ ερειπωμένοι τοῖχοι αὐτῶν καὶ αἱ αὐλαί. Τὸ ὀλίγον παρέκει ἀπὸ τὸ Μπέη, χωρίον ἐπίσης, ἢ Μαραθῶνα κοινῶς, εἶνε τῶν νεωτάτων τῆς Τουρκοκρατίας χρόνων μικρὸς ἄλλοτε συνοικισμός, σήμερον «Κοινότης Μαραθῶνος» καλούμενος, ἀυξήσας νεωστὶ καὶ διὰ συνοικισμοῦ προσφύγων. Οἱ Μαραθωνῖτες ὁμῶς τῆς Κοινότητος ταύτης εἶνε ἰδιοκτῆται ὄλων σχεδὸν τῶν ἐλαιῶνων καὶ ἀμπελώνων τοῦ πεδίου τοῦ Μαραθῶνος, μὲ κέντρον αὐτοῦ, δύναται τις νὰ εἰπῇ, τὸν ἱερόν τύμβον τῶν Μαραθωνομάχων. Καλλιεργηταὶ τινες ἐν τούτοις ἔρχονται καὶ ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενον τῆς Μαραθῶνας χωρίον Γραμματικό, ὀλίγον ὑψηλότερα τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε μέχρι πρὸ ὀλίγου λειτουργοῦν καὶ μεταλλεῖον νεώτερον, ἐπίσης δὲ καὶ ἀπὸ τὸ πολὺ ἀπέχον Καπανδρίτι. Μετὰ τὸν παλαιότερον Σούτσον, γαιοκτῆμων σημαντικοῦ τμήματος τῆς πεδιάδος ὑπῆρξε πρὸ τινων δεκαετηρίδων ὁ ἐκ παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας ἔλκων τὸ γένος Παῦλος Γεωργίου Σκουζές, ὅστις τὸν ἐκ τῶν σταφυλῶν τῶν ἀμπελώνων του ἐπιστημονικῶς παρασκευαζόμενον ἐκλεκτὸν οἶνον ἐμονοπῶλει ἐφ' ὅσον ἐξῆ εἰς τὸ Grand Hôtel τῶν Παρισίων ὡς τὸ ὀνομαστὸν clos Marathon. Σῶζονται ἀκόμη τὰ εἶρηια τῶν σπουδαίων ὑδρευτικῶν καὶ οἰνοποιητικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ ἐξαιρετικῶς καλῶς τότε περιποιημένου ἀγροκτήματός του, κειμένου ὀλίγον πρὶν φθάσῃ τις εἰς τὸ Κάτω-Σούλι, παρὰ τὴν μεγάλην περιφημον εἰς τοὺς ἀρχαίους μύθους πηγὴν Μακαρίαν, σήμερον Μεγάλο Μάτι (Πανσανίου I 32, 5). Τὸ κτῆμα τοῦτο ἠγόρασε κατόπιν Σαλαμίνιός τις (ἀπὸ τὴν Κούλουρη) Βενετσάνος τὸ ὄνομα. Ὁ ἀείμνητος Ἐμμανουὴλ Μπενάκης ἐπεχείρησεν ὄχι πρὸ πολλῶν ἐτῶν μεγάλα διοχετευτικὰ καὶ ἀποξηραντικὰ ἔργα εἰς τὸ Μέγα λεγόμενον ἔλος τοῦ Μαραθῶνος καὶ περὶ αὐτό, εἰς τὸ ἔλος δηλονότι εἰς ὃ ἐμίπτοντες οἱ ἐκ τοῦ πεδίου

ὀλίγον μόνον ἀπέχον τοῦ μεγάλου χωρίου «ἡ Μαραθῶνα» ἢ τῆς «Κοινότητος Μαραθῶνος» ὡς λέγεται σήμερον, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς τελευταίους τουρκικοὺς χρόνους ὡς φαίνεται τὴν θέσιν τῆς ἐδῶ κατέλαβεν εἰς τὸ βάθος τῆς ἐν εἴδει κολλίσκου τῆς Μαραθωνιακῆς πεδιάδος, πρὸς βορρᾶν εἰσχωροῦντος, σχημα-

τῆς μάχης φεύγοντες εἰς τὰ πλοῖα των Πέρσαι ἐπνίγοντο ἢ ἐφονεύοντο ὑπὸ τῶν καταδιωκόντων αὐτοὺς Ἀθηναίων, πρβ. Ἡροδότου VI 113 καὶ Πausanίου I 23, 6. Μετὰ τὴν διανομὴν εἰς τοὺς πρόσφυγας χιλιάδων τινῶν στρεμμάτων ἐκ τῆς δώδεκα περίπου χιλιάδων στρεμμάτων ἰδιοκτησίας ταύτης καλλιεργοῦνται σήμερον ὡς κτῆμα τοῦ κ. Κωνστ. Ἀντωνίου Μπενάκη χίλια στρέμματα. Τοῦ δὲ Βενετσάνου τὸ ἀγρόκτημα ἠγοράσθη πρὸ τινος ἀντὶ δύο ἑκατομμυρίων τετρακοσίων χιλιάδων δραχμῶν παρὰ τοῦ Σμυρναίου κ. Κωνσταντινίδου, ὅστις εἰς περιοχὴν 400 ἢ 500 στρεμμάτων εἰσήγαγεν εὐθύς καὶ καλλιέργειαν διὰ βενζιναρότρων, ὡς ὁ κ. Μπενάκης, εἰσχωροῦντων μέχρι βάθους ἐξήκοντα ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου ἀντὶ τῶν ἐπιχωρίων μὴ ἀνασκαλευόντων τὴν γῆν βαθύτερον τῶν δεκαπέντε ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου. Ἐντατικῶς ἤρχισε νὰ καλλιεργηθῆναι εἰς τὰ τελματώδη ἢ καὶ ὅλας ἐλώδη ἐδάφη ὁ βάμβαξ πρὸ πάντων. Ἐλώδης ὁμως μένει ἀκόμη κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ ἀπὸ τῆς Μακαρίας πηγῆς καὶ τοῦ Κάτω-Σοῦλι τόπος, ὃν διασχίζει ἡ ὠραία πρὶν ἀμαξιτῆ ὁδός, ἔργον Μπενάκειον πρὸ τῆς ἀπαλλοτριώσεως, ἀρχόμενον ἀπὸ τὸ Κάτω-Σοῦλι καὶ τελευτῶν εἰς τὸν δύο χιλιόμετρα ἀπέχοντα παραθαλάσσιον Πύργον, ὅπου πρέπει νὰ τεθῆ τὸ τῆς ὁμοσπονδίας τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς Ἀττικῆς Τετραπόλεως κοινὸν ἱερὸν Διονύσιον. (Περὶ ἐνὸς ἄλλου Διονυσίου παρὰ τὸ ἐπίγειον τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος ἔγραψα ἐν Πρ. Ἀκ. Ἀθ. 1932). Παρὰ τὸν Πύργον ἀνεκαλύφθησαν πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ἀγγεῖα ἀρχαῖα. Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηναίων (C. I. A II καὶ ἐν Ath. Mitteil. III 1878 σ. 251) ἀναφέρονται εἰς τὸ Διονύσιον τοῦ Πύργου (ιδὲ καὶ Karten von Attica herausgegeben von Curtius und Kaupert Text von Milchhöfer Heft II und VI). Ἡ ἀπὸ τοῦ Κάτω-Σοῦλι εἰς τὸν Πύργον φέρουσα διὰ τοῦ ἔλους ἀμαξιτῆ εἶνε μήκους δύο χιλιομέτρων. Τὸ πόσιμον ὕδωρ τοῦ Κάτω-Σοῦλι (πρβ. καὶ Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηναίων 7, 1932 σ. 218 ἔ.) ἔφθανε μέχρι τοῦ Πύργου πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ἐκ τούτου δὲ τοῦ παρακτίου σημείου ἀναμφιβόλως ἠδύνατο νὰ ἰδρευθῶσι καὶ τὰ πληρώματα τοῦ εἰς τὸν ναύλοχον τοῦ μυχοῦ τοῦ Μαραθωνιακοῦ κόλπου προσεγγίσαντος Περσικοῦ στόλου κατὰ τὴν 57^{ην} τοῦ μηνὸς Μεταγειτνιώνος. Πρὸς δυσμὰς τοῦ Πύργου ἀποβάς εἰς τὴν ἱπτάσιμον πραγματικῶς πεδιάδα (ὡς λέγει ὁ Ἡρόδοτος V 102 χωρίον τῆς Ἀττικῆς ἐπιτηδεώτατον ἐνίππευσαι) ὁ Περσικὸς στρατός, ἠδύνατο νὰ ὑδρευθῆ καὶ ἐκ τῆς ἀφθονωτάτης χειμῶνός τε καὶ θέρους Μακαρίας πηγῆς, ἐξ ἧς διὰ μεγάλου ὑδραγωγείου, ἐν ἐρειπίοις ἔτι σωζομένου, καὶ ὁ Παῦλος Γ. Σκουζὲς μέχρι τῶν παρακτίων οἰνοποιητικῶν του ἐγκαταστάσεων τὸ ἀεῖρουν ἀρδευτικὸν ὕδωρ τῶν κτημάτων του διωχέτευε. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν θὰ εἶχαν ὑστερήσῃ πιθανώτατα τῶν νεωτέρων οὔτε κατὰ τοῦτο. Ὁ διὰ πολιτικούς λόγους εἰς τὴν πεδιάδα ταύτην τοῦ Μαραθῶνος καθοδηγήσας τοὺς Πέρσας Ἰππίας ἤξευρε τί ἔκαμνε προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐπαρκείας ὕδατος διὰ τὸν στρατόν, τὸν ὁποῖον καμία κριτικὴ βέβαια δὲν θὰ θεωρήσῃ ποτὲ ὀλιγαριθμότερον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ (ἦτοι δέκα χιλιάδων ὀπλιτῶν μετὰ τῶν Πλαταίων), ἀφοῦ τὸ μέτωπόν του ἐξισοῦτο πρὸς τὸ τῶν Ἀθηναίων μετὰ τῶν Πλαταίων ὁμοῦ χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται καὶ τὸ μαχητικὸν σῶμα τῶν πολυαριθμῶν τοξοτῶν του, πρὸ πάντων δὲ χωρὶς νὰ συνυπολογίζονται καὶ τὰ πληρώματα τοῦ διαβιβάσαντος αὐτὸν στόλου. Περὶ τούτου ὁμως παραπέμπω εἰς τὰ Πρα-

τιζομένης λεκάνης. Ἐκ τῆς λεκάνης ταύτης, ἣν διαρρέει ὁ ποταμὸς τῆς Οἰνός, ἡ Χαράδρα λεγομένη, ἀνέρχεται ἔπειτα ἡ ἄμαξιτὴ πρὸς τὸ πολὺ ὑψηλότερα κείμενον ἐπὶ τοῦ βουνοῦ χωρίον Γραμματικό, ἐνῶ ἀριστερόθεν τῆς Μαραθῶνας ἀτραπὸς φέρει ἐντὸς ἡμισείας ὥρας ἀναμέσον ἀνθηρῶν κήπων καὶ ἐλαιῶνος εἰς τὴν παλαιὰν Οἰνόν (νῦν Νοινόν), μίαν τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς Τετραπόλεως. Τοῦ χωρίου δὲ Μπέη ὑπέρκειται ἐπιμήκης πετρώδης ῥάχις ὡς κατὰ νότον τείνουσα προεκβολὴ τῆς πρὸς τὸ Μπέη πλευρᾶς τοῦ γυμνοῦ βραχωδεστάτου ὄρους Σταυροκοράκι (ὑψηλοῦ μ. 310), εἰς τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου ὑπὸ τὸν κύριον ὄγκον του ἐγείρονται ἀνατολικώτερα κατοικίαι τινὲς καὶ ἄλλαι γεωργικαὶ ἐγκαταστάσεις τοῦ κτήματος Μπενάκη εἰς τὴν θέσιν Κάτω Σοῦλι, παρὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἡ ἀρχαία πόλις Τρικόρυνθος ἔκειτο ἐπὶ μεγάλου στρογγύλου βραχώδους λόφου, ἐνθα ἐρειπωμένα σώζονται τὰ τεῖχη αὐτῆς τε ὡς πόλεως καὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς. (Εἰκὼν 15). Ἡ ὑπερθεν

κτικὰ ταῦτα τοῦ ἔτους 1932 εἰς τε ἄλλας αὐτῶν σελίδας (οἶον σ. 42 μετὰ τῆς σημ. 1, σ. 41 μετὰ τῆς σημ. 1) καὶ ἰδιαίτερος εἰς σημ. 1 τῆς σελίδος 38ης, διότι ἐγὼ δὲν πιστεύω ὅτι καὶ διὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ διὰ τὸ ζήτημα τῆς δυνάμεως τοῦ Περσικοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλα τινὰ πράγματα, περὶ ὧν ὁμιλῶ ἐν τῇ ρηθείσῃ σημ. 1 τῆς σελίδος 38 τῶν ἐν λόγῳ Πρακτικῶν, ἐμελετήθη καλῶς μέχρι τοῦδε ὁ Ἡρόδοτος. Εἰς τὸν κριτὴν μου ἀρκοῦμαι διὰ τοῦτο πρὸς ἔλεγχον νὰ ὑποβάλω τὰ χωρία ἀπλῶς τοῦ Ἡροδότου, τὰ ὅποια, ἐκ τοῦ ἔκτου αὐτοῦ βιβλίου εἰλημμένα, λεπτομερῶς εἰς τὴν σημειώσίν μου ἐκείνην ἀναγράφω.

Ἡ δὲ ἐν σημειώσει 1 τῆς σελίδος 42^α μνημονουμένη ὡς ἐν παρασκευῇ τότε ἔτι μελέτη μου εἶνε ἡ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δημοσιευθεῖσα, ἔτους 1933-34 ὑπὸ τὸν τίτλον *L'expédition de Marathon d'après une récente critique*. Καὶ ὡς πρὸς τὸ Κάτω-Σοῦλι ἦτοι τὴν παναρχαίαν τῶν μύθων ὡς εἶπα πόλιν Τρικόρυνθον, ἡ ὁποία ἄγνωστος εἶνε εἰς τοὺς πολὺ πλείστους τῶν μέχρι τοῦ τύμβου μόνον προχωρούντων ἐπισκεπτῶν τοῦ Μαραθῶνος, κρίνω χρήσιμον νὰ προσθέσω ἐν σημειώσει τοῦλάχιστον τὰ ἑξῆς. Εὐθὺς ὑπερθεν τοῦ ἐξ ὀλίγων οἰκογενειῶν συγκειμένου χωρίου Κάτω-Σοῦλι κεῖται ὁ βραχώδης λόφος, τὸν ὅποιον περιβάλλουσι τὰ εὐδιάκριτα εἰρήπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Τρικόρυνθου (τὸ ὄνομα εἶνε προελληνικόν, ὄχι δηλ. νεώτερον τῆς τρίτης πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος), ἐνῶ τὴν κορυφὴν τοῦ αὐτοῦ βραχώδους λόφου περιστέφουσι τὰ εὐδιάκριτα ἐπίσης εἰρήπια τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τρικόρυνθου. Ἀπὸ τῶν ὑψηλοτέρων τούτων θέσεων εἶνε κάτοπος ἡ θάλασσα τοῦ μυχοῦ τοῦ Μαραθῶνος, τὴν ἀκτὴν τοῦ ὁποίου, ὡς προεῖπα, ἐπλησίασεν ὁ Περσικὸς στόλος πρὸς ἀποβίβασιν τοῦ ὑπὸ τὸν ἐμπειροπόλεμον Μῆδον στρατηγὸν Δάτιν ὡς ἀρχιστράτηγον καὶ τὸν βασιλικὸν πρίγκιπα Ἀρταφέρνην ὡς συστράτηγόν του Περσικοῦ στρατοῦ, καθοδηγουμένου ὑπὸ τοῦ ὑπὲρ ἑβδομήκοντα ἔτη γέροντος Ἰππίου (πρβ. τὰ ὑπὸ Ἡροδότου IV 107 παραδιδόμενα περὶ τοῦ ἐκπεσόντος ἐκ τοῦ στόματος τοῦ Ἰππίου ὀδόντος). Σύνοπτος εἶνε ἐντεῦθεν καὶ πᾶσα ἡ ἀπὸ τοῦ Πύργου μέχρι τῆς ἐκκλησίας τῶν ἀλιέων Ἀγίου Παντελεήμονος πεδιάς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐστρατοπέδευσαν οἱ Πέρσαι ἀπὸ τῆς 5ης τοῦ Μεταγεινιῶνος μηνὸς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς μάχης, περὶ ἧς ὁμιλῶ ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐκθέσεως ταύτης.

αὕτη τοῦ Μπέη ἐπιμήκης πετρώδης ῥάχης σχηματίζει μακρὸν διάσειλον, εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον τοῦ ὁποίου ἔξέχει τραχύτατος γυμνὸς βράχος, ἀποτόμως κατερχόμενος εἰς τὴν πεδιάδα. Ὅπισθεν δὲ τῆς ῥάχους (Εἰκ. 18), ἐνθα καὶ ἐκκλησιδίων εὐρίσκεται Ἅγιος Γεώργιος, ἐκτείνεται πρὸς τὰ βορειοανατολικά τὸ εὐρὸν ὁμαλὸν πεδίον τὸ μεταξὺ Σταυροκοράκι καὶ τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Μαραθῶνος σχηματιζόμενον, περὶ τοῦ ὁποίου ὡς τόπον τῆς ἀποβιβάσεως καὶ τῆς στρατοπεδείας τῶν Περσῶν ἀνωτέρω ἐν παρόδῳ τινὰ ἐλέχθησαν. Ἄλλ' εἰς τὰς βραχείας ἐκείνας ἐξηγήσεις μου μένει νὰ προσθέσω ἐδῶ καὶ τὰς παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας κατὰ τὸ παρελθὸν φθινόπωρον ἔκαμα ἐνταῦθα, ἐξετάζων ἀκριβέστερα καὶ τῆς στρατοπεδείας ταύτης τὸν τόπον, καὶ τῶν πρώτων κινήσεων τοῦ Περσικοῦ στρατοῦ τὴν κατεύθυνσιν εὐθὺς ὡς οὗτος ἐκ τοῦ στρατοπέδου του κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης ἐξῆλθε πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀπ' ἀντικρῦ του, ἐκ δυσμῶν δηλαδή, ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου κατερχομένου Ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ. Διότι καὶ περὶ τοῦτο τὸ οὐσιωδέστατον σημεῖον τῆς ὄλης περὶ τοῦ μεγάλου συμβάντος τοῦ 490 πρὸ Χρ. ζητήσεως ἢ συμβολῆς μου ἐνταῦθα πρὸς ὅσον ἔνεστι περισσοτέραν διαφώτισιν τῶν γεγονότων ἐπὶ τῆς βάσεως πάντοτε τῆς «πραγματικότητος τῶν τόπων» πιστεύω ὅτι δύναται ἔτι κατὰ τι νὰ βοηθήσῃ¹. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ὅμως εἰς τὰς ἐν λόγῳ τοπογραφικὰς μου παρατηρήσεις θὰ συνάψω κατόπιν καὶ τι ἄλλο, ὅπερ ἐν τῇ συνεχείᾳ τῶν περὶ τῆς μάχης ἀκριβῶς λεγομένων μου δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ, ὡς ὑπόμνησις ἄλλως μόνον τῶν ἀλλαχού περὶ τῆς ἡμέρας ὡσαύτως τῆς μάχης δημοσιευθειῶν μου παρατηρήσεων. Ἐννοῶ τὰ ἀγγλιστὶ ἔνεκα τοῦ πρὸς ὃν ἀπετεινόμενη ξένου συγγραφέως καταχωρισθέντα εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας ὡς ἀνακοίνωσις μου ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 18 Ἰανουαρίου τοῦ 1934, περὶ ὧν καὶ κατωτέρω ἰδιαίτερος αὐθις θὰ γίνῃ λόγος.

Ἐνταῦθα, ἐν τῇ ἀκολουθούσῃ παραγράφῳ, ἀνάγκη εἶνε περὶ ἄλλα ἔτι νὰ ἐνδιατρίψω.

§ 12.

Ἐξ ὅσων καὶ ἀλλαχού ἀνωτέρω διέλαβα, γνωρίζομεν μεταξὺ τίνων ἀκριβῶς σημείων ἐντὸς τοῦ μυχοῦ πάντως τοῦ κόλπου τοῦ Μαραθῶνος — ὅστις καὶ μόνος, ὅχι δὲ ἀδιαφόρως ὅποιονδήποτε μέρος τοῦ κόλπου, παρεῖχεν ἀσφαλῆ ἀπὸ τῶν κυμάτων τοῦ ἀνοικτοῦ πελάγους ναύλοχον — ὁ Περσικὸς στρατὸς

¹ Ἄς μοι συγχωρηθῇ νὰ παραπέμψω ὁμοίως ἐνταῦθα καὶ εἰς τὴν ὀλίγον γνωστὴν ἐργασίαν μου περὶ τῆς Τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Ἡροδότου (Θεσσαλονίκη, 1928) ἔνεκα τῶν ἐκεῖ λεχθέντων ἐν σημειώσει 24 (κακῶς εἶνε τυπωμένον αὐτόθι 1. ἀντὶ 2) τῇ ἐκτεινομένῃ ἀπὸ σελίδος 29 μέχρι σελ. 34.

ἐκ τῆς ξηρᾶς, ἐκ τῆς θαλάσσης δὲ ὁ στόλος ἐτάχθησαν ἔναντι ἀλλήλων κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐκ παραλλήλου, ὥστε καὶ ἡ δυτικὴ ἀμφοτέρων πλευρὰ νὰ μὴ ἦτο δυνατόν νὰ παρεκτείνεται περαιτέρω μιᾶς ὠρισμένης (ἐπὶ τῆς ἀκτῆς καὶ παρ' αὐτήν) ἀποστάσεως ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, ὅπως οὔτε ἡ ἀνατολικὴ ἔτι περαιτέρω τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στρατοπεδείας. Ἀνατολικῶς, ἀκτὴ καὶ θάλασσα ἔθεταν τὰ φυσικὰ καὶ ἀνυπέρβλητα ὄρια εἰς ἑκατέρωθεν δύναμιν, καθόσον ἐπὶ τῆς ξηρᾶς μὲν ἤγγιζον ταῦτα τὸ ἀπρόσιτον παρὰ τὸ βουνὸν τῆς Δρακονέρας παρεκτεινόμενον Μέγα λεγόμενον ἔλος τοῦ Μαραθῶνος, ἐν δὲ τῇ θαλάσῃ τὸ ὄριον ἐσημείωνεν ἡ ἐσχάτη γωνία τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς χερσονήσου τῆς Κυνοσοῦρας. Καὶ ἐνταῦθα,

Εἰκ. 11α. Χεὶρ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ἀδριανοῦ.

ἀνατολικῶς δηλονότι, ἦτο ἐπόμενον ἔνεκα τοῦ στόλου καὶ ὁ στρατὸς νὰ ταχθῇ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἔναντι τῶν ἐξ ὧν ἀπεβιβάσθη πλοίων, τὰ ὅποια μάλιστα πρέπει νὰ φαντασθῶμεν καὶ οὐχὶ ἐπ' ἀγκύρας εἰς βαθύτερα ὀπωσδήποτε νερὰ ἡρεμοῦντα, ἀλλ' εἰς τὸ ἀβαθέστερον παρὰ τὴν ἀκτὴν μέρος τῆς θαλάσσης προσωρμισμένα. Ἀλλῶς δὲν θὰ ἦτο νοητὸν οὔτε τοῦ Κυναιγείρου τὸ τόλμημα, ὅστις ὄχι κολυμβῶν βέβαια ἐντὸς βαθέων ὑδάτων, ἀλλ' ἰστάμενος ἐντὸς τοῦ ἀβαθοῦς τῆς θαλάσσης, ἤρπασε μὲ τὰς χεῖράς του τὰ ἄφλαστα τῆς νηός, οὔτε πῶς οἱ καταδιώξαντες μέχρι τοῦ ναυλόχου τοὺς φεύγοντας εἰς τὰ πλοῖα των Πέρσας νικηφόροι Ἀθηναῖοι ἠδυνήθησαν ἀναπηδῶντες βέβαια ἢ ὀπωσδήποτε ἀναρριχώμενοι ἐπ' αὐτῶν, «ἐπὶ νηῶν νὰ ἐπικρατήσωσι». (Ἡροδότου VI 114, 115). Ἐχομεν ὁμῶς καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausanίου (ἐν Ἀττικοῖς κεφ. 32, 6) ὅτι πράγματι εἰς τοὺς ὑπερκειμένους τοῦ ἔλους βρά-

χοὺς τῆς Δρακονέρας τὸ στρατηγεῖον τῶν Περσῶν εἶχε στηθῆ, παρ' αὐτῷ δηλαδὴ τῷ στρατοπέδῳ, τὸ ὁποῖον τοιουτοτρόπως μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μὲ τὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰν ἤγγιζε πάντως τὸ ἔλος, ἐνῶ συνάμα ἐστηρίζετο καὶ εἰς τὴν παρ' αὐτὸ ἀκτὴν τῆς γωνίας τοῦ μυχοῦ, ὥστε νὰ ἐκτείνεται ἔπειτα ἐντεῦθεν πρὸς δυσμὰς ἐξακολουθητικῶς μέχρι τοῦ δυτικοῦ του ὄριου. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ, εἰς τὴν ἐσχάτην του δηλονότι δυτικὴν πλευρὰν, τὸ ὄριον εἰς τὸ ἔναντι στρατόπεδον ἔθετεν ἐξάπαντος ἡ ὑπὸ τοῦ ἀσφαλοῦς ναυλόχου ἤδη παρεχομένη εἰς τὴν προσόρμισιν τῶν πλοίων ἀριστερὰ πτέρυξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ πελάγους ἐρχομένων. Ἡ πτέρυξ ὁμως αὕτη πάλιν τοῦ στόλου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτείνεται περαιτέρω τοῦ δυτικωτάτου ἄκρου τοῦ ναυλόχου, ἂν ὅλως τὰ ἔσχατα δυτικὰ πλοῖα εἶχον νὰ προφυλαχθῶσιν ἀμέσως μετὰ τὸ ἔσχατον τοῦ ναυλόχου ὄριον ἀπὸ τὰ κύματα τοῦ κλυδωνιζομένου πλέον ἐδῶ πελάγους. Ἀλλ' ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ καὶ τὸ στρατόπεδον τῆς ξηρᾶς δὲν ἦτο δυνατὸν πλέον νὰ ἐκτείνεται, ἔναντι ἐπὶ τῆς ἀκτῆς, πέραν τοῦ ἀντιστοίχου εἰς τὰ πλοῖα σημείου αὐτῆς. Τὸ σημεῖον ὁμως τοῦτο κεῖται περὶ τὴν ἐκβολὴν εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ ποταμοῦ Χαράδρας, τοῦ ὁποίου ἡ κοίτη παρατεινομένη ἔπειτα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐν τῇ πεδιάδι ἐπὶ δύο περίπου χιλιόμετρα κατατιγᾶ μέχρι τῆς παρὰ τὸ Μπέη ἐκ τῆς λεκάνης τῆς Μαραθῶνας ἐξόδου της, ἐκεῖ ὅπου ἡ δημοσία ἐξ Ἀθηνῶν ὁδὸς διέρχεται μίαν γέφυραν παραπλευρῶς τοῦ πρὸς τὴν πεδιάδα ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ὄρους Κοτρῶνι. Τούτου λοιπὸν τοῦ τμήματος τῆς κοίτης τῆς ἐξ Οἰνός καὶ τῆς λεκάνης τῆς Μαραθῶνας κατερχομένης Χαράδρας τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν μέρος, καὶ, ἀκριβέστερα, τὸ μέρος τὸ μεταξὺ θαλάσσης καὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Μπέη ἐπιμήκουσ βουνώδους ράχως, ἥτις ἀρκετὰ νοτιανατολικῶς εἰσχωρεῖ εἰς τὴν πεδιάδα, τελευτῶσα ἀπὸ ἐνὸς διασέλου εἰς ἓνα ἀποτόμως κατερχόμενον εἰς αὐτὴν τραχὺν καθὼς εἶπα βράχον, πρέπει νὰ ἀπετέλει ἐξάπαντος τὴν ἐσχάτην δυτικωτάτην πλευρὰν τῆς Περσικῆς στρατοπεδείας.

Τώρα, ἂν τὸ ἐν λόγῳ τμήμα τοῦτο τῆς κοίτης τῆς Χαράδρας συνέπιπτεν ἀκριβῶς μὲ τὴν σημερινὴν δι' αὐτῆς κατεύθυνσιν τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν ἀπὸ τοῦ μεσογειοτέρου της σημείου παρὰ τὸ ἄκρον τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Μπέη βουνώδους ράχως μέχρι τῆς ἐκβολῆς, δύναται ἴσως νὰ θεωρηθῆ καὶ ἀβέβαιον. Ὁ Ξηροπόταμος δηλαδὴ κυρίως, καὶ ὅχι αἰέρους ποταμός, ἡ Χαράδρα, ὅστις καὶ σήμερον ὅπως εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας, μόνον ἐν καιρῷ βροχῶν καὶ χιόνων ἐπὶ τῶν ὀρέων μεταβάλλεται εἰς καταστρεπτικόν, τὴν πεδιάδα κατακλύζον χειμαρῶδες ρεῦμα, ἦτο δυνατὸν ἐν τῇ ἀρχαιότητι νὰ ἐλάμβανε καὶ ἄλλην κατεύθυνσιν ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς πεδιάδος, ὅπου ἀπὸ τῆς εὐρείας καὶ εὐδιαβάτου — ὅχι ἐννοεῖται ἐν καιρῷ πλημμύρας — κοίτης του κατωτέρω τῆς ρηθείσης γεφύρας μεταβαίνει εἰς τὸ κατόπιν μέχρι τῆς ἐκβολῆς τμήμα της, καθόσον μάλιστα πλησιάζει τὸ δυτικὸν ἀκριβῶς ὄριον

τῆς Περσικῆς στρατοπεδείας περὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Μπέη βουνώδους ράχως. Ἄλλ' εἶνε ἀδιάφορον, ἂν τὴν αὐτὴν ἐντελῶς κατεύθυνσιν εἶχεν ἢ κοίτη ἀρχαιοθεν, ἦν καὶ σήμερον. Διότι εἶτε ὀλιγώτερον πέραν τῆς σημερινῆς δεξιᾶς, εἶτε καὶ ὀλίγον ὀπισθεν τῆς σημερινῆς ἀριστερᾶς ὄχθης διέσχιζέ ποτε τὴν πεδιάδα εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν κατεύθυνσιν, ἢ διαφορὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶνε σπουδαία. Ἐκ τῆς κλίσεως δὲ τοῦ ἐδάφους δύναται τις νὰ συμπεράνη ὅτι ἡ σημερινὴ κοίτη εἶνε οὐσιωδῶς ἢ αὐτὴ καὶ ἡ ἀρχαία ἀπὸ τῆς ἐκβολῆς καὶ ἄνω, μέχρις ἀκριβῶς περὶ τὸ ἐπὶ τῆς πεδιάδος ἄκρον τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Μπέη βουνώδους ράχως, διότι καθ' ὅλην ταύτην τὴν γραμμὴν παρὰ τὰς ὄχθας ἐκατέρωθεν τῆς κοίτης ἀνεκαλύφθησαν πίθοι καὶ ἄλλα τοιαῦτα σημεῖα ὑπάρξεως ἀρχαίων ἀγροτικῶν οἰκημάτων ὅπερ δὲν θὰ συνέβαινε ἂν ἡ ἀρχαία κοίτη εὕρισκετο ἐντὸς τῶν σημερινῶν ἐλαιῶνων καὶ ἀμπελώνων εἶτε δεξιόθεν ἀρκετὰ ὀπωσδήποτε, εἶτε ἀριστερόθεν τῆς σημερινῆς.

Ἐκ τούτου ὅμως συνάγομεν ὅτι τὸ στρατόπεδον τῶν Περσῶν ἐξάπαντος εὐθὺς ἐκ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς τὸ ὀμαλὸν (« ἐνιππεῦσαι ἐπιτηδεώτατον ») πεδῖον τὸ παρὰ τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου δὲν ὑπερέβη τὴν γραμμὴν τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ. Νὰ ἐπεκταθῇ ἄλλως πέραν αὐτῆς, πέραν δηλονότι τῶν ἀντιστοιχῶν τελευταίων πλοίων τοῦ ναυλόχου δὲν εἶχε καμίαν ἀνάγκην. Τοῦναντίαν ἀνάγκην εἶχε ὡς προεῖπα νὰ μένη ἀκριβῶς ἔναντι καὶ πλησιέστατα ἐπομένως τῶν πλοίων. Ἄλλα καὶ στρατηγικῶς ἐπίσης ἐπεβάλλετο εἰς τὸ στρατεύμα νὰ διατηρήσῃ ἐδῶ τὴν θέσιν του καὶ νὰ μὴν ὑπερβῇ τὸ ὑπὸ τοῦ ναυλόχου ἀναγκαίως καὶ ἐπὶ τῆς ἔναντι του ξηρᾶς ἀπαιτούμενον ὄριον. Ἡ βαθεῖα καὶ πλατεῖα, ἀποτόμους τὰς ὄχθας ἔχουσα τοῦ ποταμοῦ κοίτη ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐξαιρετος φυσικὴ τάφρος πρὸς κατοχύρωσιν τῆς μόνης ἀνυπερασπίστου μενούσης ἐδῶ πρὸς δυσμὰς πλευρᾶς τοῦ στρατοπέδου, καὶ ἂν οὐδεὶς ἀκόμη παρουσιάζετο κίνδυνος ἐκ τινος οἰασδῆποτε ἐπιδρομῆς ἢ τινος οἰουδήποτε αἰφνιδιασμοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἐχθροῦ, ἐνόσῃ ὁ ἐχθρὸς οὕτως ὑπετίθετο ὅτι εἰς τοῦτο πρὸ πάντων εἶχε νὰ προσέξῃ, πῶς ἐν τῷ ἄστει μένων νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν πόλιν Ἀθῆνας κατὰ τῶν προελαιυνόντων Περσῶν, καὶ ὅχι πῶς ἐγκαταλείπων αὐτάς, νὰ τρέξῃ ἀμέσως διὰ νὰ προσβάλλῃ τοὺς Πέρσας μόλις ἀποβιβαζομένους εἰς τὸν Μαραθῶνα μὲ τὸν πρόδηλον βέβαια σκοπὸν τούτων νὰ κατευθυνθῶσιν ἐκεῖθεν κατὰ τῶν

Εἰκ. 12. Μάρμαρον ἐκ τοῦ μνημείου τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἀθηνῶν συμφώνως πρὸς τοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ τὰ σχέδια τοῦ Ἰππίου καὶ τῶν φιλοτυράνων ὀπαδῶν του ἐν τῇ Μεσογαίᾳ ἤδη καὶ ἐν Ἀθήναις πρὸ πάντων. Ἄλλ' ὅτε ἀπροσδοκῆτως βέβαια ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸν Μαραθῶνα οἱ Ἀθηναῖοι, τὴν δευτέραν μόλις ἡμέραν μετὰ τὴν ἀποβίβασιν τῶν Περσῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα, τότε πάντα λόγον εἶχον οἱ στρατηγοὶ τῶν Περσῶν νὰ φυλάξουν τὴν λαμπρὰν θέσιν των ἐντὸς ἐνὸς πάντοθεν ὄχυρωμένου στρατοπέδου ἀπὸ τε τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ ὄρους τῆς Δρακονέρας καὶ τοῦ ὄρους Σταυροκοράκι, καὶ τώρα ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἔτι πλευρᾶς, μέτωπον σχηματίζοντες ἔμπροσθεν ἐνὸς ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπίσης διδομένου τόσον ἰσχυροῦ κωλύματος διὰ πᾶσαν τοῦ ἐχθροῦ ἐπίθεσιν, ὅσον ἦτο ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ Χαράδρας.

Ἄλλ' ἔφθανε πλέον καὶ ἡ τελευταία ἡμέρα τῆς ἀδρανοῦς κατὰ τὸ φαινόμενον παραμονῆς ἐν Μαραθῶνι (πραγματικῶς ὅμως ἄριστα ἐκατέρωθεν ὑπολογισμένης) τῶν τε Περσῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων, ἐκείνων μὲν ἀπὸ τῆς 5. Μεταγεινιῶνος, τούτων δὲ ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς 7., ἀφοῦ ἡ αὐτὴ ἀφικτος ἀνάγκη τὴν μάχην πλέον ἀμειλίχως ἐπέβαλλε εἰς ἑκάτερον τῶν ἀντιπάλων τὴν αὐτὴν ὠρισμένην ἡμέραν καὶ ἄνευ ἀναβολῆς μηδὲ μέχρι τῆς ἐπομένης¹.

¹ 1) Εἰς τὸ σύγγραμμα *La Grèce et l'hellénisation du monde hellénique*, par Robert Cohen (Paris 1934, les presses universitaires de France—Clio. Introduction aux Etudes historiques — 2) τὸ ἔξις μόνον ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ σελ. 156 κεφ. IX, σημ. ἀναφέρεται ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑπ' ἐμοῦ τοποθετήσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος ὑπὸ τὸν βράχον τῆς ὑπ' ἐμοῦ ἀνακαλυφθείσης ἀκροπόλεως: on a cru pouvoir déterminer le site du village (ἰσχυρότερον ville, μετὰ τὸν Θησέα δέμει) antique de Marathon μὲ παραπομπὴν εἰς σημειώμα ἐν BCH, τόμος 51, 1926, σ. 540 καὶ Πρακτικά τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας 1932 σ. 28) ce que ne nous apprend pas grand' chose, mais on ignore l'emplacement d'un Héaklion ce qui pourrait nous fixer sur la position primitive des Athéniens. Ὅτι ἀγνοοῦνται ἐν τοῖς οὕτω λεγομένοις πάντα τὰ περὶ Μαραθῶνος κατὰ τὰς ἐμὰς αὐτόθι ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῦνας γραφέντα ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τούτοις ἔτων 1933, 1934, ἐν Ἀνακoinώσεσι τῆς Ἀκαδημίας, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (τὸ 1928 δημοσιευθέντα) καὶ ἐν τῷ *Archäologischer Anzeiger* ἔτι τοῦ Βερολίνου ὑπὸ τοῦ κ. Karo, εἶνε φανερόν. Ἄλλ' ἐν ταύτῃ τῇ ἐκθέσει εἶνε σημειωμένα ἀνωτέρω τὰ δέοντα πάντα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀγνοουμένην ἔτι περὶ Μαραθῶνος πρόσφατον βιβλιολογίαν. Συχνάκις ἐν τῷ ἐν λόγω συγγράμματι ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ τῆς σελίδος 156 καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Ἀγγλοῦ στρατηγοῦ καὶ στρατιωτικοῦ συγγραφέως Sir Frederik Maurice ἐν *JHS* 1932 σ. 13, τὸ ὁποῖον φοβερὰ ἐπισκοτεῖ τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων διὰ πάντων τῶν ἀσυστάτων ἰσχυρισμῶν τοῦ στρατηγοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔδωκα τὴν ἐπιβαλλομένην ἀπάντησιν διὰ τῆς μελέτης μου: *L'expédition de Marathon d'après une récente critique* ἐν Ἐπετηρίδι τῆς Φ. Σχ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἔτους 1934. Εἰς τοὺς ἀναγνώστας ὅμως τῆς ἐκθέσεώς μου ταύτης ἐλπίζω ὅτι παρέχω ὑπηρεσίαν τινά, συγκεντρῶνων ἐν αὐτῇ εἰς κάθε εὐκαιρίαν πάντας τὰς ἀναγκαίας παραπομπὰς εἰς τὰ περὶ Μαραθῶνος τὸ 1926

Και πῶς μὲν ἐννοῶ τοῦτο, ἀκριβέστερον διαλαμβάνω ἐν τῇ συνημμένῃ ὑπομειώσει¹. Ἐδῶ δὲ γενικώτερον τόσον μόνον παρατηρῶ, ὅτι ἑκάτερος τῶν

τὸ πρῶτον, ἔπειτα δὲ τὸ 1928 και ἀκολούθως αὐθις ἀπὸ τοῦ 1932 γραφέντα. Εἰς τὰς ἀνωτέρω προσθέτω και τὴν παραπομπὴν εἰς τὸ ἀγγλικὸν περιοδικὸν Great Britain and the East τεύχος τοῦ Ἰανουαρίου 23, 1936 ἕνεκα τοῦ ἐν αὐτῷ ἐν σελίδι 101 - 103 ἀρθρου τοῦ ἐπιφανοῦς στρατιωτικοῦ συγγραφέως (A History of Persia) Brigadier - General Sir Percy Sykes. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τῆς συγκεντρώσεως πάσης περὶ Μαραθῶνος πληροφορίας, ὅσον ἐξαρτῶνται αὐται αἱ πληροφορίες ἐξ ἐμοῦ, εἶμαι και εἰς τὴν ἐκθεσιν ταύτην διεξοδικὸς ἀρκετά, διὰ νὰ μὴ λείψῃ εἰ δυνατόν καμία λεπτομέρεια περὶ τῶν αὐτόθι ἄχρι τῆς ὥρας γενομένων ἐρευνῶν. Σχεδὸν ἀδύνατον εἶνε νὰ γνωρίζω τί περὶ αὐτῶν διὰ τῶν δημοσιευμάτων μου γίνεται γνωστὸν εἰς ξένα περιοδικά, πλὴν ἐν τῷ Archäologischer Anzeiger, ἐν αὐτῷ δὲ χάρις εὐτυχῶς εἰς τὸν κ. Καρο, ὅστις και ἐξ αὐτοψίας κάλλιστα γνωρίζει τὸν Μαραθῶνα. Ἐν τῇ σημειώσει ὅμως ταύτῃ θὰ μοι ἐπιτραπῇ νὰ παρεμβάλω και ἀναφορικῶς πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν ἀπάντησίν μου πρὸς τὸν στρατηγὸν Sir Frederik Maurice ὅ,τι ἐπιστολιμαίως πέρουσι μοι ἀνεκοίνωσαν, μὲ τὴν ρητὴν τῶν ἀδειαν νὰ δημοσιεύσω τὰ γραφόμενά των, δύο γνωστότατοι ἐπιφανεῖς ἐρευνηταὶ και συγγραφεῖς, ὁ ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις Βρυξελλῶν και Καίρου καθηγητῆς κ. Paul Graindor και ὁ ἐν Freiburg in Br. καθηγητῆς κ. Ernst Fabricius. Ὁ πρῶτος μοῦ ἔγραψε ὑπὸ ἡμερομηνίαν 4 Ἰανουαρίου 1935 τὰ ἀκόλουθα: je suis justement en train de m'occuper de Marathon avec mes étudiants. J'ai eu d'autant plus de plaisir à leur communiquer vos conclusions qu'elles sont absolument d'accord avec ce que je pensais de l'article de Maurice: article d'aniaton dont vous avez très bien fait justice. Και ὑπὸ ἡμερομηνίαν 12 Φεβρουαρίου 1935: «Je vous autorise bien volontiers à faire état de mon opinion concernant la question que vous avez très bien traité dans votre excellent article sur «l'expédition de Marathon». Je deteste les excès de l'hypercritique qui sert, trop souvent, à de gents qui n'ont pas d'idées, ou même à de simples «accusateurs», pour tâcher d'attirer l'attention sur eux».—Ὁ κ. Ernst Fabricius μοῦ ἔγραψε τὰ ἑξῆς ὑπὸ ἡμερομηνίαν 12 Φεβρουαρίου 1935: «Selbstverständlich bin ich damit einverstanden, dass Sie von meiner Meinungsäußerung über ihre Marathon-Abhandlung jeden Gebrauch machen, der Ihnen gut scheint. Ich stehe auf dem Standpunkt, dass Herodot eine durchaus zuverlässige, innerlich wahrscheinliche Darstellung der ganzen Vorgänge, die sich um die Schlacht bei Marathon gruppieren, gibt, nur glaube ich, dass die Perser, als sie sahen, dass die Athener ihnen durch die Besetzung der Höhen um die Strandebene zuvorgekommen waren, um aus der «Mäusefalle» wieder herauszukommen, Anstalten gemacht haben, sich wieder einzuschiffen. Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσω διατὶ ἐγὼ ἀφοῦ τὸ 1926 ἤδη, καθὼς και τότε ἀμέσως διὰ τοῦ Messenger d'Athènes ἀνήγγειλα και τὸ 1928 διὰ τῆς μελέτης μου «Ἡ Τετράπολις τοῦ Μαραθῶνος και τὸ Ἡράκλειον τοῦ Ἡροδότου» εὐθρῶς ἐξέθηκα, ποῦ και πῶς τὴν Μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν τοῦ Μαραθῶνος ἀνεκάλυψα εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς πλευρᾶν τοῦ ὄρους Ἄγριελίμι και τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος ὠρῖσα (συμαρτυροῦντος και τοῦ Στραβῶνος p. 599 ἐν βιβλίῳ 9φ § 22), δι' αὐτῆς δὲ και τοῦ Ἡρακλείου τὴν θέσιν προσεσήμανα ὡς ἀναγκαιῶς πλησίον αὐτῆς ζητητέαν και μάλιστα οὐδαμοῦ ἄλλου εἰ μὴ ὑπὸ τὴν βορείαν τοῦ Ἄγριελίμι κλιτὸν παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς ἀπὸ Διονύσου και Ραπεντόζας ὁρεινῆς μεταξὺ Ἀθηνῶν και Μαραθῶνος ὁδοῦ, και ἐπὶ τέλους εἰς τὸ σημεῖον

ἀντιπάλων ἤθελε μὲ πάντα πλέον τρόπον νὰ προσφέρει τὴν μάχην πρὶν ἐμφανισθοῦν εἰς τὸν Μαραθῶνα οἱ δισχιλιοὶ τῶν Ἀθηναίων ἐπίκουροι Σπαρτιαῖ-

τοῦτο ἀκριβῶς ἀνεκάλυψα, φανερώτατα προσδιοριζομένην διὰ τοῦ περιβόλου ἐνὸς κολοσσαίου τεμένους, τὸ ὅποιον ὡς ἐκ τούτου καὶ οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ εἶνε εἰμὴ τοῦ Ἑρακλείου τοῦ τέμενος. Πρβ. τὰ περὶ αὐτοῦ ἐν Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1932 σ. 42, τοῦ 1933 σ. 33 ἔ. καὶ ἐν *Archaeol. Anz.* 1933/34 στήλη 146/147 καὶ 1934/35 στήλη 182. Τὴν θέσιν δὲ ταύτην διὰ τὴν στρατοπεδειάν τῶν Ἀθηναίων ὑπαινίσσεται διὰ τῶν ἀνωτέρω λόγων του καὶ ὁ κ. E. Fabricius. Ὁ περιβόλος τοῦ ἄλλως χωρὶς νὰ εἶνε τεῖχος φρουρίου, ἐπειδὴ φρούριον δὲν ἦτο κανένα τέμενος, εἶνε ὁμῶς ὅτι πάντως ἐπρεπε νὰ ἔχη ὡς περιφραγμα πᾶν τέμενος, αὐτὸ τοῦτο δηλαδὴ ἓνα περιφραγμα ἢ φράκτης ἀπλοῦς, ὡς σήμερον λέγεται (κοινῶς φράκτης) ἤτοι enceinte γαλλιστί, καθόσον καὶ τέμενος παρὰ τὸ τέμνω, ἤτοι ἀποτέμνω, ἀποχωρίζω ἀπὸ τὰ ἄλλα γήπεδα, αὐτὸ θὰ εἴπῃ: ὅτι ἀπὸ τὴν ἄλλην γῆν ἀποχωρίζεται καὶ περιφράσσεται ἐπομένως, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ γίνεται καὶ φρούριον τὸ οὕτω ἀποχωριζόμενον κτῆμα τοῦ θεοῦ, τὸ *Gottesland* (ein umgrenztes καθὸ καὶ *geweihtes Land*), ἢ τὸ *Krongut* διὰ τὸν βασιλέα. Περιβόλον λοιπὸν τοιοῦτον ἔχει μέγαν τὸ ἐμὸν Ἑράκλειον, ὑπὲρ εἴκοσι χιλιάδων τετραγωνικῶν μέτρων, διότι καὶ δὲν ἦτο γυμνάσιον ἀπλοῦν, ἀλλὰ μεγάλη μὲν πλατεία ἐν μέρει πρὸς ἐκγύμνασιν τῶν νεοσυλλέκτων τοῦ στρατοῦ ἦτο τῶν ἀπὸ 18-20 ἐτῶν ἐφήβων, χώρους δὲ ἄλλους εἶχε καὶ διὰ τὴν ἱερατικὴν καὶ στρατιωτικὴν του ὑπηρεσίαν—ἀφήνω ὅτι ἰδιαίτερος τὸ ἡμέτερον εἶχε καὶ προσωπικὸν ἄλλο διὰ τὴν τέλεσιν ἀγώνων ἑλληνικῶν. Ταῦτα εἶπα καὶ ἀνωτέρω ἐν μέρει, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐδῶ, διότι πρέπει νὰ συνάψω καὶ τὰ ἐξῆς ἔτι εἰς ἐκεῖνα: καθὼς θεωρῶ ὅλως διόλου ἀδιάφορον ἂν δὲν θέλῃ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς μυκηναϊκὴν τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος (τότε ὁμῶς πῶς εὐρέθηκε ἐκεῖ, εἰς τὴν ἄμεσον περιοχὴν ταύτης ὁ Μυκηναϊκὸς τάφος;), ἀλλὰ ὡς ἀπλὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, εἶτε τῶν προκλασικῶν εἶτε τῶν κλασικῶν χρόνων, ἂν καὶ εἶνε ἀναμφιβόλως Μυκηναϊκῆ, ὥστε πᾶσα εἰς τοῦτο ἐναντιολογία νὰ μὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ παρὰ παραδοξολογία μόνον, οὕτω ἀδιάφορον θεωρῶ καὶ ἂν τις δὲν θέλῃ νὰ ὀνομάσῃ ἀρχαϊκὰ τὰ τεῖχη τοῦ περιφράγματος τοῦ τεμένους τοῦ παρὰ τὸν Βρανᾶν, τοῦ Ἑρακλείου δηλονότι, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ ἑλληνιστικά, ἀφοῦ ῥωμαϊκὰ βέβαια δὲν εἶνε ἢ ὑστέρων ὅλως διόλου χρόνων, φανερώτατα δὲ εἶνε τὰ ἐντὸς τοῦ περιβόλου αὐτῶν τρανὰ μαρτύρια τῶν ἀρχῶν τοῦλάχιστον τοῦ 8ου πρὸ Χρ. αἰ. (ιδεὲ σ. 102 σημ.1). Διότι καὶ ὅλως διόλου ἀπερίφρακτον ἂν εὐρήσκον αὐτὸ ὁ Μιλτιάδης—πρᾶγμα ἀδύνατον δι' ἓνα τέμενος—τάχιστα αὐτὸς, ἐντὸς ὀλίγων ὥρῶν, μὲ μίαν-δύο χιλιάδας τοῦ στρατοῦ του, ἢ τῶν ἐκ τῆς Ἐρετρίας ὀλίγον πρῶτιτερον ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ στρατοῦ ἐπιστρεψάντων δι' Ὠρωποῦ εἰς τὴν Ἀττικὴν Ἀθηναίων κληρούχων, θὰ ἠδύνατο ἐδῶ ν' ἀνεγείρῃ ἓνα φράκτην, ἀληθινὸν στηθαῖον ἐνὸς μέτρου πάχους καὶ ἐνὸς μέτρου ὕψους, ὁποῖος καὶ πραγματικῶς εἶνε ὁ περιβόλος τοῦ Ἑρακλείου, ὡς πρόχειρον προάσπισμα κατ' ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν. Τοιοῦτον προάσπισμα μόνον εἶχεν ὡς τεῖχη καὶ ἡ ἀρχαία ἀκόμη ἑλληνικὴ πόλις Οἰνὴ ἐν Μαραθῶνι καὶ ἡ ἀκρόπολις προσέτι αὐτῆς, καθὼς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν. Ἀλλὰ ἀσχέτως πρὸς τὰ τεῖχη τοῦ Ἑρακλείου, ἢ μὲν ἐντὸς αὐτῶν κολοσσαῖα πλατεία εἶνε αὐτὸ τοῦτο, ὡς μεγάλου στρατῶνος πλατεία, ἀξία τεμένους, ὁποῖον μόνον ἓνα Ἑράκλειον ἠδύνατο νὰ εἶνε, ἀφοῦ τοῦτο πρὸς ἐκγύμνασιν νεοσυλλέκτων ἦτο προφορισμένον καὶ ὄχι ὅπως αἱ πλατεῖαι γυμνασίων διὰ τὰ γνωστὰ ἀρχαῖα ἀγωνίσματα τῶν νέων. Καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῆς κατεσπαρμένα θραύσματα κοινῶν ἀρχαίων

ται. Τους δυναμένους ἀμέσως τὴν πλάστιγγα τῆς νίκης νὰ κλίνωσι πρὸς τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων Σπαρτιάτας τούτους οἱ μὲν Πέρσαι, ἀφοῦ βέβαια δὲν ἐπρόκειτο κρυφίως νὰ διαλάθουν οὗτοι αὐτὸ τοῦτο τοὺς Ἀθηναίους φεύγοντες ἐκ τοῦ Μαραθῶνος ἵνα λάβωσιν ἀλλαγῶν οἰαδήποτε ἄλλα πολεμικὰ μέτρα διὰ τὴν ὠρισμένως μετὰ τὴν Ἐρέτριαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν διευθυνομένην ἐκστρατείαν των—δὲν ἤθελαν φυσικὰ νὰ περιμείνουν, χάριν τῆς σωτηρίας τῶν Ἀθηναίων!, μέχρις οὗ φθάσῃ εἰς αὐτοὺς μία τόσον σπουδαία ἐνίσχυσις· ὁ δὲ Μιλτιάδης διόλου δὲν ἤθελε νὰ ἴδῃ αὐτὴν καταφθάνουσαν εἰς τὸν Μαραθῶνα διὰ νὰ τοῦ ἀρπάσῃ ἀπὸ τὰς χεῖρας τὴν ἀσφαλῆ νίκην, ἣν αὐτὸς μετὰ πάσης ἀγαθῆς ἐλπίδος, μετὰ βεβαιότητος μάλιστα, ἀνέμενε, πρὸς δόξαν ἀποκλειστικὴν ἑαυτοῦ μόνον καὶ τῆς πόλεώς του. Ἄλλ' ἀφήνων ἐδῶ τοὺς δύο ἀντιπάλους εἰς τὰς τελευταίας των πλέον παρασκευὰς διὰ τὴν μετ' ὀλίγας μόνον ὥρας μέλλουσαν νὰ ἐπέλθῃ ἀναπόφευκτον σύγκρουσιν, θὰ παρακολοιθῆσω πρὸς στιγμὴν τοὺς Πέρσας ἐξεληθόντας ἅπαξ ἐκ τοῦ στρατοπέδου των εἰς τὴν περαιτέρω μόνον πορείαν των πρὸς τὴν σύγκρουσιν ταύτην, ἐν τῷ γνωστῷ, χάρις εἰς τὸν τύμβον τῶν Μαραθωνομάχων, πεδίῳ τῆς μάχης.

Οἱ Πέρσαι λοιπὸν δὲν ἦτον ἀνάγκη οὔτε γεφύρας νὰ ρίψουν ἐπὶ τῶν ὄχθων τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ διὰ νὰ διαβοῦν εἰς τὴν ἀντίπεραν ὄχθην αὐτῆς, οὔτε πηδῶντες ἀτάκτως μᾶλλον εἰς τὴν βαθεῖαν κοίτην, ὅπου ἕκαστοι εὕρισκον εὐκολίαν, νὰ ἀνέρχωνται ἔπειτα εἰς τὴν ἀντίπεραν ὄχθην, κακοπαθοῦντες ὡς εἰκός, διότι λίαν ἀποτόμως ὑψοῦντο αἱ ὑψηλαὶ ὄχθαι, ἀλλὰ καὶ τὴν τάξιν των λύνοντες. Οἱ Πέρσαι ἐξάπαντος πρέπει νὰ ἐπορευῆσαν εἰς τὸ ἀντίπεραν τῆς κοίτης, παρακάμπτοντες τὸ ἄκρον τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Μπέη ράχως ἐκεῖ πλησίον ὅπου ἡ βαθεῖα εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐκβολῆς

ἀγγείων, συμφανέστατα δὲ καὶ τῶν κεράμων στέγης τὰ θραύσματα εἰς τοὺς γνησίους ἑλληνικοὺς χρόνους ἀναφέρονται. Τὸ ἐσωτερικὸν ὁμοῦ τοῦ Ἡρακλείου διέσωσεν εὐτυχῶς τοιαῦτα ἀναμφισβήτητα μαρτύρια ἐκ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως προεῖπα, ἰδιαιτέρως δὲ αὐτῆς ἐτι τῆς ἀρχῆς τοῦ πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος, ὥστε οἱ χρόνοι τοῦ τέμενους νὰ ἀνέρχωνται καὶ μέχρι τοῦ 500 πρὸ Χρ., ὡς προεῖπα ταῦτα καὶ ἀνωτέρω. Ἡρακλέους ὁμοῦ ἱερὰ δὲν ἦτον ἀνάγκη νὰ κτιζῶνται ὑπὸ τῶν Ἀττικῶν τὸ πρῶτον περὶ τὸ 490 π. Χρ. Αὐτὰ προὔληρχον εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἀπὸ τῶν μυθικῶν ἀκόμη χρόνων, εἰς οὓς ὄλαι αἱ λατρεῖαι τῶν ἑλληνικῶν θεῶν ἀνέρχονται. Εἰμαι δυστυχῶς ἀναγκασμένος ταῦτα ἀπὸ ἐτῶν τώρα νὰ ἐπαναλαμβάνω, ἀλλ' ἐλπίζω ὅτι καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι, καὶ πρωτίστως ἄνευ ἤδη τῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ἱστορικοὶ ἕνεκα στρατιωτικῶν καὶ τοπογραφικῶν λόγων οὐδὲ θὰ διανοηθῶν νὰ μὴ συμφωνήσουν μετ' ἐμοῦ ὅτι μόνον ἐκεῖ τὸ ἡμέτερον περίφρακτον μέγα τέμενος ἐξήτησε διὰ τὴν στρατοπεδειαν τοῦ στρατοῦ του ὁ Μιλτιάδης, παρὰ τὴν ἔξοδον ἀκριβῶς τῆς ὄρεινῆς ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Μαραθῶνα ὁδοῦ διὰ τοῦ Βραναῖ, καὶ ὅτι τοῦτο τὸ τέμενος δὲν εἶνε πλέον δυνατὸν νὰ ἦτο ἄλλο παρὰ τὸ Ἡρακλείου τοῦ Ἡροδότου.

τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὰ ἄνω κοίτη, πολὺ πλατυνομένη ὡς εἶπα, καταντᾷ ἀβαθῆς καὶ ἐντελῶς εὐδιάβατος εἰς ζῶα καὶ εἰς ἀνθρώπους. Ἐδῶ μάλιστα παρατηροῦμεν καὶ τοῦτο. Ἡ κοίτη πλατυνομένη εὐθὺς μετὰ τὴν γέφυραν, ὀλίγον κατωτέρω ταύτης τῆς πλατύσεως μεταβάλλει καὶ ὄψιν, διότι διχάζεται, καὶ ἐνῶ κατὰ τὴν μίαν κατεύθυνσιν, ἦτοι τὴν ἀριστεράν, καθαρώτατα φαίνεται ὅτι πρὸ πολλοῦ πάντως χρόνου, ἔπαυσε νὰ εἶνε κοίτη, δι' ἧς θὰ ἐξηκολούθουν νὰ ρέουν ἐν καιρῷ πλημμυρῶν τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ, κατὰ τὴν ἄλλην μόνον, τὴν δεξιὰν δηλαδὴ, διανοιχθεῖσα εἰς τὸ παχὺ, χωματώδες ἐντελῶς ἔδαφος συναντᾷ μὲν αὐθις τὴν ἀριστεράν, ἀλλ' εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τῆς συναντήσεως ἐγκαταλείπει αὐτὴν καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν μίαν καὶ μόνην ἐντεῦθεν μέχρι θαλάσσης κοίτην, γίνεται δηλαδὴ αὐθις ἡ αὐτὴ μὲ ἐκείνην, μὲ ὀπισθὲν τῆς ὅμως μίαν νῆσον οὕτως εἰπεῖν ἐπὶ ἓνα διάστημα μεταξὺ τῶν δύο

Εἰκ. 13. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ μνημείου τοῦ Ἀδριανοῦ.

βραχιόνων. Τοιοῦτοτρόπως γίνεται σαφές, ὅτι ὁ Περσικὸς στρατός, ὅστις ὡς εἶπα δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διαβῆ εἰς κανὲν σημεῖον τὴν αὐτὴν νέαν ἅμα καὶ ἀρχαίαν κοίτην ἐντεῦθεν μέχρι τῆς εἰς τὴν θάλασσαν ἐκβολῆς, προχωρῶν ὅμως ἐκ τοῦ στρατοπέδου του πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐκ δυσμῶν, ἀπὸ τῆς παρατάξεώς του ἔξωθεν τοῦ Ἡρακλείου, ὀρμηθέντος ἐχθροῦ, εὔρισκε πρὸ τῶν ὀμμάτων του διάβασιν, ἀκριβῶς ὀριζομένην ὑπὸ μόνῃς τῆς ἐγκαταλειφθείσης ὑπὸ τοῦ ρεύματος ἀρχαίας αὐτοῦ κοίτης.

Ἀβαθεσιὰτὴ δὲ εἶνε αὕτη καὶ παντελῶς εὐδιάβατος, δεικνύουσα καὶ σήμερον ὅπως πάντοτε πῶς ἡ ἐκ τοῦ ὀμαλοῦ, πέραν τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, πεδίου τῆς Περσικῆς στρατοπεδείας ἐρχομένη ἕως ἐδῶ ὁδός, συνεχιζομένη ἀκολουθῶς ἐντεῦθεν παρὰ τὸ μέγα πολυδένδρον καὶ πολυστάφυλον ἀγρόκτημα, ὅπερ ἐν σχήματι ἐκτεταμένου παραλληλογράμμου ἐκτείνεται ἐκατέρωθεν τῆς νῦν ἀμαξιτῆς ἐξ Ἀθηνῶν ὁδοῦ, τοῦτο μὲν τὸ ἀγρόκτημα παρακάμπτει, ἀφήνουσα αὐτὸ ἐκ δεξιῶν, κατόπιν δὲ φέρει ἀκριβῶς πρὸς τὸ πεδῖον, ὅπου ἐν πλήρει παρατάξει βεβαίως οἱ Πέρσαι προσερ-

χόμενοι, ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου των ἤδη, ἔδειξαν τὸ μέτωπόν των πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἐν πλήρει σχηματισμῷ τῆς φάλαγγός των καὶ αὐτοὺς ἤδη εὐρισκομένους, οὕτω μάλιστα ὥστε καὶ τὸ ἰδικόν των μέτωπον νὰ εὐρεθῆ ἔξι-
 σούμενον πρὸς τὸ Περσικόν— ὄχι ὅμως τυχαίως, βέβαια! Διότι τὸ πλῆθος
 τῆς στρατιᾶς ἑκατέρου τῶν ἀντιπάλων δὲν ἦτο διόλου ἀδύνατον νὰ εἶνε ἐκ

Εἰκ. 14. Μαρμάρινον ἰγδίον ἐξ οἰκίας τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος. Ἡ ἀρχαία πόλις
 ἔκειτο παρὰ τὴν ῥίζαν τῆς βραχώδους ῥάχως τῆς Μυκηναϊκῆς αὐτῆς ἀκροπόλεως.

τῶν προτέρων γνωστὸν εἰς τὸν ἄλλον. Δὲν ἔλειπον οὕτε ἀπὸ τὸ μέρος τῶν
 Περσῶν πρόσκοποι καὶ αὐτόμολοι— Ἴωνες καὶ Αἰολεῖς— οὕτε ἐκ μέρους
 τῶν δραστηρίως βεβαίως ἐργασθέντων φιλοτυράννων (πρβ. καὶ Ἡροδότου
 VI 98 καὶ 109) ἀκριβεῖς πληροφορηταί. Ἦδη ὅμως εἶνε πιθανώτατον, νομίζω
 μάλιστα καὶ αὐτονόητον, ὅτι ἐκ τοῦ ἐνώπιον τῆς Καρύστου ἀκόμη πρὸς
 πολιορκίαν τῆς πόλεως ἀποβιβασθέντος στρατοῦ καὶ ὄχι ὀλιγώτερον ἐκ τῆς
 ἑξαήμερου τῶν Περσῶν παραμονῆς πρὸ τῆς Ἐρετρίας, δὲν ἐβράδυναν νὰ
 φθάσουν εἰς τὰς Ἀθήνας ὅσαι εἰς τὸ στρατηγεῖον τοῦ Μιλτιάδου πληροφο-

ρίαι ἐχρειάζοντο. Ὁ Μιλτιάδης ἄλλως ἐγνώριζεν ἀπὸ ἐτῶν ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ Περσικοῦ στρατοῦ πῶς συνεκροτοῦντο οἱ Περσικοὶ στρατοί. Εἰς τὴν Κάρυστον δὲ καὶ εἰς τὴν Ἐρέτριαν θὰ εἶχον ἀναμφιβόλως φθάσῃ καὶ ἀπὸ τὰς Ἀθήνας διαφωτιστικαὶ διὰ τοὺς Πέρσας πληροφορίαι στρατιωτικῆς ὄχι ὀλιγώτερον ἢ πολιτικῆς φύσεως, καθὼς καὶ διὰ τοὺς Ἀθηναίους μετὰ τὴν Ἐρέτριαν. Οὕτω δὲ ἐξηγῶ καὶ τὴν ἀφελῆ κατὰ τὸ φαινόμενον, ἐντυπωτικὴν ὅμως διὰ τὸν ἀναγνώστην του παρατήρησιν τοῦ Ἡροδότου, ὅτι μόλις ἀλλήλους ἀπ' ἀντικρῦ διέκριναν καὶ ἀλλήλων πορευόμενοι, καὶ εὐθὺς ἐβεβαίωνοντο ὅτι κάτι περιέργον ἐν τῇ ἐξιστορουμένῃ τῶν πραγμάτων ἀκολουθίᾳ συνέβαινε (ἐγίνετο τοιόνδε τι λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ἐκ τῶν προτέρων δηλαδὴ εἰτοιασμένον καὶ ὄχι ἐξαφνικὸν καὶ μόλις τὴν στιγμὴν ἐκείνην παρουσιαζόμενον), στρατὸς Μηδικὸς καὶ στρατὸς Ἀθηναϊκὸς νὰ ἔχουν τὸ αὐτὸ μέτωπον! Ἐν ἀληθείᾳ τὸ μέτωπον τοῦτο ἦτο μὲ ἀκριβείαν γνωστὸν ἐπακόλουθον τῆς τελείας γνώσεως ἣν εἶχεν ἑκάτερος τῶν ἀντιπάλων περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἄλλου. Καὶ θὰ ἦτο περιέργον πραγματικῶς ἂν τοῦτο δὲν εἶχαν ἀντιληφθῆ οἱ τε Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Πέρσαι οὐδὲ ὅταν ἔναντι ἀλλήλων εὐρέθησαν στρατοπεδευμένοι ἐπὶ δέκα πάντως ἡμέρας, ἐνῶ ἄλλως καὶ ἐκ τῶν προτέρων ὡς εἶπα ἦτο δυνατόν νὰ λάβουν ἀκριβῆ γνώσιν τούτων¹.

¹ Ὁ Ἡρόδοτος μίαν μόνον χρονολογίαν παρέχει περὶ τῶν συμβάντων τῆς Μαραθωνιακῆς ἐκστρατείας μετὰ τὸν κατάπλου τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς τὸν Μαραθῶνα, τὴν ἡμερομηνίαν τῆς 9^{ης} ἡμέρας μηνὸς Ἰσταμένου Μεταγειτινῶνος. Κατ' αὐτὴν αἱ ἀρχαὶ τῆς Σπάρτης παρέδιδον εἰς τὸν ἡμεροδρόμον Φειδιππίδην τὴν ἀπάντησιν, τὴν ποίαν αὐτὸς θὰ εἶχε νὰ φέρῃ εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Παρέχει ὅμως μετὰ τῆς χρονολογίας ταύτης καὶ ἄλλας τινὰς πληροφορίας, μὲ τὸν συνδυασμὸν τῶν ὁποίων πρὸς ἐκείνην τόσον τελείως τὰ πράγματα διαφωτίζονται ὡς πρὸς τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησιν καὶ τὴν ἀκριβῆ αὐτῶν ἐπομένως χρονολογικὴν σειρὰν, καθὼς αὐτὴν προηγουμένως ὥρισα, ὥστε νὰ μὴ μένη καμία ἀμφιβολία περὶ τοῦ συμπεράσματος. Αἱ πληροφορίαι αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Πρῶτον ὅτι δευτεράτως εἰς τὴν Σπάρτην ἐξ Ἀθηνῶν ἔφθασεν ὁ Φειδιππίδης, κατορθώσας οὕτω δι' ἐν διάστημα 200 ἢ 225 χιλιομέτρων ἓνα πρωτάθλημα ἐξαιρετικόν, ἂν καὶ ὄχι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῆ, οὔτε ἀπίστευτον ἐπομένως, καθὼς ὑπὸ τινων κριτικῶν ἐλέχθη. Πρὸς περὶ τούτου τὴν σημειωθείσαν καὶ ἀνωτέρω λῆαν ἀξίαν προσοχῆς διὰ τινὰ πράγματα μελέτην τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ Arthur Boucher, *La bataille de la Marne de l'Antiquité MARATHON*, d'après Hérodote, Paris 1920 ἐν σελίδι 16 καὶ ἐν σημ. 2 τῆς σελίδος 17. Δεύτερον ὅτι οἱ μετὰ τὴν πανσέληνον, τὴν νύκτα δηλ. 15^{ης} Μεταγειτινῶνος ἐκ Σπάρτης ἀναχωρήσαντες δισχιλίοι ὀπλιταὶ ἐπίκουροι ἔφθασαν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς τριταῖοι, τουτέστι τὴν νύκτα τῆς 18 Μεταγειτινῶνος, ὅπερ συνεπάγεται τὴν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀφίξιν αὐτῶν ἂν ὄχι πλεόν ὡς εἰκὸς τὴν αὐτὴν νύκτα, πάντως ὅμως κατὰ τὰς πρώτας ὥρας τῆς ἐπιούσης ἡμέρας ἤτοι τῆς 19 τοῦ μηνός. Καὶ εἶνε μὲν καὶ τοῦτο θαυμαστὸς πραγματικῶς ἄθλος, ἀλλὰ διὰ τοὺς σκληραγωγημένους καὶ ἀθλητικούς Σπαρτιάτας ὄχι ἀδύνατος, ὄχι μόνον διότι ὁ Ἡρόδοτος μίαν τοιαύτην ἀκριβῆ πληροφορίαν ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ εὐκόλως εἰς τε τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὴν Σπάρτην καὶ δεκάδας τινὸς ἐτῶν μετὰ

§ 13.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ χωρίου Μπέη διασέλου τῆς μνημονευθείσης βουνώδους προεκβολῆς τοῦ ὄρους Σταυροκοράκι, καὶ μᾶλλον πρὸς τὰ δεξιὰ τῷ ἀναβαίνοντι, παρετήρησα τὰ ἑξῆς·

Εἰς τὸ διάσελον φέρει ἀπὸ τοῦ Μπέη ἀνωφερῆς ἀτραπὸς ἐπὶ πετρωδε-

τὴν μάχην—ὅτε κατὰ μίαν γενεὰν αὐτὸς νεώτερος τῶν Μαραθωνομάχων ἐγνώρισε βεβαίως μαζί μὲ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Σπάρτην—, ἀλλὰ καὶ διότι, φθάνοντες οἱ Σπαρτιᾶται εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐμάνθαναν συνάμα ὅτι τὴν προτεραιάν ἤδη εἶχε συγκροτηθῆ πλέον ἡ μάχη, τῆς ὁποίας αὐτοὶ διὰ τοῦτο τοὺς νεκροὺς μόνον «οὐς ἰμείροντο θεήσασθαι» ἦτο δυνατόν ἀκόμη νὰ ἴδωσι. Ἡ ἀσφαλῆς ὁμως αὕτη κατὰ μίαν ἡμέραν καθυστέρησις τῶν Σπαρτιατῶν διδάσκει ὅτι ὄχι ἄνευ λόγου ὁ Ἡρόδοτος βεβαιώνει τὴν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς ἀφίξιν τῶν Σπαρτιατῶν τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκ Σπάρτης ἀναχώρησιν. Διότι οὕτω ὑποδηλοῖ ὁ ἱστορικός πῶς καὶ ὁ θαυμαστός ἄθλος τῶν ἀνδρῶν τούτων εὐρῆκε πλέον τὰ ὄριά του, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἐξηγηταί, ἀλλὰ καὶ τελείως νὰ δικαιολογεῖται ἡ μὴ ἔγκαιρος αὐτῶν ἀφίξις διὰ μίαν μάχην, τὴν ὁποίαν οἱ μὲν Πέρσαι δὲν ἦσαν βέβαια μωροί, ὥστε νὰ μὴ τὴν ἐπισπεύσουν κατὰ τὴν ἐσχάτην εἰς αὐτοὺς ὑπολειπομένην ἡμέραν, ὁ δὲ Μιλτιάδης τὸ πᾶν ἀκριβῶς ἔκαμνε ὥστε καὶ ὀυδένα τρόπον πέραν αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἡμέρας νὰ μὴ τὴν ἀναβάλλῃ, ἀφοῦ καὶ διὰ τὸ ἰδικόν του στρατηγικὸν σχέδιον, *ἀνευ δηλαδὴ τῶν Σπαρτιατῶν νὰ συγκροτηθῆ μὲ τοὺς Πέρσας*, ἡ ἡμέρα αὕτη ἦτο ἡ ἐσχάτη τῆς ἀναμονῆς του.— Τώρα ὁμως ἀσφαλῶς πλέον δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα τῶν σκέψεων, τὰς ὁποίας κάμνω ἐδῶ.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φειδιππίδου εἰς τὴν Σπάρτην ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ μόνον μετὰ μίαν ἀπόφασιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἐν Ἀθήναις. Ἡ ἐκκλησία δὲ αὕτη ἦτο δυνατόν ἡμέραν τινὰ νὰ συγκροτηθῆ, μόνον ἀφοῦ θὰ εἶχε συγκληθῆ ἀφ' ἑσπέρας. Καλῶς ὁμως γνωρίζομεν ὅτι ἡ οὕτω συγκροτηθεῖσα ἐκκλησία σκοπὸν εἶχε τὴν ἔξοδον τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ ἄστεως εἰς τὸν Μαραθῶνα, ἥτις μετὰ τὴν ἐκκλησίαν διατασσομένη, καὶ θὰ ἐξετελεῖτο ἐννοεῖται ἄνευ οὐδ' ἐλαχίστης ἀναβολῆς. Περιττὸν δὲ εἶνε νὰ εἰπῶ ὅτι τὰ πάντα διὰ τὴν περὶ ζωῆς ἢ θανάτου ὑπόθεσιν ταύτην ἦσαν προετοιμασμένα ἀπὸ τὸν Μιλτιάδην, ἀφ' ἧς στιγμῆς τελειώσαντες πλέον οἱ Πέρσαι μὲ τὴν Ἐρέτριαν, ἦσαν ἔτοιμοι νὰ βαδίσωσι κατὰ τῶν Ἀθηνῶν. Τοιοῦτοτρόπως βέβαιοι γίνονται ὅτι, ἐφόσον καὶ ἡ ἔξοδος αὕτη τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ ἄστεως θὰ ἐξετελεῖτο εὐθύς τὴν ἐπαύριον τῆς συγκροτήσεως τῆς ἐκκλησίας—, βέβαιον λέγω γίνονται ὅτι καὶ ὁ Φειδιππίδης θὰ ἐπέμπετο εἰς τὴν Σπάρτην εὐθύς μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὰς ἑσπερινὰς πάντως ὥρας τῆς ἡμέρας τῆς συγκροτήσεως αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύγκλησις τῆς ἐκκλησίας, ἡ γενομένη ἀφ' ἑσπέρας ἦδη τῆς ἡμέρας τῆς συγκροτήσεως, δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἐπραγματοποιήθη ἄλλην ἡμέραν παρά κατὰ τὴν ἡμέραν ἤδη τοῦ κατάπλου τῶν Περσῶν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Μαραθῶνος, κυρίως μάλιστα συγχρόνως μὲ τὴν εὐθύς ἀκολουθήσανσαν τὸν κατάπλου ἔναρξιν ἤδη τῆς ἀποβιβάσεως τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν παραλίαν τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου, χωρὶς οὐδεμιᾶς στιγμῆς ἀναβολῆν τῶν ἐπιβαλλομένων νὰ γίνουιν. Τὰ ἐπιβαλλόμενα δὲ ταῦτα ἦσαν ἡ ἄμεσος εἰς Ἀθήνας μεταβίβασις τῆς εἰδήσεως περὶ τῶν συμβαινόντων ἐν Μαραθῶνι μὲ τοὺς Πέρσας Ἡ μεταβίβασις ὁμως αὕτη, διὰ τῶν ἡμεροσκοπῶν γινομένη, ἦδύνατο νὰ εἶνε πραγματικῶς στιγμιαία μὲ τὰ τότε ἐφαρμοζόμενα μέτρα πρὸς ταχυτάτην μετάδοσιν εἰδήσεων εἰς μακρυνὰς ἀποστάσεις. Πρβ. περὶ

στάτου καὶ βραχῶδους ἐδάφους ἐντὸς εἴκοσι λεπτῶν τῆς ὥρας εἰς θέσιν Μάρμαρα καλουμένην, ἃν καὶ μάρμαρα ταῦτα δὲν εἶνε, ἀλλὰ λίθοι ὀγκώδεις ὀλίγον τι διὰ τῆς σφύρας ἐξεργασμένοι, ἀπεσπασμένοι ἐκ τῶν φυσικῶν βράχων, πρὸς κτίσιν ποτὲ καλυβῶν ἐρειπωμένων νῦν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν μὲν τὸ στρογγύλον σχῆμα τῶν σημερινῶν ἀχυροκαλυβῶν τῶν βοσκῶν, ἀλλὰ μὲ λίθους ὡς

τῶν μέσων τούτων ἐν Ἡροδότου VI 121 καὶ 124 τὰ περὶ τῆς ἀνυψώσεως ἀσπίδος ἀπὸ τῆς κορυφῆς βέβαια ὄρους τίνος, οἶον τῆς τοῦ Ἀγριελίκου πρὸς τὴν ἀμέσως ἔπειτα κορυφὴν τῆς Πεντέλης, καὶ ἐξ αὐτῆς κατόπιν πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἢ καὶ (ἐν ὅσῳ ἀκόμη παρέκαμπτεν ὁ Περσικὸς στόλος τὸ ἀκρωτήριον Στόμι τῆς Κυνοσούρας) διὰ τινος λόφου ὑπερκειμένου ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἔναντι τοῦ ἀκρωτηρίου, ἔπειτα δὲ ἐκ τοῦ λόφου τούτου κατ' εὐθείαν πρὸς τὴν κάτοπτον ἐντεῦθεν κορυφὴν τοῦ Ὑμηττοῦ, ἢ καὶ διὰ ἡμεροδρόμου ἤδη παρεσκευασμένου κάπου ἐδῶ ἐπίτηδες διὰ τὰ φέρη πεζὸς τάχιστα τὴν εἰδησιν εἰς αὐτὰς τὰς Ἀθήνας· αὐτὴς δὲ τὰ ἐν Ἡροδότου VII 192 λεγόμενα, ὡς συνέχαιαν ταῦτα τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἱστορικοῦ ἐν κεφαλαίοις 188 - 191 : Τοῖσι δὲ Ἕλλησι οἱ ἡμεροσκόποι ἀπὸ τῶν ἄκρων (τ. ἔ. βουνοκορυφῶν) τῶν Εὐβοϊκῶν καταδραμόντες (ἐσπευσμένως κατελθόντες) δευτέρᾳ ἡμέρᾳ, ἀπ' ἧς ὁ χειμὼν ὁ πρῶτος ἐγένετο, ἐσήμαινον πάντα τὰ γενόμενα περὶ τὴν ναυγίην». Ἄλλ' οὕτω σχηματίζεται ἀμέσως πλέον ὁ χρονολογικὸς πίναξ τῶν συμβάντων, τὰ ὁποῖα ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐβεβαίωσα ἄρχονται μὲν ἐν Μαραθῶνι τὴν 5 τοῦ Μεταγειτινῶνος, τελειῶνουν δὲ τὴν 18ῃν μὲ τὴν μάχην, ἧς τὸ πεδῖον ἀκριβῶς καθορίζεται διὰ τοῦ τύμβου τῶν Μαραθωνομάχων. Διότι προσδόκιμοι μὲν ἦσαν οἱ Σπαρτιάται εἰς τὸν Μαραθῶνα ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἀφίξεως τοῦ Φειδιππίδου εἰς Ἀθήνας κατὰ τὴν 12 τοῦ μηνός, ἀφοῦ διὰ τοῦ Φειδιππίδου ἀνηγγέλθη εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις ὅτι οἱ Σπαρτιάται θὰ ἀνεχώρουν ἐκ Σπάρτης μόνον τὴν νύκτα τῆς πανσελήνου ἡτοῦ τῆς 15 τοῦ μηνός· ὅτι τριταῖοι δὲ φθάνοντες εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς, θὰ ἔπρεπε καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας νὰ ἀναμένωνται τὴν 18ῃν τοῦ μηνός. Οὐδόλως δὲ ἄπορον ἠδύνατο νὰ εἶνε, πῶς μὲ τὴν βεβαίωσιν ταύτην ὅτι εἰς ὠρισμένην ἐκ τῶν προτέρων ἡμέραν προσδόκιμοι ἔπρεπε νὰ εἶνε οἱ Σπαρτιάται (ἀφοῦ ἐξάπαντος ἀρχομένης τῆς νυκτὸς τῆς 15 τοῦ μηνός θὰ ἀνεχώρουν ἐκ Σπάρτης, διότι οἱ Σπαρτιάται πολλακίς βέβαια θὰ εἶχαν προπονηθῆ εἰς ὁδοπορίας τοιαύτας), ὥστε δισχίλιοι ἐξ αὐτῶν ἐπίλειτοι πάντως, καλῶς νὰ γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων πότε μὲν θὰ ἔφθαναν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς, πότε δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ πότε ἐπομένως εἰς τὸν Μαραθῶνα. Ἄλλὰ καὶ διὰ τῶν ἰδίων των πρακτόρων οἱ Πέρσαι ὡσαύτως ἐπόμενον ἦτο ἀσφαλῶς νὰ γνωρίζωσι ταῦτα, τὴν αὐτὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ὁ Φειδιππίδης φθάνων εἰς τὰς Ἀθήνας (νύκτα τῆς 11ης), τὰς εἰδήσεις ταύτας θὰ ἔφερνεν εἰς τὰς ἀρχάς τῆς πόλεως κατὰ παραγγελίαν τῶν ἀρχῶν τῆς Σπάρτης — ἐνῶ ἄλλως καὶ θὰ ἐκοινολογεῖτο τοῦτο βεβαίως ἀθημερὸν καὶ αὐθωρεὶ εἰς τὴν Σπάρτην, ἀφοῦ μυστικὸν τοῦ κράτους δὲν ἦτο βέβαια τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' οὔτε καὶ καμμία ἀνάγκη τὸ ἐπέβαλλεν ὡς τοιοῦτον. Συμφέρουσα μάλιστα ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ἢ διάδοσις του, διότι θάρρος μὲν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐπένεε, δόξαν δὲ ἔφερνε εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, καὶ τοὺς Πέρσας ἐφόβιζε. Οὕτως ὅμως δυνάμεθα τώρα καὶ ὡς πρὸς τοῦτο νὰ εἰμεθα βέβαιοι, ὅτι οὔτε ψεῦδος ἦτο ἐκ μέρους τοῦ Ἡροδότου οὔτε καὶ πρόφασις δῆθεν ἐκ μέρους τῶν Σπαρτιατῶν (ἐλέχθη καὶ τοῦτο ὑπὸ τῆς κριτικῆς), ἀλλ' ἢ γυμνῆ ἀλήθεια ὅτι τὰ Κάρνεα ὄντως ἦσαν τὸ ἐμπόδιον τῆς ἐκ Σπάρτης ἀμέσου ἀναχωρήσεως τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὰς Ἀθήνας. Δύναται τις ὅμως ἐν τέλει καὶ τοῦτο εἶναι νὰ στοχασθῆ, μὲ πόσῃ χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν οἱ δισχίλιοι ἄριστοι ἀσφαλῶς ἐξ ἀρί-

ὕλικόν. Εἰς τὰς ἑξ αὐτῶν καλλίτερα κάπως σωζομένας, παχύτατοι λίθοι σχηματίζουσι τὸ κατώφλιον καὶ τὰς ὀρθὰς ἔτι ὑψηλὰς παραστάδας τῶν εἰσόδων αὐτῶν. Εἷς τινὰς ὁμως σώζονται μέχρι μικροῦ τινος ὕψους καὶ οἱ περιφερικοὶ λίθοι τόσον ὥστε νὰ βλέπη τις πῶς ἔπειτα εἰς ὕψος ἀρκετὰ μεγαλείτερον οἱ τοῖχοι οὗτοι ἀνερχόμενοι θὰ συνέκλιναν οὕτως ὥστε ἐπάνωθεν αὐτῶν, ἐπιτιθεμένων δοκῶν τινων ἐγκαρσίως, νὰ ἐσκεπάζετο ἡ καλύβη μὲ χόρτα ἢ ἄχυρα ὅπως αἱ σημεριναί. Πλήθος τεμαχίων πλίνθων καὶ ἀγγείων χονδροειδῶν, ἀρχαίων ὁμως, σώζονται ἔτι μεταξὺ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακειμένων λίθων καὶ ὑπ' αὐτούς. Τοιοῦτοτρόπως αἱ καλύβαι αὗται καὶ διὰ τὰ ἐν αὐταῖς καὶ παρ' αὐτὰς διακεχυμένα θραύσματα καὶ διὰ τὸ λίθινον ὕλικόν των ἀποδεικνύονται ὡς ἀρχαία κατασκευάσματα τῶν ἐπὶ τῶν ὀρέων διαιτωμένων ποιμένων, ἂν καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἄνευ ἄλλων ἐνδείξεων, τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν κατ' ἀκριβείαν δὲν δύναμαι νὰ προσδιορίσω. Ὅτι ὁμως περὶ κλασικῆς ἀρχαιότητος δὲν πρόκειται, ἀλλὰ μόνον περὶ ὑστέρων ἀρχαίων χρόνων δὲν ἀμφιβάλλω διόλου. Σώζεται ἔτι παρὰ τὰς καλύβας καὶ μία λιθίνη ἐπι-

στων Σπαρτιάται ὀπλίται ἔσπευδαν μὲν νὰ ἀντικρύσουν τοὺς πολυθρυλήτους Μήδους, ἔσπευδαν ὁμως καὶ τὰς Ἀθήνας νὰ σώσουν, ἀκριβῶς διότι αὐτοὶ θὰ εἶχαν οὕτω καὶ τὴν δόξαν, ὅτι μὲ τὴν βοήθειάν των ἡ πόλις αὕτη ἐσώθη.

Πίναξ τῶν χρονολογιῶν τῶν συμβάντων ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ κατάπλου τῶν Περσῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς μάχης.

1. Κατάπλους τῶν Περσῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα πρωινὰς ὥρας τῆς 5 Μεταγειτινῶνος. Ἄμεσος ἀγγελία αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας διὰ τῶν ἡμεροσκοπῶν. Σύγκλησις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου διὰ τὴν ἐπαύριον.
2. Συγκρότησις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἐν Ἀθήναις ἀπὸ πρωΐας τῆς 6 Μεταγειτινῶνος. Ἀπόφασις περὶ ἐξόδου τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ ἄστεως εἰς τὸν Μαραθῶνα. Ἀποστολὴ τοῦ Φειδιππίδου εἰς Σπάρτην αὐθημερόν περὶ ἐσπέραν.
3. Ἐξοδος τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ ἄστεως εἰς τὸν Μαραθῶνα πρωΐαν τῆς 7 Μεταγειτινῶνος· ἀφίξις αὐτοῦ περὶ τὴν ἐσπέραν καὶ στρατοπεδεΐα ἐν τῷ Ἡρακλείῳ τὴν ἐσπέραν.
4. Ἀφίξις τοῦ Φειδιππίδου εἰς Σπάρτην ἐσπέραν ἢ νύκτα τῆς 8 Μεταγειτινῶνος.
5. Παρουσίασις τοῦ Φειδιππίδου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Σπάρτης τὴν πρωΐαν τῆς 9 Μεταγειτινῶνος, ἀπάντησις τῶν Σπαρτιατῶν, ἀναχώρησις τοῦ Φειδιππίδου τὴν ἐσπέραν.
6. Ἀφίξις τοῦ Φειδιππίδου εἰς Ἀθήνας νύκτα τῆς 11 Μεταγειτινῶνος, καὶ ἄμεσος παρουσίασις αὐτοῦ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς πόλεως.
7. Γνωστὴ γίνεται ἡ ἀπάντησις τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τε τὸ στρατόπεδον τῶν Ἀθηναίων καὶ εἰς τὸ τῶν Περσῶν πρωϊνὴν ὥραν τῆς 12 Μεταγειτινῶνος.
8. Ἀναχώρησις τῶν δισχιλίων Σπαρτιατῶν ἐκ Σπάρτης ἀρχομένης τῆς νυκτὸς τῆς Πανσελήνου τὴν 15 Μεταγειτινῶνος.
9. Ἀφίξις τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς νύκτα τῆς 18 Μεταγειτινῶνος.
10. Ἡ μάχη ἤδη τὴν 18 Μεταγειτινῶνος.
11. Ἀφίξις τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, μετάβασις των ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα τὴν πρωΐαν τῆς 19 Μεταγειτινῶνος.

τυμβία στήλη ἀρχαία ὑστέρων χρόνων μὲ δύο ῥόδακας, ἂν καὶ μὲ ἀποτετριμμένην τὴν πρόσοψίν της, ἣ ὁποία ἴσως ἄλλοτε εἶχε καὶ ἐπιγραφὴν τινα, ἀποτριβεῖσαν ἔκτοτε.

Ἄλλ' αἶ καλύβαι περιβάλλουσι καὶ μίαν μικροσκοπικὴν ἀκρόπολιν, ἣ ὁποία καταλαμβάνει τὸ ἄκρον ἀκριβῶς τοῦ διασέλου, ὅπου ὁ ὑψηλὸς βράχος ἀποτόμως κατέρχεται εἰς τὴν ὑπὸ τοὺς πόδας του ἐκτεινομένην πεδιάδα. Ἡ ἀκρόπολις αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ τείχους πάχους ἔχοντος μ. 1,30, ὕψος

Εἰκ. 15. Ἀριστερὰ ὁ βραχώδης λόφος τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῆς πόλεως Τρικορύνθου. Ἐντεῦθεν τοῦ λόφου, εἰς τὴν γωνίαν τῆς ἐμφανοῦς καὶ σήμερον ἀρχαίας ἀμαξιτῆς ἢ πηγῆ Μακαρία. Πᾶσα ἡ ἔκτασις δεξιὰ κατέχεται ὑπὸ τοῦ Μεγάλου ἔλους τοῦ Μαραθῶνος.

δέ, ὅπως τοῦτο τοῦλάχιστον σώζεται, ἑνὸς μέτρου καὶ τι πλέον. Τὸ τεῖχος πολυγωνικὸν κατὰ τὸ πλεῖστον (ἐπιμελῶς πολυγωνικόν), ἀλλ' ἐναλλάξ καὶ ἰσοδομικόν, καθὼς ἐτύχαινε νὰ εἶνε ἡ μορφή τῶν λίθων, ἀφοῦ ἑλαφρῶς μόνον οἱ τειχοδόμοι διὰ σφύρας ἐπεξεργάζοντο αὐτούς, δὲν ἀφήνει καμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι εἶνε ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἔργον, παραδόξως ὅμως μὲ ἐν ὅλως διόλου ξένον πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τειχοδομίαν γνώρισμα, ὅτι ἐνιαχοῦ μεταξὺ λίθων ἐπιμελῶς τοποθετημένων ὑπὸ τοῦ οἰκοδόμου τοῦ ἑνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου μὲ τὰς ἐπιφανείας των καλῶς ἀλλήλων ἐφαπτομένας, παρουσιάζονται παρεμβεβλημένα καὶ τεμάχια κεράμων μικροτέρων ἢ μεγαλειτέρων, τὰ ὁποῖα εἰς ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τεῖχη οὐδέποτε εὔρον τοιαύτην χρῆσιν. Ἄνευ δὲ ἀνάγκης τινὸς ἔπραξαν τοῦτο οἱ τειχοδόμοι, οἷον ἔνεκα τυχὸν διαστήματος κενοῦ

μεταξὺ τῶν λίθων μένοντος διὰ τινὰ ἀνωμαλίαν αὐτῶν, πρὸς πλήρωσιν ἄρα τοῦ κενοῦ, ὁπότε ἀντὶ κεράμου οἱ ἀρχαῖοι λιθάριόν τι καταλλήλου σχήματος μετεχειρίζοντο. Διότι αἱ ἐπιφάνειαι αὐταὶ τῶν λίθων ἠδύναντο κάλλιστα νὰ ἐφάπτωνται ἀλλήλων, δὲν ἄφηναν δηλαδὴ κανὲν ἀπολύτως κενόν, οὕτω δὲ ἠδύναντο καὶ νὰ συγκρατῶνται τόσον καλὰ ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων τοποθετούμεναι, ὥστε κατ' οὐδένα τρόπον νὰ μὴ χρειάζωνται τὸ κεραμικὸν παρέμβλημα. Οἱ τειχοδόμοι μάλιστα ἔπρεπε νὰ προσέχουν, τοποθετοῦντες αὐτὸ τοιοῦτοτρόπως ὑπὸ βαρὺν λίθον ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου βαρέος ἐπίσης, μήπως τὸ θραύσουν. Ἄλλ' ἀφοῦ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, τότε πρὸς ἐξήγησιν τοῦ

Εἰκ. 16. Τὸ παρά τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τοῦ Μαραθῶνος πεδίον τῆς στρατοπεδείας τῶν Περσῶν, θεωρούμενον ἐκ τῶν προπόδων τοῦ ὄρους Σταυροκοράκι. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ μυχοῦ ὁ Πύργος, ἐνθα ἔκειτο τὸ κοινὸν τῆς Τετραπόλεως ἱερὸν Διονύσου.

τοιούτου νεωτερισμοῦ εἰς καθαρῶς ἄλλως ἀρχαίας ἑλληνικῆς οἰκοδομίας κτίσμα ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν εὗρισκω, εἰ μὴ ἓνα λόγον· ὅτι ὁ Ἕλληνας τειχοδόμος ἐμιμήθη ῥωμαϊκὴν συνήθειαν, διότι διὰ τῶν Ρωμαίων μόνον εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ τῶν πλίνθων χρῆσις εἰς τὴν διὰ κοινῶν ἄλλως μικρολίθων καὶ ἀσβέστου ὡς συνδετικῆς ὕλης τειχοδομίαν. Εἰς τὸ ἡμέτερον ὅμως τεῖχος δὲν πρόκειται ἀκόμη οὐδὲ περὶ ἀπλουστατοῦ τινὸς στοιχείου ῥωμαϊκῆς (ἔπειτα καὶ τῆς βυζαντινῆς) τειχοδομίας, ἀλλὰ περὶ ἐνάργεως ἀπλῶς φθορᾶς τῆς γνησίως ἀρχαίας ἑλληνικῆς καλαισθησίας δι' ἐνὸς ἀνοργάνου καὶ ἀσκόπου ὅλως διόλου νεωτερισμοῦ, ὅστις εἰς τοῦτο μόνον συνίστατο, εἰς τὸ νὰ γίνῃ δηλαδὴ χρῆσις ἐνὸς τοιούτου ἀνευ οὐδεμιᾶς τειχοδομικῆς σημασίας παρεμβλήματος, ὅποιον εἶνε τὸ ἐν λόγῳ ἡμέτερον.

Ἄλλ' ἐὰν εἰς τοῦτο δὲν πλανῶμαι, εἰς ποίαν ἡρά γε ἐποχὴν ἤρχισε νὰ ἐπέρχεται ἡ φθορὰ αὕτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καλαισθησίας, καὶ εἰς ποίαν

διὰ τοῦτο ἐποχὴν ὀφείλομεν νὰ θέσωμεν τὰ τεῖχη τῆς ἡμετέρας ἀκροπόλεως;

Εἰς τὸν Μαραθῶνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ ἔχομεν εἰς τὴν «Μάνδραν τῆς γρηᾶς» ἦτοι εἰς τὸν «χῶρον» (τουτέστι τὸ ἀγρόκτημα τοῦ Ἡρώδου καὶ τῆς Ρηγίλλης) ἓνα μέγα λείψανον τειχοδομίας καθαρῶς ἔτι ἑλληνικῆς ἀρχαίας. Εἶνε τριῶν τοῦλάχιστον χιλιομέτρων ὁ περιβόλος οὗτος ἦτοι τὸ περίφραγμα (φραχτῆς καὶ κοινῶς νεοληνιστὶ) ἢ κολοσσιαῖος ἀυλό-γυρος. Ἄλλ' ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου, ἦτοι ὁ δεῦτερος αἰὼν μετὰ Χρ., εἶνε ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς ἀρχαιότητος, καθὼς ὁ τέταρτος ἢ παντελής ἤδη μεταβολὴ τῶν πραγμάτων μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὴν μεταβολὴν ὅμως ταύτην προοιωνίζεται ὁ τρίτος ἤδη αἰὼν μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς μεταναστάσεως τῶν Ὀστρογόθων διὰ τῆς Μαύρης θαλάσσης πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ὀστρογόθοι τότε εἰσέβαλαν καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου ἐρχόμενοι εἶχον δηώσῃ ἤδη καὶ τὴν Σπάρτην. Ἐννοεῖται ὅτι πάντα ταῦτα γενικώτατα μόνον ἀναφέρω πρὸς ὑποτυπώδη ἄπλῶς χαρακτηρισμὸν τῶν κολοσσιαίων αἰφνης εἰς τὸν κόσμον καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπελθουσῶν μεταβολῶν. Ἄλλ' ὅταν οἱ Γότθοι εὐρίσκοντο εἰς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἀθηνῶν, ὁπότεν ὁ Δέξιππος ἐξήλασεν αὐτούς, αἱ ναυτικαὶ τῶν βαρβάρων τούτων μοῖραι ἐνεργοῦσαι καὶ ἀπὸ θαλάσσης ἐκ τοῦ Αἰγαίου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἐκλυθῶσι καὶ ἀπὸ ἓνα παραθαλάσσιον διαμέρισμα τῆς Ἀττικῆς ἐκ τῶν ὠραιοτάτων βεβαίως, μετὰ τὰ ἀκτινοβολοῦντα ἀπὸ τὴν παρακειμένην εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Μαραθωνίου κόλπου ἀκτὴν περικαλλῆ μνημεῖα τοῦ Ἡρώδου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν ἐμφάνισιν λοιπὸν τῶν Γόθων πειρατῶν πλὴν εἰς τόσους ἄλλους τόπους καὶ εἰς τὸν Μαραθῶνα συνδέω ὅλα τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα μᾶς σχετίζουσι καὶ πρὸς τὴν μικρὰν παρὰ τὸ Μπέη ἀκρόπολιν. Δὲν ἠξεύρω ἂν δύναται τις νὰ εἰπῇ πόσον καιρὸν διήρκεσεν ἡ ἐκ τῶν πρώτων πειρατικῶν τούτων εἰσβολῶν ἐπελθοῦσα κατάστασις. Ἄλλ' ἡ εἰσβολὴ εἶνε γεγονός ἐντός τινος χρονικοῦ διαστήματος πάντως ἐτῶν τινῶν ὁπωσδήποτε ἂν μὴ δεκαετηρίδων. Ἀγρόται Μαραθῶνιοι καὶ ποιμένες ἔπρεπε νὰ λάβουν τὰ μέτρα των. Καταφύγια εἰς τὰς προσβάσεις τῶν βουνῶν εἰς πᾶσαν στιγμὴν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῶν ἀναγκαῖα καὶ δι' ἀνθρώπους καὶ διὰ κτήνη. Πῶς νὰ εἰσχωρήσῃ τις εἰς τὰ μυστήρια συμβάντων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν εἶνε ὑπερβολὴ ἂν εἰπῇ τις ὅτι δύναται ὁπωσδήποτε νὰ φαντασθῇ τοῦλάχιστον; Εἰς τοιαῦτα ὅμως συγκλονιστικὰ μιᾶς προαιωνίας καταστάσεως συμβάντα καὶ ἐγὼ ἀναφέρομαι, τὰ ὁποῖα πολλὰ πράγματα βεβαίως ἠλλοίωσαν, ζητῶν νὰ ἐξηγήσω τὴν ὑπαρξιν καὶ μιᾶς ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία μόνον ὡς ὠχυρωμένη κάπως κατοικία καὶ καταφύγιον ἀνθρώπων δύναται νὰ νοηθῇ μετὰ τῶν τευχῶν της, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπομακρύνουν μὲν κάπως ἀπὸ τὸν ἀκραιφνή ἑλληνισμὸν τοῦ δευτέρου μετὰ Χρ. αἰῶνος, δὲν ἀποχωρίζονται ὅμως καὶ ὅλως διόλου ἀπ' αὐτοῦ,

καθ' ὃν τρόπον ὁ χωρισμός οὗτος πρέπει νὰ ἐπῆλθεν ὄχι πολὺ ἀργότερα μετὰ ταῦτα, κατ' αὐτὸν δηλαδὴ ἤδη τὸν τέταρτον αἰῶνα. Αἱ λίθιναι καλύβαι εἶνε καὶ αὐταὶ προφανῶς σύγχρονοι μὲ τὴν ἀκρόπολιν, ἔνεκα τῶν ὁμοίων εὐρημάτων καὶ μεταξὺ τῶν λίθων αὐτῶν καὶ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως. Ἐντὸς αὐτῆς ἦσαν οἰκῆματα ἢ ἓνα μέγα οἶκημα, μετ' αὐτῆς πιθανῶς, ὅσον δύναμαι νὰ εἰκάσω ἐκ τῶν λειψάνων καὶ ἑνὸς μεσοτοίχου αὐτῆς. Ἡ σκαπάνη

Εἰκ. 17. Δεξιὰ τὸ ὄρος Σταυροκοράκι. Ἀριστερὰ τὸ μικρὸν λεκανοπέδιον τῆς Μαραθῶνας.

ὁμως μόνη δύναται ἴσως, ὅταν ἐπιχειρηθῇ καὶ ἐδῶ κάποια ἀνασκαφικὴ ἐργασία, νὰ μᾶς φωτίσῃ περισσότερον καὶ περὶ τούτων τῶν ἀπορουμένων ἔτι ἐν τῇ Μαραθωνιακῇ ἀρχαιολογίᾳ.

§ 14.

Καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου βραχωδεστάτου ἐπίσης τόπου τῆς κορυφῆς τοῦ Σταυροκοράκι ἀπήντησα πολλὰ ἴχνη καλυβῶν λιθίνων ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιμένων, χωρὶς ὁμως νὰ δυνηθῶ ἐγγύτερον νὰ ἐξετάσω αὐτάς. Αὐτόθι συνέλεξα καὶ ἱκανὰ τεμάχια μαχαιριδίων ἢ ξυραφίων ἐξ ὀψιανοῦ. Ἴσως προέρχονται ταῦτα καὶ ἐκ τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος καθ' ὃν ἄνθρωποι πρὸ τῶν Ἑλλήνων ἤδη κατόκησαν τὴν Ἀττικὴν. Ὀψιανούς ἄλλως τοιούτους εὐρίσκω πανταχοῦ ἐν Μαραθῶνι. Ἰδιαιτέρως μάλιστα εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Κυνοσοῦρας. Πολλοὶ μοὶ παρουσιάσθησαν τὸ 1926 ἤδη κάτωθεν κυρίως τῆς Μυκη-

ναϊκῆς ὡς προεῖπα ἀκροπόλεως, ἦτοι ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας, προγενεστέρως καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν βέβαια χρόνων, πόλεως Μαραθῶνος. Ἐκεῖ ὅπου θέτω καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτῆς, ἐξ ὠρισμένων παρατηρήσεων ὀρμώμενος (οἶον τῶν λιμενικῶν ἔργων τοῦ Ἡρώδου), εὐρέθη καὶ μικρότατος μᾶλλον πέλεκυς, ὡς ἄθρυμα παιδικὸν οὕτως εἰπεῖν, εἰ καὶ ὄχι ἐξ ὀψιανοῦ, ἀλλ' ἐκ λίθου πυρίτου (στουρνάρι). Τεμάχια ὁμῶς μαχαιριδίων καὶ ξυραφίων ἐξ ὀψιανοῦ εὐρέθηκα εἰς πᾶσαν γωνίαν τῆς Μαραθωνιακῆς πεδιάδος, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸ ποτε χωρίον Πλάσι (ὄχι Πλάζι καθὼς γράφεται εἰς τοὺς χάρτας), ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς μεταξὺ ἀμπέλων καρροδρόμους. Διὸ ὑποθέτω ὅτι καὶ οἱ παρὰ τὸν τύμβον ποτὲ εὐρεθέντες, ὅταν οὗτος ἀνεσκάπτετο κατὰ τὸ 1891 ἢ καὶ πολὺ πρωτίτερα, δὲν ἦσαν ἢ ὅμοιοι πρὸς τοὺς ὀψιανούς τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος, ὄχι ὁμῶς αἰχμαὶ βελῶν τῶν Περσῶν τοξοτῶν. Ἐνα πυρῆνα ὀλόκληρον (nucleus) ὀψιανοῦ βάρους μιᾶς ὀκτῆς εὐρέθηκα εἰς τὴν περιοχὴν πάλιν τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος παρὰ τὴν πισσόστρωτον ἀμαξιτὴν ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ Μικροῦ λεγομένου ἔλους τοῦ Μαραθῶνος, τῆς Μπρεξίξας.

§ 15.

Ἀκροπόλεις ἀξίαι τοῦ ὀνόματος τούτου παρουσιάζονται σήμερον εἰς τὴν Τετράπολιν τοῦ Μαραθῶνος μόνον δύο, ἐκείνη ἦν ἀνεκάλυψα τὸ 1926, καὶ ἡ τῆς Τρικουρύνθου, καθὼς προηγουμένως εἶπα. Εἰς τὴν Τρικουρύνθον καὶ τὴν ἀκροπόλιν τῆς προσεχῶς ἐλπίζω θὰ κάμω ἐρεύνας ἀνασκαφικῆς. Περὶ τῆς ἀκροπόλεως ὁμῶς τῆς πόλεως Μαραθῶνος εἶπα ὅσα τότε, τὸ 1926 καὶ 1928, ἠδυνάμην νὰ εἶπω ἐν τῇ πραγματείᾳ μου περὶ τῆς Τετραπόλεως καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Αὐτὴ παρουσιάζεται διὰ μίαν δευτερεύουσαν βέβαια θέσιν ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἕνα κατόπιν ἀπλοῦν δῆμον, ὡς ἱκανῶς μεγάλη, μὲ περίμετρον 300 μέτρων τοῦ ἐπιβλητικοῦ τείχους τῆς, ὅπερ πάλιν πλάτος ἔχει δύο μ. καὶ ἡμίσεος. Ἡ Προβάλινθος δὲν ἀφῆκε κανένα ἕχνος τῆς ἀκροπόλεώς τῆς. Κρίνων ὁμῶς ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Οἰνός πιστεύω ὅτι καὶ ἡ Προβάλινθος δὲν ἔμεινε στερημένη αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ Οἰνὸς πάντως εἶχεν ἀκρόπολιν, ἀφοῦ αὕτη καὶ σώζεται ἐτι ἐμφανῆ δὲ εἶνε καὶ τῆς ὑπ' αὐτὴν μικροπόλεως τὰ τεῖχη. Μόνον ὅτι ἡ ἀκρόπολις ἐδῶ ἦτο μικροσκοπικὴ ὅπως καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ διασέλου τοῦ Μπέη. Ὅχι μόνον δὲν ἔχει καμμίαν θεμελίωσιν ἐπὶ ὀγκωδεστέρων κάπως λίθων—βεβαίως διότι καὶ τὸ ἔδαφός τῆς εἶνε καθαρὸς βράχος—ἀλλ' εἶνε καὶ διαμέτρου μόλις πεντήκοντα βημάτων καὶ τεῖχη ἔχει μικροτάτου πάχους, ὡς ἡμίσεος περίπου μέτρου, τὰ ὅποια καὶ ὕψος δὲν φαίνεται ὅτι εἶχον εἰ μὴ ἀνάλογον πρὸς τὸ πάχος. Φυσικὰ τεῖχος καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον ὡς ἀπότομος βράχος δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὀχυρώσεως. Θραύσματά τινα ἀγγείων ἑλληνικῶν κλασικῶν χρόνων εὐρέθηκα καὶ ἐντὸς καὶ ἔξω τῆς ἀκροπόλεως, καὶ θραύσματα ὠσαύτως κεράμων. Ἀλλ' ἡ

Ἄκροπολις πιστεύω ὅτι ἂν δὲν διεφύλαττε ἱερὰν τινα ἐκ τῶν παλαισταίων ἀκόμη χρόνων ἀνάμνησιν, σημεῖόν τι ἢ ναΐδιον ἔπειτα, ὅπερ ἐχρειάζετο καὶ μικρὸν ἀυλόγυρον, δὲν εἶχε κανένα σκοπὸν ὡς ὀχύρωμα, εἶχε δὲ κτισθῆ ὑποθέτω ὑπὸ τῶν κατοίκων ἐξ ἀγαστῆς τινος μόνον φιλοτιμίας, πῶς νὰ μὴ φαίνεται ἡ πόλις των ὅτι ἐστερεῖτο ὄλως διόλου τοῦ κοινοῦ τούτου γνωρίσματος πάσης ἑλληνικῆς πόλεως καὶ πρῶτα-πρῶτα—τῶν ἐγγύτατα αὐτῆς κειμένων δύο τοῦλάχιστον ἐκ τῶν τῆς Τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος.

§ 16.

Ἄνεφερα ἀνωτέρω τὴν «Μάνδραν τῆς Γρηᾶς». Καὶ τῆς μὲν γρηᾶς τοῦ

Εἰκ. 18. Ἡ προεκβολὴ κλάδου τοῦ Σταυροκοράκι ὑπερθεῖν τοῦ Μπέη. Ἄκροπολις ἀρχαία ἐπὶ τοῦ διασέλου καὶ λίθιναι ἀρχαῖαι καλύβαι ποιμένων.

εἰς τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Μαρτίου ἀναφερομένου νεοελληνικοῦ μύθου μὲ τὰ ἐπώνυμα τοῦ μηνὸς τούτου ὡς Γδάρτη, Παλουκοκάφτη, Κλαψομάρτη, καὶ Πεντάγνωμου, μὲ τὸ δητόν: κάλλια Μάρτης στὶς γωνιές (παρὰ τὴν ἐστὶαν δηλαδὴ) παρὰ Μάρτης στὶς ἀλλές—Γρηᾶς βέβαια τοῦ μύθου, δὲν ἦτο ἡ κολοσσιαία αὕτη μίνδρα ἢ τὸ τρισχιλίων τοῦλάχιστον μέτρων περιτείχισμα ἤγουν περίφραγμα, ἐνὸς κτήματός της. Τὸ περιτείχισμα τοῦτο περιέβαλλε τὸ «χωρίον» τ. ἔ. ἀγρόκτημα τοῦ Ἡρώδου καὶ τῆς Ρηγίλλης, τοῦ ὁποίου τὴν πύλην ἀνεγνώρισε τὸ 1792 ὁ Φωβέλ, Γάλλος ἐν Ἀθήναις πρόξενος ἐκείνου

τοῦ καιροῦ. Ὁ Φωβὲλ ἀνέγνωσε καὶ μίαν ἐπιγραφὴν ἐκεῖ, ἐπὶ λίθου τοῦ ποτε τόξου τῆς Πύλης ἑλλιπῶς σωζομένην, ἣτις εἶχεν οὕτω: Ὀμοιοῖας ἀθανάτου. Πύλη. Ἡρώδου ὁ χῶρος [εἰς ὃν εἰσέρ]χει. Τὸ δὲ 1926 ἀνασηκώσας τὸν αὐτὸν λίθον παρετήρησα καλῶς σωζομένην καὶ τήνδε τὴν ἐπὶ τῆς κάτωθεν τοῦ λίθου ἐπιφανείας ἐπιγραφὴν: Ὀμοιοῖας ἀθανάτου. Πύλη. Ρηγίλλης ὁ χῶρος εἰς ὃν εἰσέρχει (πρβ. καὶ τὸ ἐν Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἔτους 1933 ἐν σελίδι 517-558 ἄρθρον μου: Ὁ δισεκατομμυριοῦχος τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων Ἡρώδης Ἀττικός). Τί κτῆμα ὅμως, ἀγρόκτημα μάλιστα, ἠδύνατο τὸ λίθινον τοῦτο περιφραγμα νὰ περιβάλλῃ ἐπὶ τῆς βραχωδεστάτης βουνώδους ἐκτάσεως μεταξὺ τῆς Αὐλώνας καὶ τῆς πεδινηῆς λεκάνης τῆς Οἰνός; Σήμερον ἐπὶ τῶν βράχων τούτων φύονται μόνον πεῦκα, δὲν βλέπει δὲ κανεὶς ποῦ ἠδύνατο ἀντ' αὐτῶν νὰ εὐδοκιμήσῃ καὶ ἄλλο τι κάρπιμον δένδρον ἢ νὰ καλλιεργηθῇ ἀγρός.

Ἄλλὰ μικρός τις χῶρος ἐντὸς τοῦ ἀπεράντου περιβόλου τῶν χιλιάδων στρεμμάτων δίδει νομίζω τοῦ προβλήματος τούτου τὴν λύσιν. Ἐπὶ ἐκτάσεώς τινος εἶδα φυτόμα νεόφυτα πολλὰ ἐλαιῶν, πρὸς φύτευσιν τῶν ὁποίων ἀνεσκάφησαν ὄπαι εἰς τὸ παχὺ τῶν βράχων στρώμα φανερωθέντος δὲ ὑπ' αὐτὸ στρώματος γηίνου, ἐντὸς τούτου ἐφυτεύθησαν μικραὶ ἀγριοελαῖαι, δι' ἐμβολιασμοῦ μεταβαλλόμεναι εἰς ταχέως ἔπειτα εὐδοκιμούσας ὡς ἡμέρους καρπίμους ἐλαίας. Τοῦτο εἶνε ἔργον πρόσφατον βοσκοῦ ἕξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι εἰς τε τὰ βουνώδη ταῦτα μέρη καὶ εἰς τὴν προπεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, τὴν μεταξὺ Ἀγίου Ἀνδρέου καὶ Νέας Μάκρης, ταχέως μεταβάλλονται εἰς γεωργούς. Ὁ Ἡρώδης καὶ ἡ Ρηγίλλη ἠδύνατο νὰ εἶχαν κάμη τὸ αὐτὸ ἐντὸς τοῦ περιβόλου, τὸν ὁποῖον οὕτω μετέβαλλον εἰς ἐλαιῶνα, ἀπέραντον ὅσον ἤθελαν. Ὅτι μετὰ τοῦ ἀληθινοῦ τούτου ἀγροκτήματος ἠδύνατο νὰ ἔχουν καὶ τόπους διὰ ζῶα ἄγρια πρὸς κυνηγεσίαν, ἠμπορεῖ τις νὰ ὑποθέσῃ ὅπως καὶ τόπους πρὸς μελισσοτροφίαν. Ἀπίθανος τοῦλάχιστον δὲν μοι φαίνεται ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐν ἀναμονῇ ἄλλης καλλιτέρας, ἢ ὁποία θὰ ἐξήγει πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀξιωθῇ τοῦ ὀνόματος «ἀγρόκτημα» ὃ μήτε διὰ βοσκὴν σήμερον χρήσιμος τόπος, ὅστις ὅμως πρέπει νὰ εἶχεν ἀξίαν τινά, ἀφοῦ ἐτιμᾶτο καὶ μὲ μίαν διπλὴν μνημειώδη πύλην, κοσμουμένην καὶ ὑπὸ ἀνδριάντων κολοσσιαίων (ἀναπαράστασις αὐτῆς παρὰ Le Bas Monuments figurés, πίν. 90).

§ 17.

Εἰς τὸν Γερμανικὸν χάρτην τῆς Ἀττικῆς, κλίμακος 1:25000, σημειώνεται διὰ χρώματος ἐρυθροῦ ἓνα διατειχίσμα τῆς 2300 μέτρα μακρᾶς χερσονήσου τῆς Κυνοσοῦρας, περὶ τὸ μέσον αὐτῆς, χωρὶς νὰ δηλώνεται ὑπὸ τῶν χαρτογράφων ἄλλο τι ἀκριβέστερον περὶ τοῦ διατειχίσματος τούτου καὶ χωρὶς

νὰ ἐμφαίνεται κἄν αὐτὸ ὡς ἀρχαῖον τεῖχος. Εἶνε τεῖχος ἐν τούτοις τὸ σημειοῦμενον, πάχους μ. 2,60 μὲ πρόσωπον πρὸς βορρᾶν βλέπον, καλλίστης ἑλληνικῆς οἰκοδομίας τοῦ 5^{ου} μέχρι τοῦ 4^{ου} πρὸ Χρ. αἰῶνος (Εἰκὼν 20) περιζῶνον τὴν χερσόνησον ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν. Πολὺ ὀλιγώτερον καλῶς διατηρεῖται, διακρίνεται ὅμως καλῶς καὶ αὐτό, ἕνα ἄλλο τεῖχος χαμηλότατον νῦν, περιβάλλον μέγαν καὶ ὑψηλὸν λόφον, ὅστις κεῖται ὀλίγον τι πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου. Ὁ λόφος οὗτος φέρεται εἰς τοὺς σημερινούς χάρτας ὡς τὸ βουνὸν Δρακονέρα, διότι ὁ ἴδιος ἄλλο ὄνομα δὲν ἔχει,

Εἰκ. 19. Ἡ Μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος καὶ ὑπερθεν αὐτῆς ἐπὶ μιᾶς τῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι βωμὸς ἀρχαῖος.

τοῦτο δὲ δίδεται εἰς αὐτὸ μόνον ἕνεκα τῆς πηγῆς ἀγαθοῦ ποσίμου ὕδατος «Δρακονέρας», ἣτις οὔτε κἄν εἰς τὴν ὑπώρειαν τοῦ βουνοῦ εὐρίσκεται, ἀλλὰ παρὰ τὴν πεδιάδα, εἷς τι βάθος τοῦ εἰς αὐτὴν καταλήγοντος βράχου τῆς ὑπωρείας ὡς ἐντὸς φρέατος τρόπον τινά, τὸ ὁποῖον ὅμως φαίνεται μᾶλλον ὡς σπήλαιον φυσικὸν μικκύλον εἰς ὃ κατέρχονται οἱ ἀντλοῦντες ἐκ τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βάθους τὸ ὕδωρ. Ἔργάζονται δὲ παρὰ τὴν πηγὴν ταύτην ἀνθρακεῖς, ξυλάνθρακας ἐδῶ παρασκευάζοντες ἐκ τῶν ριζῶν τῶν σχοιῶν, διότι πλησίον τοῦ τόπου τούτου δένδρα δὲν ὑπάρχουν.

Ἐπειδὴ ὅμως καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ νότου ἐν εἴδει ὁμαλοῦ βραχέος διασέλου ἀνωφερῆ κάπως πρόσβασιν εἰς τὴν ἀκρόπολιν ταύτην μεταξὺ τῶν

πολλῶν ἐνταῦθα παντοῦ διεσπαρμένων θραυσμάτων ἀρχαίων ἀγγείων, κεράμων καὶ πλίνθων εὐρίσκονται καὶ μέλανος στιλπνοῦ γανώματος ἀγγείων θραύσματα, δὲν δύναται ν' ἀμφιβάλλῃ τις ὅτι τῶν κλασικῶν χρόνων πρέπει νὰ εἶνε καὶ τὸ τεῖχος, τὸ περιβάλλον τὴν ἀκρόπολιν.

Ἄλλ' ἐνῶ τώρα εἰς τὴν ὑψηλὴν ταύτην θέσιν καὶ ἡ ἀκρόπολις αὕτη ἤδη γεννᾷ τὴν ἀπορίαν, τίνα σημασίαν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ οἰαδήποτε ἀκρόπολις ἐνταῦθα εἰς τόπον ἐντελῶς βουνώδη καὶ βραχώδη περὶ αὐτὴν πανταχοῦ ἄνω καὶ κάτω εἴτε ἐγγὺς εἴτε μακρὰν, ὅπου πόλις τις βεβαίως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ποτέ, ἐπειδὴ οὐδὲ σπιθαμὴ γῆς καλλιεργησίμου ἢ ὀπωσδήποτε χρησιμοποίησίμου, εἰς οὐδὲν σημεῖον παρουσιάζεται, πολὺ μεγαλύτεραν ἀπορίαν ἐγείρει περὶ τῆς σημασίας του τὸ μνημονευθὲν διατείχισμα, τὸ ὁποῖον ἀπὸ βραχωδεστάτων ἑκατέρωθεν καὶ ἀποτομωτάτων κλιτύων τῆς χερσονήσου ἀρχόμενον ἐκ τῆς θαλάσσης, ἄνω εἰς ὄφρυν βραχωδεστάτην φθάνει, ὀπισθεν τοῦ, πρὸς νότον, ἀφῆνον τὸ καθ' ὅλοκληρίαν ὁμοίως βραχωδέστατον σελλοειδὲς μακρὸν τμήμα τῆς χερσονήσου μέχρι τοῦ εἰς τὸ πέλαγος καταλήγοντος ἀκρωτηρίου της.

Εἶνε προφανὲς ὅτι τὸ διατείχισμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον πρόσωπον ὡς εἶπα ἔχει πρὸς βορρᾶν, ἐνῶ ὀπισθεν ἐρείδεται ἐπὶ ὑψηλοτέρων παρὰ εἰς τὸ πρόσωπον βράχων, ἓνα μόνον προορισμὸν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὅταν ἐκτιζέτο ὡς κολοσσιαῖον πραγματικῶς ὀχύρωμα, μὲ τὰ σκέλη του ἀνερχόμενον εἰς ὕψος 200 μέτρων καὶ ἐπέκεινα ἴσως ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἥτις τοὺς πόδας του βρέχει.

Ὁ προορισμὸς του ἠδύνατο νὰ εἶνε οὗτος μόνον: νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀπὸ βορρᾶ ἐκ βράχων καὶ ἐδῶ σφόδρα δυσδιαβάτων διόδον εἰς τὸ νοτίως ἐκτεινόμενον μέγα τμήμα τῆς χερσονήσου ἐχθρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἠθέλον νὰ καταλάβουν αὐτό.

Διὰ νὰ εὗρουν ὅμως ἐκεῖ τί;

Ἐπειδὴ τὸ μέγα ὀχύρωμα ἔχρηζε βεβαίως καὶ πλήθους μεγάλου ὑπεραπιστῶν ὅχι μάλιστα εἰς μίαν γραμμὴν ἀλλὰ εἰς διπλὴν καὶ τριπλὴν ἴσως, καὶ εἰς πᾶν μάλιστα σημεῖον τοῦ τείχους, δύναται νὰ φαντασθῇ κανεὶς πόσον ἰσχυρὸν σῶμα στρατοῦ ἦτο ἀνάγκη νὰ εὐρίσκεται ἐκεῖ ἔτοιμον πρὸς ἀποκρουσιν τῶν ἐπιδρομῶν, οὔτινες οὔτε αὐτοὶ θὰ ἐπεχείρουν ἐπίθεσιν ἂν δὲν ἦσαν ἐπίσης πολλοὶ καὶ ἰσχυροί.

Ἄλλ' ὁ στρατὸς οὗτος βέβαια δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὅτι προορισμὸν εἶχε ἢ μένων ἐκεῖ διαρκῶς ἢ καταφεύγων ἐκεῖ ἐν τινὶ ἀνάγκῃ νὰ ὑπερασπίσῃ ἀπλῶς ἑαυτόν. Ὁ στρατὸς ἔργον θὰ εἶχε νὰ ὑπερασπίσῃ ἄλλους ἀνθρώπους μένοντας ἐκεῖ ἢ διαρκῶς ἐπὶ τινὰ τοῦλάχιστον χρόνον ἢ ἐν τινὶ χρειᾷ καταφεύγοντας. Πρέπει δὲ νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν ἑκατέρῃ τῶν περιπτώσεων τούτων θὰ ἦτον ἀνάγκη νὰ σωρεύωνται ἐκεῖ καὶ μεγάλα ποσὰ ζωοτροφῶν καὶ ὕδωρ ἀστάθμητον, πάντα δυνάμενα νὰ φθάσουν ἐκεῖ ἢ νὰ ἐξασφαλίζων-

ται ἐκάστοτε δι' ἓνα διάστημα χρόνου τοῦλάχιστον, πάντως ἐκ τῆς θαλάσσης, διὰ τε τὸν στρατὸν καὶ τοὺς πρὸς σωτηρίαν καταφεύγοντας ἐκεῖ ἀνθρώπους, ἂν αὐτοὶ θὰ ἦσαν οἱ χάριν τῶν ὁποίων θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ καὶ ὁ στρατός.

Ἄλλὰ τίνες ἦτο δυνατόν νὰ εἶνε οἱ σωτηρίαν ζητοῦντες ἄνθρωποι, ἀφοῦ οὔτε φρούριον ἦτο ὁ τόπος οὔτε κατοικία ἔστω καὶ προσωρινῶς μόνον καταφεύγοντος ἐκεῖ πληθυσμοῦ οἰουδήποτε; Οὐδὲ περὶ ζῶων μάλιστα ἢ κτηνῶν, βοσκῆς ἐχόντων ἀνάγκην οἰωνδήποτε, ἦτο δυνατόν νὰ πρόκειται, διότι ἡ τροφή αὐτῶν καὶ τὸ πρὸς πότισμά των ὕδωρ πάλιν διὰ θαλάσσης ἄλλοθεν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔρχεται, ἀφοῦ, ὡς εἶπα, εἰς τὸν βραχυδέστατον ἐκείνον τόπον τίποτε δὲν φύεται, ὕδατος δὲ οὐδὲ σταγῶν δύναται ποτε νὰ ὑπάρξῃ; Αἰγῶν,

Εἰκ. 20. Διατείχισμα χερσονήσου Κυνοσοῦρας.

μάλιστα!, ἡ ὕπαρξις ἐκεῖ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ, διότι αὐταὶ ὅπωςδὴποτε δύνανται νὰ ἐξοικονομηθοῦν, ἂν ὑποτεθῇ ὅτι καὶ πεῦκα μόνον καὶ θάμνους τινὰς ἠδύνατο ἀραιοὺς νὰ εἶχε μεταξὺ βράχων ὁ τόπος, ἐνῶ καὶ τὸ θαλάσσιον ὕδωρ δι' αὐτὰς ἀρκεῖ πολλάκις, ἐπὶ τινὰ τοῦλάχιστον χρόνον.

Ἄλλ' ἀφοῦ αἰγας ὅπωςδὴποτε, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἐκ θαλάσσης ἀσφάλειαν τῆς χερσονήσου, πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἀποριῶν μας περὶ τῆς ὀχυρώσεως ταύτης ἀνεφερα, ἐνῶ προκειμένου περὶ πληθυσμοῦ ἀνθρώπων ἢ μονοευθεῖσα ἀκρόπολις δύναται κάλλιστα καὶ ὡς καταφύγιον αὐτοῦ νὰ νοηθῇ, τότε ἐγὼ τοῦλάχιστον εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα ἐξ ὄλων τῶν εἰς τοὺς τόπους τούτους γενομένων παρατηρήσεών μου δύναμαι νὰ καταλήξω.

Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 431 πρὸ Χρ. κλεισθέντες εἰς τὰ ἀπόρητα ὀχυρώματα τοῦ ἄστεως, τοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς μεταξὺ τῶν Μακρῶν τειχῶν καὶ

τοῦ εἰς Φάληρον κατοχομένου τείχους παραθαλασσίου ἐκτάσεως, πᾶσαν τὴν λοιπὴν χώραν ἀφῆκαν εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ ἐχθροῦ, διὰ τὰ ζῆα τῶν ἰδιαιτέρως καὶ τοὺς ποιμένας τῶν ἐφρόντισαν ὡς εἶνε γνωστὸν νὰ εὕρωσι καταφύγιον εἰς τε τὴν Εὐβοίαν καὶ τὰς ἄλλας πλησίον νήσους. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπραξάν ἔτι μᾶλλον πιθανῶς μετὰ τὴν ἐν Σικελίᾳ συμφορὰν, ὅτε οἱ Λακεδαιμόνιοι μονίμως πλέον ἐν Δεκελείᾳ ἐγκατασταθέντες, ἠδύναντο ὑποχέριον νὰ καταστήσωσι πᾶσαν τὴν Ἀττικὴν. Καὶ εἰς τὴν πρώτην λοιπὸν περίστασιν κατὰ τὸν Ἀρχιδάμειον πόλεμον καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὸν Δεκελεικὸν ἀπὸ τοῦ 413 μέχρι τῆς ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς μάχης τοῦ 405 οἱ Ἀθηναῖοι ἐξηκολούθησαν μὲν νὰ θαλασσοκρατοῦν τῆς χώρας τῶν ὅμως δὲν ἦσαν πλέον κύριοι. Καὶ πᾶσα μὲν ἄλλη καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἀναγκαιῶς τότε ἔπαυσεν ἐντελῶς, ὡς καὶ πᾶσα ἀμπελοργία καὶ δενδροκομία ἐν γένει, ὡς δύναται τις εὐκόλως νὰ ἐννοήσῃ, καθ' ὅλην τὴν Ἀττικὴν, τὴν ὁποίαν στίφη Σπαρτιατῶν περιέτρεχον, πλὴν ἴσως μόνον ὅπου συμφέρον ὁ ἐχθρὸς εὕρισκε πρὸς πλήρωσιν τῶν ἰδίων του ἀναγκῶν νὰ καλλιερῆ ὁ ἴδιος ἢ νὰ ἀνέχεται ὡς εἴλωτας ἐννοεῖται καὶ τοὺς Ἀττικοὺς γεωργούς. Τὰ κτήνη βέβαια, καὶ ὁ ἐχθρὸς ἐχειρίζετο, πάντα τᾶλλα καὶ ἰδιαιτέρως τὰ τε μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ βοσκήματα, αἶγας δηλαδὴ καὶ πρόβατα. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐθαλασσοκράτησαν μέχρι τέλους τοῦ πολέμου οἱ Ἀθηναῖοι, διόλου δὲν δύναται νὰ φανῆ παράδοξον, ἂν εἰς χερσὸν ἦσαν ὡς ἡ τῆς Κυνοσούρας ἢ καὶ ὅπου ἀλλοῦ παρείχετο ὁμοία εὐκολία, ἐξ ἀρχῆς ἤδη τοῦ πολέμου, τὸν χειμῶνα ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 431, ἐφρόντισαν νὰ λάβουν τὰ μέτρα τῶν διὰ νὰ περισώσουν σφάγια τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ποιμνίων τῆς Διακρίας ἢ καὶ ἐκ τῶν ἐξωθεν εἰσαγομένων κτηνῶν. Τὰ μέτρα δὲ ταῦτα ἠδύναντο νὰ εἶνε μόνον ὅπως βλέπομεν αὐτὰ καὶ σήμερον φανερὰ ἐνώπιόν μας. Ἦσαν τόσον εὐκόλα ὅσον καὶ μόνον ἐνδεικνυόμενα. Ἄλλὰ καὶ τείχη τοιαῦτα ὅπως τὸ διατείχισμα, καὶ ἀκρόπολις τοιαύτη, ὅπως ἡ τῆς Δρακονέρας, ὅσον χρήσιμα ἠδύναντο νὰ εἶνε κατὰ τὰς δύο εἰρημένους χρονικὰς περιόδους, τόσον ἄχρηστα θὰ ἦσαν καὶ περιττὰ ὅλως διόλου κατὰ πᾶσαν ἄλλην περίστασιν ἀπὸ τοῦ 400 περίπου μέχρι τῆς ἐν Χαιρωνείας μάχης· διότι μετὰ τὰ 338 βέβαια οὐδὲ ὅλως νοητὰ ταῦτα θὰ ἦσαν. Περιττὸν διὰ τοῦτο θεωρῶ νὰ μακρηγορήσω περισσότερον, ἐξηγῶν διατὶ τοιαῦτα μέτρα νοητὰ δὲν θὰ ἦσαν, καθὼς ἄχρηστα, καὶ περιττὰ ἐπομένως, οὔτε ἐπὶ Κόνωνος καὶ τοῦ χρηματοδότου αὐτοῦ Φαρναβάζου οὔτε κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς δευτέρας συμμαχίας περὶ τὰ 376 καὶ κατόπιν, οὔτε ἀκολούθως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῶν Θηβῶν καὶ τοὺς ἐπὶ Δημοσθένους καὶ Φιλίππου μέχρι τοῦ 338 πρὸ Χρ.

§ 18.

Εἰς ἀνακοίνωσίν μου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν ἀνεφέρθη καὶ εἰς

τὸν βωμόν, τὸν ὁποῖον πρὸ δύο ἐτῶν ἀνεκάλυψα ἐπὶ μιᾶς τῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους Ἀγριελίκι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ ὀλίγον ὑψηλότερα τῆς Μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος (Εἰκ. 19). Ἡ πρόσφατος περὶ τὸν βωμόν τοῦτον ἔρευνά μου ἀπέδειξεν ὅτι πράγματι βωμὸς ἦτο οὗτος καὶ οὐχὶ ἱερόν τι ἄλλο ὀτιδὴποτε. Ὁ χῶρος, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχα παρατηρήσῃ τοὺς μεγαλολίθους τοῦ κτίσματος τούτου πρὸ πολλοῦ ἀνατετραμμένους πρὸς ἀναζήτησιν ἀρχαίων ὑπὸ τῶν βοσκῶν, εἶνε μόλις ἐνὸς τετραγωνικοῦ μέτρου. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότατον εἶνε ὅτι ἀφοῦ τελευταίως ἀπεμάκρυνα ἐκ τοῦ περιθωρίου τοῦ βοθροειδοῦς ἤδη χώρου (ἐξ οὗ εἶχα ἀχθῆ καὶ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι βωμὸς μόνον ἐνταῦθα ἠδύνατο νὰ κεῖται) πολλὴν τέφραν, τὸ ἐπιπόλαιον χῶμα εὔρον ἀνάμικτον μὲ ζῶων κατὰμαυρα ὄστᾶ, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξηγοῦνται ἄλλως παρὰ ὡς προερχόμενα ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ προσενεχθέντων θυμάτων. Ἐντὸς τῆς αὐτῆς τέφρας καὶ ἐπὶ μεγάλης ἀκτίνος τῆς πλατείας κορυφῆς εὗρηκα καὶ τώρα ἱκανὰ ἔτι μεταξὺ τῶν βράχων διεσπαρμένα θραύσματα μικροτάτων ἀγγείων, ὁποῖα καὶ προηγούμενως εἰς μέγα πλῆθος εἶχα συλλέξῃ, τὰ πλεῖστα γεωμετρικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ ὑστέρων ἑλληνικῶν. Ἐξ οὗ δῆλον γίνεται ὅτι ὁ βωμὸς ὑψηρεῖθη καθ' ἅπασαν τὴν πρώτην πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδα. Ἐπαναλαμβάνω τὴν παρατήρησίν μου ὅτι πάντα τὰ ἀγγεῖα εἶτε ἀκέραια εἶνε ταῦτα εἶτε θραύσματα μόνον ἐξ αὐτῶν σώζονται, εἶνε μικρότατα ὡς ἐὰν ἦσαν ἀθύσματα παιδίων. Ἴσως ὅμως ἦσαν μᾶλλον πενιχραὶ προσφοραὶ τῶν μόνων βεβαίως συχναζόντων εἰς τὸ ὄρος καὶ πάσαι ποτέ, ὅπως σήμερον, αἰγοβοσκῶν. Ἀξιοπαρατήρητον εἶνε ὅτι ἡ ἀτραπὸς μὲν ἢ ἐκ τῆς εἰσόδου τῆς ἀκροπόλεως, ἢ ἢ παρ' αὐτὴν διερχομένη κάτωθεν ἤδη ἐκ τῆς πόλεως Μαραθῶνος, δὲν φαίνεται σήμερον ἐπὶ τῆς σφόδρα ἀνάντους καὶ βραχυδεστιάτης παρὰ τὴν κορυφὴν πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ. Ὅταν ὅμως φθάσῃ τις εἰς τὴν ὀριζοντίαν πρὸς τὴν κορυφὴν καὶ πρὸς τὸν βωμόν πλέον φέρουσαν γραμμὴν, εὐθὺς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἐκεῖ οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τοιοῦτοτρόπως διευθετήσῃ τοὺς φυσικοὺς βραχολίθους ὥστε δι' αὐτῶν καὶ διὰ τινων ἄλλων τεχνηέντως κάπως παρεμβληθέντων νὰ κατασκευάσουσιν ἀληθῆ ὁδὸν ἐνταῦθα στενὴν μὲν ὡς ἀτραπὸν μᾶλλον, ἀλλὰ εὐκόλως πλέον εἰς πάντα βατήν. Ἦτο ἄρα γε αὕτη ἡ συνέχεια μόνον τῆς κάτωθεν ἐκ τῆς πόλεως ἐρχομένης ἀτραποῦ, ἢ ὁποῖα ἐξέλιπε σήμερον, ἢ ἢ μόνη χρήσιμος διὰ τὴν πομπὴν τῶν βοσκῶν, οἵτινες καθὸ εἰς τὰ ὕψη ταῦτα μετὰ τῶν ποιμνίων των εὐρισκόμενοι πάντοτε, ἐδῶ καὶ εἰς πομπὴν μετὰ τῶν ἱερέων των σχηματιζόμενοι, ὕμνους ψάλλοντες ἔβαινον πλέον πρὸς τὸν βωμόν; Φανταστικὰ εἶνε ἴσως ταῦτα, ὄχι ὅμως πιστεύω καὶ φαντασιώδη.

§ 19.

Παρά τὸν βωμὸν τοῦτον ἄπαξ εὐρεθεῖς, εἶχα σχεδιάσῃ πέρυσι τὸν Ὀκτώβριον καὶ ἐξακολούθησιν τῆς ἐρεῦνης μου, τὴν ὁποίαν τὸ 1926 εἶχα μόλις ἀποπειραθῆ εἰς τὴν ὑπὸ τὴν ἐν λόγῳ κορυφῇ τοῦ Ἄγριελίκι εὐρισκομένην Μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν. Κυρίως ἀνασκαφικὴ δὲν ἦτο οὐδὲ τότε ἡ ἀπό-

Εἰκ. 14 α. Τὰ τείχη τῆς Μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος.

πειρά μου. Ἀπλῶς ἠρεῦνήσα τὰ πρὸ ἱκανῶν δεκαετηρίδων ὑπὸ τοῦ τότε γαιοκτήμονος ἐν Μαραθῶνι Σούτσου ἀνασκαλευθέντα χώματα εἰς τὴν νοτιανατολικὴν γωνίαν τῆς ἀκροπόλεως. Ἡ θέσις αὕτη διακρίνεται εὐκόλως, διότι κεῖται παρὰ τὸ στόμιον ἀβαθοῦς σπηλαίου, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ καταβῶ. Εἰς τὰ αὐτόθι χώματα ὅμως ἀναζητῶν ἀγγείων θραύσματα, εὐρῆκά τινα γεωμετρικὰ καὶ πολλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἴσως δὲ καὶ Μυκηναϊκά, τὰ ὁποῖα κατατεθέντα τότε ὑπ' ἐμοῦ κάπου μετ' ἄλλων ἀλλαχοῦ τοῦ Μαραθῶνος συλλεχθέντων εὐρημάτων (ἐπιγραφῶν καὶ ἀναγλύφων), μετεφέρθησαν κατόπιν εἰς Ἀθήνας, ὅχι ὑπ' ἐμοῦ, καὶ ἔγιναν ἀφαντα (πρβ. Πρακτικά τοῦ ἔτους 1933 ἐν σ. 44 σημ. 1). Τὸ 1926 μοῦ ἐφάνη ὅτι ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ὁ γαιοκτήμων ποτὲ ἐν Μαραθῶνι Ἰωάν. (;) Σούτσος ὅχι ἄνευ

λόγου ἀνεζήτησε ἀρχαῖα, διότι κάτι βεβαίως πρέπει νὰ παρετήρησε ἐπὶ τοῦ χωματώδους ἐνταῦθα ἐδάφους, εἰς τὸ ὁποῖον αὐτὸς καὶ μικρὸν χάνδακα ἤνοιξε. Δυστυχῶς ὅμως οὔτε πέρυσι ἠδυνήθη νὰ κάμω ἄλλην μίαν ἐδῶ ἀκριβεστέραν ἔρευναν, ὄχι βέβαια διὰ νὰ καταφύγω εἰς τὰ θραύσματα ἀγγείων πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι Μυκηναϊκὴ ὄντως εἶνε ἡ ἀκρόπολις (Εἰκ. 14^α), διότι τοὺς χρόνους αὐτῆς μαρτυρεῖ ἐπαρκῶς τῶν τειχῶν τῆς ἡ οἰκοδομία. Εἶνε ὅμως καὶ φυσικώτατον νὰ δεχθῶμεν καὶ μίαν Μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν ἐκεῖ ὅπου εἰς τὸ ὑπ' αὐτὴν πεδῖον καὶ ἕνας Μυκηναϊκὸς θολωτὸς τάφος εἰς τὰ ὄμματά μας παρουσιάσθη, φυσικώτατον δὲ καὶ διότι αἱ δύο μὲν ἄλλαι πόλεις τῆς Ἀττικῆς Τετραπόλεως διὰ τῶν προελληνικῶν ὀνομάτων ἤδη Τρικόρυνθος, Προβάλινθος, ἡ δὲ Τρικόρυνθος ἰδιαιτέρως καὶ διὰ τοῦ Εὐρυσθέως καὶ διὰ τοῦ περὶ τῶν τέκνων τοῦ Ἡρακλέους παναρχαίου θρύλου, εἰς χρόνους ἡμᾶς ἀνάγουσιν ὄχι μόνον Μυκηναϊκοὺς, ἀρα προδωρικοὺς Ἀχαιικοὺς, ἀλλὰ καὶ πολὺ παλαιότερους. Καὶ ἄλλως ὅμως, ἐκ τοῦ ὅτι ἤδη ἢ τε ὑπαρξίς καὶ ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀσφαλέςτατα δηλοῦνται — σὺν τῇ ἀκροπόλει αὐτῆς ὡς εἰκός —, καὶ ἡ θέσις δὲ τῆς Τρικορύνθου εἶνε τόσον ἀκριβῶς γνωστὴ, ὥστε διὰ τὴν πόλιν Μαραθῶνα νὰ μὴν ὑπολείπεται ἄλλη θέσις παρὰ ἢ διὰ τῆς ὑπ' ἐμοῦ ἀνακαλυφθείσης ἀκροπόλεως διαπιστουμένη, δὲν βλέπω τί ἄλλο ἀκόμη πρέπει νὰ λεχθῇ, διὰ νὰ παύσῃ τέλος πᾶσα συζήτησις ὄχι μόνον περὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεως μιᾶς ἐκάστης τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς Ἀττικῆς Τετραπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως περὶ τε τῆς πόλεως Μαραθῶνος καὶ περὶ τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς ἐπομένως, ὡς καὶ περὶ παντὸς ἄλλου τὴν γεωγραφίαν τοῦ Μαραθῶνος συμπληροῦντος τόπου, ὅστις πρὸς τὴν θέσιν τῶν πόλεων αὐτοῦ σχετίζεται. Τοῦτο δὲ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἡμέτερον Ἡράκλειον. Κανεὶς δὲν θὰ ἀρνηθῇ τοὺς στρατηγικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐπιβάλλουσιν ἐκεῖ ὅπου καὶ ἐπὶ τέλους εὐρέθη. Κανεὶς ὅμως δὲν θὰ εὐρεθῇ ὑποθέτω, ὅστις ἐν τοῖς λειψάνοις του δὲν θ' ἀναγνωρίσῃ αὐτὸ ὡς τοιοῦτον ὁποῖον καὶ θὰ τὸ ἀνεμένομεν, ὄχι μόνον καθ' ὅλην του τὴν μορφήν ὡς ἱερὸν ὄντως τοῦ Ἡρακλέους τέμενος καὶ στρατῶνα ἐπομένως τῶν ἐφήβων, ὅπου καὶ ἡ στρατοπεδεία τῶν Ἀθηναίων τοῦ Μιλτιάδου θὰ ἦτο νοητὴ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν θέσιν του πλησιέστατα μιᾶς πόλεως, ἢ ὅποια ἀφοῦ δὲν ἦτο δυνατόν φυσικὰ νὰ εἶνε οὔτε ἡ Προβάλινθος οὔτε ἡ Τρικόρυνθος οὔτε ἡ Οἰνός, δὲν εἶνε δυνατόν πλέον νὰ εἶνε ἄλλη παρὰ ἢ πόλις ἢ καὶ ἔνεκα τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀναγκαίως ζητουμένη, ἢ πόλις Μαραθῶν. Ἄπλᾳ πράγματα, πρὸ πολλοῦ ἤδη αὐτόδηλα καταστάνα, τελείως δὲ καὶ ἄλλως διαλευκανθέντα, ὡς πρὸς τε τὴν πόλιν καὶ ὡς πρὸς τὸ Ἡράκλειον, ἐν τούτῳ δὲ καὶ διὰ τῶν εὐρημάτων μου ἐν τῷ ἔσωτερικῷ αὐτοῦ, ἐξ ἑνὸς μὲν ἐπὶ τοῦ δυτικῷ περιθωρίου τῆς μεγάλης πλατείας τῶν ἀσκήσεων

τῶν νεοσυλλέκτων τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ, ἐξ ἄλλου δὲ ἐντὸς τῶν λοιπῶν σημαντικῶν χώρων τοῦ στρατῶνος ἅμα τούτου καὶ ἱεροῦ τεμένουσ διὰ τὴν λατρείαν ἐνὸς ἡμιθέου¹.

ΓΕΩΡΓ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ

¹ Εἰς ὅσα καὶ ἐνταῦθα λέγω καὶ ἐν τῇ ὑποσημειώσει τῆς σελίδος 136/137, πρὸς ἐπικουρίαν ἔρχονται αἱ πρόσφατοι ὄλως διόλου παρατηρήσεις μου, ὑπερμεσοῦντος ἤδη τοῦ ἔτους 1936, εἰς τε τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαραθῶνος, ὀλίγα δηλαδὴ βήματα ἀνατολικώτερον τοῦ καλῶς σωζομένου τείχους αὐτῆς τοῦ δηλουμένου διὰ τῆς Εἰκόνης 18 ἐν σ. 156 (πρβ. καὶ τὸ κείμενον ἐν σ. 156/157), καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἅμα τοῦ Ἡρακλείου, ἰδιαιτέρως δὲ ἐν τῇ ὑποσημειώσει τῆς σ. 136 περὶ τὸ μέσον καὶ ἐν σ. ἔτι 102 σημ. 1. Παρὰ τὴν εἰρημένην νοτιανατολικὴν γωνίαν τοῦ καταδύλου Μυκηναϊκῆς οἰκοδομίας τείχους, ὅπου τὸ 1926 ἤδη ἀνεσκάλευσα τὰ ἐπὶ Σούτσου ἀνασκαφέντα μαλακὰ χώματα, κεῖται μικρὸν φυσικὸν σπήλαιον, ὡς ἀνέφερα ἐν τοῖς ἄνω, βάθος κατὰ τὸ παρὸν τοῦλάχιστον τεσσάρων μέτρων. Εἰς τὸ σπήλαιον τοῦτο, ἦτο φυσικὸν καὶ τοῦ Σούτσου οἱ ἐργάται νὰ εἶχαν ρίψῃ μέγα μέρος τῶν ὑπ' αὐτῶν παρὰ τὰ χεῖλη του ἀνασκαφέντων χωμάτων, ἀλλὰ καὶ αἱ βροχαὶ ἐπὶ δύο χιλιετηρίδας ἐπόμενον ἦτο νὰ εἶχαν παρασύρῃ ἄλλα τόσα καὶ περισσότερα ἴσως, μετὰ λίθων ἐννοεῖται, οἱ ὁποῖοι γύρω-γύρω ἀφθονοῦν, ὄχι ὀλιγωτέρων. Μεταξὺ λοιπὸν λίθων ἢ χαλίκων καὶ χωμάτων εὐρέθησαν τὰς ἡμέρας ταύτας πλῆθος θραύσματα ἀρχαίων ἀγγείων—ὡς ἦτο ἐπόμενον καὶ νὰ ἀναμένεται τοῦτο—πολλῶν μὲν τῶν κλασικῶν χρόνων, κοινῶν τῶν πλείστων, ἀλλὰ καὶ μέλανος στιλπνοῦ γανώματος, τινῶν ὁμῶς (κατὰ τὴν ἔγκυρον καὶ ἄλλων ἐμπειρογνωμόνων κρίσιν) καὶ πολὺ παλαιότερων, ἐμφανῶς μάλιστα πρωτογεωμετρικῶν τῶν περὶ τὰ 1100 πρὸ Χρ. ἐτῶν, συγχρόνων ἄρα τῶν διστάτων Μυκηναϊκῶν (sub-Mycenean). Δὲν ἔλειψαν πρὸς τούτοις οὔτε τὰ συνήθη εἰς τὸν Μαραθῶνα τεμάχια ὀψιανῶν. Ἄλλ' ἀκόμη δὲν δύναμαι νὰ προῖδω τί ἄλλο ἀκόμη κρύπτεται μεταξὺ τῶν ὑπολειπομένων ἔτι θραυσμάτων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἀνάμικτα πάντοτε μεταξὺ λίθων διαρκῶς ἐμφανίζονται εἰς τὰ χώματα—Ὡς πρὸς δὲ τὰ ἐρειπωμένα τείχη τὰ περιβάλλοντα τὸ Ἡράκλειον, τοῦτο ἔτι δηλὸν ἔγινε, ὅτι θεμέλια ταῦτα εἰς τι βάθος οἰονδήποτε τοῦ χωματώδους ἐδάφους οὐδέποτε εἶχαν. Οἱ κατώτατοι οἰκοδομικοὶ λίθοι, πολλαχοῦ καὶ ἰκανῶς μεγάλοι ἢ καὶ ὄγκωδέστατοι, ψαῦσον ἀπλῶς τὴν γῆν, ἔνθα ὁμῶς ἐρευνήσας, εἰς οὐδὲν σημεῖον ἀπήντησα θραῦσμα οἰονδήποτε ἀγγείου ἢ κεράμου. Τόσον εἶνε ἀληθές ὅτι ἀπλοῦς φράκτις καὶ στηθαῖον μόνον ἦτο ὁ περιβόλος οὗτος καὶ ὄχι τείχος φρουρίου (ἰδὲ σ. 136 ἐν ὑποσημειώσει).—Περὶ τοῦ Ἡρωδείου τέλος ὑδροαγωγείου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω τίποτε περισσότερον παρὰ ὅ,τι εἶπα ἐν τοῖς ἄνω (σ. 120 ὅ/σ.). Ἀναμφιβόλως θὰ γίνῃ ἀνάγκη, προκειμένου περὶ τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς κατευθύνσεως, νὰ ἐξετασθῇ καλῶς εἰς τι βάθος τὸ παρὰ τὴν πλάτανον ἔδαφος, ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ ἀγρὸς τοῦ Ἀθανασίου Μπαϊρακτάρη, παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον, ὡς ἀνέφερα ἄνωτέρω ἐν σ. 98. Ἄλλὰ περὶ τοιαύτης ἐργασίας δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος ἄνευ ἐνεργοῦ ἐπεμβάσεως τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν ἀρχῶν (ἰδὲ σ. 86 ἐν ὑποσ., σ. 89, 91, 93 ἐν ὑποσ.).

* Ἐν ὑποσημειώσει σελίδος 84ης στίχῳ 21ῳ διορθωτέον Ἐπὶ ἀντὶ Ἐκ.